

František Šitek

NARATIVI O IDENTITETU
izabrane studije
o crnogorskoj istoriji

Biblioteka KULTURA I ISTORIJA

František Šitek
NARATIVI O IDENTITETU
izabrane studije
o crnogorskoj istoriji

Izdavač
Matica crnogorska

Za izdavača
Dragan Radulović

Urednik
Novica Samardžić

Prijevod
Adin Ljuca
(s češkog: uvod, poglavlja 2 i 5)
Jelena Samardžić Kotri
(s engleskog: poglavlja 1, 3 i 4)

FRANTIŠEK ŠISTEK

NARATIVI O IDENTITETU

**izabrane studije
o crnogorskoj istoriji**

MATICA
crnogorska

Podgorica
2015

Uvod

Baviti se identitetom, pisati o njemu, štaviše staviti tu riječ u sam naziv knjige, nije u današnje vrijeme na Balkanu, i ne samo na njemu, preporučljiv recept za uspjeh. Naime, već duže vrijeme vlada sveopšta prezasićenost identitetom. Koncept koji je 80-ih i 90-ih godina 20. vijeka u društvenim naukama, historiografiji, književnosti, politici i javnom diskursu bio neodoljivo privlačan – danas je odista sveprisutan. Prirodno je to dovelo do prezasićenosti i zamora. „Dosta više identiteta.“ – mogao bi s pravom uzviknuti balkanista nakon iščitavanja hiljadu i prve knjige o nacionalnim identitetima naroda jugoistočne Evrope. Isto to može reći i čitalac ili književni kritičar predoziran pričama o izgubljenom, pronađenom ili hibridnom etničkom, vjerskom ili seksualnom identitetu. Taj uzvik odjekuje i među političkim aktivistima i komentatorima koji nakon toliko godina slušanja brbljanja o identitetu – iz usta desničara, ljevičara, centrumaša, populista i tehnokrata s političke scene – ojećaju nesavladivu ali razumljivu averziju prema identitetu.

U međuvremenu je i sam koncept identiteta doveden u pitanje. Raste broj stručnjaka koji ga sve više napadaju kao neadekvatan izraz i koji sumnjaju u njegovu korisnost. U vezi s toliko diskutabilnim etničkim identitetom – kojem ćemo se u ovoj knjizi često vraćati – nekad se čini da nijesmo daleko odmakli od, u modernoj nauci danas odbačenih, maglovitih i esencijalističkih

pojmovi 19. vijeka: o „nacionalnom identitetu“ govori se kao da se radi o nekakvoj datosti. Da li smo zapravo i koliko odmakli od naših „prevaziđenih“ prethodnika koji su za razliku od nas samo nešto zanosnije govorili o „narodnoj duši“? Već odavno vlada uvjerenje da je identitet – ako o nečem takvom još smijemo govoriti – vrlo promjenjiva, fluidna kategorija, koju svaki pojedinac doživljava drugačije. Dakle, pravilno bi bilo govoriti o vječnom procesu nikad dovršenog poistovjećivanja, a ne o identitetu kao o nekakvoj čvrstoj i jednoznačno definisanoj kategoriji. Iako identitet među pomodnim pojmovima ne vlada kao nekad, ipak izgleda kao da je trenutno na vrhuncu slave, odnosno tik za njenim zenitom. Međutim, ako želite ostaviti utisak da ste „u toku“, bolje izaberite neku svježiju i atraktivniju temu!

Bez obzira na ove skeptične primjedbe u uvodu, sa stručnog aspekta mislim da problematika kolektivnih identiteta u prošlosti i danas nije iscrpljena tema o kojoj je rečeno sve što je potrebno. A u slučaju Crne Gore to možda važi i dvostruko! Kao u mnogim postkomunističkim državama i u Crnoj Gori se posljednjih dvadeset i pet godina o identitetu diskutovalo više nego dosta, a vjerovatno i više nego u susjednim zemljama. Mislimo prije svega na nacionalni identitet – preciznije rečeno na nacionalne identitete u množini – budući da Crna Gora nije etnički homogena država, a pravoslavno stanovništvo, koje bi moglo činiti većinu u pitanju etničke identifikacije, ostaje podijeljeno u dva antagonistička tabora – tako da prema posljednjem popisu stanovništva nije dan narod u Crnoj Gori ne predstavlja apsolutnu većinu. S druge strane, ni stanovništvo islamske vjeroispovjesti u toj republici nije nakon raspada Jugoslavije došlo do konsenzusa u pitanju etnonima, pa je i ono po pitanju

suštine svog kolektivnog identiteta podijeljeno, mada ne tako duboko kao tamošnji pravoslavci. Promjenljivi državnopravni položaj Crne Gore nakon raspada socijalističke Jugoslavije – kad se najprije približavala Srbiji, pa se od nje počela udaljavati, da bi se 2006. potpuno osamostalila – je naravno imao dinamičan uticaj na proces neprestanog preformulisanja, isticanja i odbrane „srpstva“ ili „crnogorstva“. Ista konstatacija se odnosi i na identitet i položaj manjina u Crnoj Gori. Konflikti u vezi s identitetom nijesu popustili ni nekoliko godina nakon proglašenja nezavisnosti. Većina stranih posmatrača i crnogorskih građana, bez obzira na njihove različite političke nazore, bi se danas vjerovatno složila s konstatacijom da pripadnici crnogorske političke elite svjesno a uglavnom i uspješno manipulišu s pitanjem nacionalnih identiteta da bi sačuvali svoje pozicije.

Nesuglasice, ili bolje rečeno oprečne nazore u vezi s pitanjem suštine etniciteta Crnogoraca kao i kontroverzne interpretacije pojedinih dokaza, koji se pretežno traže u prošlosti da bi se potvrdila ispravnost ove ili one koncepcije susrećemo i u javnosti – na stranicama novina i stručnih publikacija, u kafićima i na internetu – tako da se ne može nipošto tvrditi da je sve to samo posljedica dugotrajne političke instrumentalizacije i manipulacije.

Debate o identitetu se takođe ne bi trebale svesti samo na nesuglasice oko suštine etniciteta i diskusije o političkim, istorijskim, etnografskim ili lingvističkim argumentima u vezi s njom. Crna Gora je naime dio regionalne i svjetske ekonomije i u tom smislu njeni političari, biznismeni, turističke firme i brojni pojedinci već godinama nastoje uobličiti i prezentirati sliku zemlje u smislu atraktivnog turističkog cilja. Ta u biti komerci-

jalna strategija, naravno, ima uticaj ne samo na strane posetioce, već i na način kako sopstvenu zemlju vide njeni stanovnici. Osim toga, nakon pada komunizma u svim postkomunističkim zemljama vidljivo je mjesto zauzeo i obnovljeni značaj vjerskog identiteta. Tokom većeg dijela 20. vijeka situacija je bila upravo suprotna – većina stručnjaka svjesno ili automatski je prihvatila sekularnu paradigmu po kojoj je religija u javnom životu savremenog društva s napretkom industrijalizacije, urbanizacije i ostalih modernizacijskih procesa gubila na značaju i postepeno je trebala u potpunosti nestati. Markantno i sveopšte jačanje uticaja vjerskih organizacija, čiji se predstavnici danas u jugoistočnoj Evropi uključuju u političke i kulturne debate svih mogućih vrsta, a o značaju vjerskog identiteta u praksi i svakodnevnom životu pojedinaca da i ne govorimo, dovelo je mnoge stručnjake do zaključka da je vjera uspjela ispuniti „ideološki vakum“ koji je navodno nastao raspadom socijalističkih režima i njihovih vrjednosnih sistema utemeljenih na marksizmu. Bilo kako bilo, uskrснуće religije u Crnoj Gori i u drugim zemljama nastalim raspadom Jugoslavije očito je u uskoj vezi s nacionalnim identitetom. Međutim, identitet može imati i cijeli niz drugih aspekata – pored kulturnog identiteta može se na primjer izražavati i kroz gastronomiju ili navijanje za neki sportski klub. A svi ti aspekti identiteta podliježu višeznačnim procesima reinterpretacije i komercijalizacije.

Uprkos činjenici da se posljednjih dvadeset i pet godina u Crnoj Gori gotovo neprekidno diskutuje o pitanjima identiteta, usuđujem se tvrditi da ni formiranje modernog crnogorskog nacionalnog identiteta, kao ni formiranje „crnogorske grane“ srpskog naroda, u dosa-

dašnjoj historiografiji nije obrađeno na odgovarajući način. U inostranstvu se crnogorskom istorijom bavi malo ko, a ako se i bavi, obično se radi o povremenom interesu za neka konkretna pitanja, malo je onih koji se proučavanju posvećuju dugotrajno i sistematično. Apsolutnu većinu historiografskih radova o ovoj zemlji pišu historičari koji u njoj žive ili su u njoj rođeni. Na izbor tema često isuviše utiče politička angažovanost autora. Time ne tvrdim da domaći historičar nužno mora biti subjektivan i da je zato rezultat njegovog rada manje kvalitetan od rada stranog autora, koji je nepristrasan. Često je upravo obrnuto. Čak ni ja sâm – nakon niza godina proučavanja crnogorske istorije i brojnih boravaka u Crnoj Gori i u drugim zemljama nekadašnje Jugoslavije – nijesam više sasvim neutralan. Osim toga, nakon raspada Jugoslavije u crnogorskoj je historiografiji nastao niz kvalitetnih radova na koje su politički nazori autora imali minimalan ili nikakav uticaj i primjetno se napredovalo. Ali ipak se još jednom mora istaknuti da se bogatom istorijom ove male zemlje bavi relativno mali broj historičara, tako da se na niz pitanja još nije odgovorilo ili su odgovori bili samo djelimični.

Pitanje razvoja nacionalnog identiteta je komplikovano. Danas postoji veliki broj teorija o nastanku modernih naroda i nacionalizama i još više radova posvećenih konkretnim zemljama, etnijama i parcijalnim pitanjima. Osim toga, svaki slučaj je specifičan, tako da se ne može postupati mehanički ni kad se radi o narodima susjednim i u mnogo čemu bliskim. Dovoljno je na primjer pogledati sličnosti i razlike u razvoju nacionalnog diskursa kod Čeha, Slovaka, Poljaka i ostalih srednjoevropskih naroda od 19. vijeka do danas. U tom smislu ni u jugoistočnoj Evropi situacija nije ma-

nje komplikovana. Problematici kolektivnih identiteta može se pristupiti s brojnih gledišta, isto kao što su brojni i raznovrsni aspekti njegovog formiranja, razvoja i funkcionisanja koji se mogu proučavati. U svojim dosadašnjim istraživanjima posvećivao sam se prije svega problematici javnog diskursa i narativa, što se vidi i po usmjerenosti tekstova u ovoj knjizi. Dakle, proučavao sam ono što su u određenim periodima Crnogorci tvrdili o sebi, način na koji su javno prezentovali svoj identitet, uzroke kako i zašto su se pojedini diskursi razvijali, pristupe kako su razni crnogorski, srpski i strani autori interpretirali istoriju, a djelimično sam se posvećivao i problematici manjina. Svjestan sam da rekonstrukcija identiteta, odnosno predstava o identitetu iz određenog perioda na osnovu analize tekstova ne predstavlja „cijelu istinu“. Zato neke od ključnih faktora može dobro da objasni socijalna istorija. Formiranje nacionalnog identiteta nije samo stvar uskog kruga intelektualaca. U fazi kad su nacionalni identiteti postali masovni fenomen u modernom smislu riječi ključnu ulogu odigrali su širenje pismenosti, razvoj komunikacijskih sredstava, razvoj školstva ili urbanizacija.

Po pitanju moderne nacionalne identifikacije Crnogoraca – o čemu su se osim historičara tradicionalno izjašnjavali i brojni drugi autori, i to često još oštrije – preovladalo je nekoliko osnovnih tendencija. Jedna od raširenih strategija je izbjegavanje tog pitanja. Premda takav pristup nekad može biti opravdan – nije neophodno svaki put isticati pitanje nacionalnog identiteta, koje u svakodnevnom životu crnogorske zajednice u 19. i 20. vijeku nije uvijek imalo takav značaj kao danas. Ali često se opet radi o pukom izbjegavanju osetljivog pitanja i želji da se izbjegne izazivanje zle krvi.

Evolucionistički pristup u današnjim debatama nije onoliko prisutan kao nekad. Prema mišljenju većine njegovih pristalica moderni crnogorski identitet se zahvaljujući specifičnim istorijskim okolnostima razvio iz prethodnog srpskog, dok manji dio njegovih pristalica tvrdi naprotiv da se razvio iz hrvatskog ili eventualno miješanjem Slovena s Ilirima ili romanizovanim starosediocima. Autore koji podržavaju takve verzije spaja prije svega činjenica da etnogenezu i razvoj moderne nacionalne svijesti ne vide kao statične, već kao rezultat određenog razvoja, i iz svojih razmišljanja ne isključuju faktor promjene. „Naši preci su možda bili Srbi, ali mi to više nijesmo!“ – tako nekako bi se uprošćeno moglo sažeti stanovište evolucionista koji se izjašnjavaju kao etnički Crnogorci.

Međutim, čini mi se da su od 90-ih godina paradoksalno popularniji esencijalistički pristupi. U akademskoj sredini su doduše pretežno smatrani za staromodne i prevaziđene, ali nijesu komplikovani i razumljivi su široj publici koja očekuje glasne i jasne odgovore. Pristalice esencijalističkih teorija razvoj i promjene nacionalne svijesti vide kao neprirodne i nepoželjne, negiraju ih, a ako im to ne ide od ruke, onda ih predstavljaju kao tragične. Jedna od najuticajnijih teorija tvrdi da su Crnogorci u stvari Srbi koji su tu naseljeni još od ranog srednjeg vijeka, i koji su prema nekim autorima još i u vrijeme svog doseljavanja na Balkan bili formirani kao narod u pravom značenju te riječi. Kasniji pojam Crnogorac imao je po njima regionalno značenje i upravo su Crnogorci bili ponosni što su baš oni najbolji od svih Srba. Tradicionalna Crna Gora je po njima bila srpska zemlja, a crnogorska istorija je istorija Srba i srpstva. Problem je nastao tek kad su na vlast došli komunisti,

koji su u okviru svoje tobožnje antisrpske politike pomoću nasilnih sredstava i sistematskog manipulisanja planski i na vještački način kod dijela lokalnog stanovništva usadili lažnu predstavu o tome da su Crnogorci samosvojan narod. Ta predstava začudo nije nestala ni nakon pada komunizma i na kraju je dovela do otcjepljenja Crne Gore od Srbije. Sad ti otpadnici od srpstva, koji vladaju u nezavisnoj Crnoj Gori, pokušavaju da na sve moguće otvorene i prikrivene načine od svojih sugrađana, koji su i dalje ostali vjerni svojim srpskim korijenima, naprave Crnogorce. Zato je danas ugrožen srpski identitet Crnogoraca.

Esencijalističku koncepciju naravno koriste i mnoge pristalice crnogorske samosvojnosti. Neki autori čak pretpostavljaju da su se Crnogorci u svoju sadašnju zemlju naselili iz Donjeg Polablja (u današnjoj Njemačkoj) kao manje-više homogena etnička grupa. I u ovim procrnogorskim esencijalističkim teorijama značajnu ulogu imaju teze o lažnoj, od strane vlasti nametanoj svijesti. Predstava o tome da su u stvari Srbi, precima današnjih Crnogoraca je prvi put bila nametana još u srednjem vijeku, kad je prvobitno nezavisnu Duklju, odnosno Zetu, za dinastije Nemanjića osvojila Srbija. Nakon toga, naročito u 19. i u prvoj polovini 20. vijeka taj identitet su nametali ne samo propagatori velkosrpske ideologije, već iz vlastitih političkih razloga i dio crnogorske elite računajući Njegoša i kralja Nikolu. Tek u 20. vijeku raste broj Crnogoraca koji se oslobađaju iluzije o svom srpstvu i pozivaju se na svoj autentični, samosvojni identitet. Međutim, dio Crnogoraca se još uvijek nije oslobodio svoje lažne srpske svijesti. Zato je i u nezavisnoj Crnoj Gori crnogorski identitet ugrožen od posrbljenih Crnogoraca, koji su doduše momentalno

u manjini, ali se mogu osloniti na znatno veću i mnogo-ljudniju Srbiju i razgranatu strukturu Srpske pravoslavne crkve koja u Crnoj Gori de facto predstavlja „državu u državi“.

Postoje i stanovišta – uglavnom usamljena – koja su u skladu sa konstruktivističkim i relativističkim pristupom formiranju modernih naroda, kakav u akademskim sredinama u svijetu već duže vrijeme preovladava. Ako sasvim pojednostavimo njihov osnovni argument, moglo bi se reći da su obje dominantne koncepcije identiteta – kako crnogorska tako i srpska – posljedica procesa formiranja moderne nacionalne svijesti koja se u Crnoj Gori, kao i drugde u Evropi, pojavljuje tek u 19. vijeku, te da su obje na isti način „vještačke“ i „neprirodne“. Ti identiteti nijesu statični već su znatno varijabilni i njihov sadržaj tokom vremena podliježe brojnim promjenama, ali uprkos tome ili upravo baš zbog svega toga imaju u biti jednako pravo na postojanje. Obimnija studija u kojoj bi bio opisan proces kristalizacije i transformacije etničkih identiteta s tog stanovišta – koliko znam – nije dosad napisana. Ali zato je u međuvremenu omiljeni nacionalni sport u Crnoj Gori postalo „ping-pong citiranje“: „Njegoš je bio ubijeden da su Crnogorci Srbi! I kralj Nikola je bio Srbin!“, čuje se s jedne strane. „Prema Holečku, Crnogorac, kad ga pitaš koje je vjere tvrdi da je Srbin, a kad ga pitaš koje je narodnosti tvrdi da je Crnogorac!“, odgovaraju s druge strane. I tako do beskonačnosti...

Da li je, dakle, Crnogorac koji tvrdi da je Crnogorac i ništa drugo, u stvari prevareni Srbin, koji je postao Crnogorac iz neznanja i zbog nečijeg manipulisanja zbog očuvanja vlasti? Da li je Crnogorac koji misli da je Srbin iz Crne Gore u stvarnosti prevareni Crnogorac

koji se još uvijek nije uspio osloboditi lažnih predstava koje mu je dugotrajno nametala velikosrpska ideologija? Kako je to u stvari bilo? Koja verzija je ispravna? Koja od njih će vremenom pravedno i legitimno pobijediti? Ili će možda vremenom doći do velikog pomirenja i uobličavanja zajedničkog identiteta, koji bi za obje strane bio prihvatljiv? I da li uopšte ima smisla tražiti nekakav konsenzus? Ili bi crnogorskom stanovništvu možda bilo bolje da jednostavno odbaci sve naljepnice tzv. identiteta kao nametnute i da se umjesto toga svom snagom bori za svoja izgubljena socijalna prava, za pristojan život, pravednost i ljudsko dostojanstvo, kako se danas sve češće može čuti?

Ako tražite odgovor na neko od tih pitanja onda ovu knjigu radije odmah odložite – ona vam nikakav definitivni odgovor neće ponuditi. Moji ciljevi su znatno skromniji. U knjigu je uvršteno nekoliko studija koje povezuje interes za narative o etničkom i vjerskom identitetu i interpretacije moderne crnogorske historije, te jedan članak posvećen problematici manjina. Ne smatram da knjiga predstavlja kompleksnu i definitivnu analizu tih tema. Riječ je o prijevodima mojih izabranih tekstova posvećenih Crnoj Gori, koji su u posljednjih desetak godina bili objavljeni u nekoliko zbornika i stručnih časopisa na engleskom i češkom jeziku. Neki od njih su „nastajali i sazrijevali“ u okviru međunarodnih projekata u kojim sam učestvovao, drugi su napisani za konferencije ili na inicijativu uredništva časopisa. Neki od tih tekstova su prezentovani u kontekstu koji nije bio balkanističke orijentacije u pravom smislu te riječi, niti su čitaoci i učesnici konferencija na kojima sam neke teme prezentovao bili balkanisti zainteresovani za crnogorsku problematiku. Bio sam svjestan da

ti moji tako rasuti tekstovi teško mogu dospjeti do crnogorskog ili južnoslovenskog čitaoca. Vjerovatno ni oni koji čitaju engleski ili češki u današnjoj enormnoj produkciji stručne literature ne bi lako došli do njih. A moram priznati da mi je itekako stalo do čitalaca iz Crne Gore i cijele bivše Jugoslavije i do njihovog mišljenja. Na kraju krajeva i pišem o njima i njihovim precima i njihovoj zemlji. Ujedno priznajem da bih radije ponudio neki kompleksniji i cjelovitiji rad posvećen diskursima o identitetu u Crnoj Gori, ali s obzirom na obaveze koje imam to zasad nije, a neće ni uskoro biti moguće. Zato sam odlučio da čitaocima ponudim makar ove djelimične rezultate mojih istraživanja o nekim aspektima moderne crnogorske istorije dok su još uvijek aktuelni. Činim to u nadi da će u takvoj formi moći malo da doprinesu savremenim stručnim diskusijama koje se vode u Crnoj Gori. Istovremeno se nadam da će knjiga pridobiti čitaoce ne samo među kolegama istoričarima i drugim stručnjacima, već i izvan akademske sredine.

Na kraju uvoda dajem osnovne informacije o okolnostima nastanka pojedinačnih tekstova i osnovne bibliografske informacije:

Narativi o istoriji, identitetu i temporalnosti u Crnoj Gori, 1905-1945. Istraživanju crnogorskih narativa o istoriji, identitetu i temporalnosti u prvoj polovini 20. vijeka posvetio sam se zahvaljujući postdoktorskom fellowshipu u okviru međunarodnog projekta „Regimes of Historicity and Discourses of Modernity and Identity, 1900–1945, in East-central, Southeastern and Northern Europe“, koji mi je u periodu od 2008. do 2009. omogućio Centre for Advanced Study u Sofiji. Pojedinačne

djelove tog istraživanja sam prezentovao na nekoliko seminara koji su održani u glavnom gradu Bugarske i u zabačenom ribarskom selu Krapec na obali Crnog mora. O narativima iz vremena prije Prvog svjetskog rata govorio sam u maju 2009. na konferenciji „The New Imagined Communities“: Identity Build Up in Eastern and South Eastern Europe“, koju je u Bratislavi organizirao Institut za svjetsku književnost Slovačke akademije nauka u saradnji sa ICLA Research Committee on Eastern and South Eastern Europe. Referat je objavljen u zborniku sa konferencije, vidi: Pan-Serb Golden Age and Montenegrin Heroic Age: Reconstructing History and Identity Narratives in Montenegro, 1905–1914, In: Libuša Vajdová, Robert Gáfrik (eds.): „*New Imagined Communities. “ Identity Making in Eastern and South-Eastern Europe*, Bratislava: Kalligram, Ústav svetovej literatúry SAV, 2010, 191–205. Finalni i najznačajniji rezultat cijelog projekta je studija koja je objavljena u okviru opširne publikacije posvećene raznim aspektima režima istorije, identiteta i temporalnosti u jugoistočnoj i sjevernoj Evropi, vidi: Regimes of Historicity, Identity, and Temporality in Montenegro, In: Diana Mishkova, Balázs Trencsényi, Marja Jalava (eds.), „*Regimes of Historicity“ in Southeastern and Northern Europe, 1890–1945. Discourses of Identity and Temporality*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2014, 82–100. Prijevod u ovoj knjizi urađen je na osnovu radne verzije teksta koja je znatno opširnija i koja u tom obliku i obimu do sada još nigde nije bila publikovana.

Njegoševa grobnica na Lovćenu. Promjene i reinterpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih političkih, ideoloških i nacionalnih projekata,

1845-2010. Promjenama mjesta Njegoševa posljednjeg prebivališta i s tim povezanim narativima sam se prvo posvetio u članku koji sam izložio na međunarodnoj konferenciji „Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace¹ / *Mémoire des lieux, des événements et des figures: l’histoire comme identité et manipulation*“, koju je početkom novembra 2009. u Pragu organizovala Češko-francusko-slovačka komisija istoričara i Istorijski institut Akademije nauka Češke Republike. Tekst je prvobitno objavljen na češkom, vidi: Njegošova hrobka na Lovćenu: proměny a reinterpretační místa paměti v kontextu sukcesivních politických, ideologických a nacionálních projektů, 1845-2010, In: Milan Hlavačka; Antoine Marès; Magdaléna Pokorná et al (eds.): *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*, Praha: Historický ústav 2011, 392–422, njegova crnogorska verzija objavljena je godinu dana kasnije, vidi: Njegoševa grobnica na Lovćenu: promjene i reinterpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih političkih, ideoloških i nacionalnih projekata, 1845–2010, In: *Matica* 51/2012, 105–140. O problematici nacionalne apropijacije dva simbolična mjesta u Crnoj Gori – vrha Lovćena i Rumije – u maju 2013. održao sam predavanje na Filozofskom fakultetu Masarikovog Univerziteta u Brnu.

Klerikalizacija nacionalizma. Tumačenje vjerskog rivalstva između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve, 1989-2010. Još za vrijeme prve posjete Crnoj Gori 1998. godine moju pažnju je privukao spor između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve. U to

¹ Pamćenje mjesta, događaja i likova: istorija kao identitet i manipulacija.

vrijeme sam tražeći literaturu o ukidanju crnogorske državnosti 1918. uz podršku fondacije Open Society Fund proveo nekoliko sedmica direktno u epicentru sukoba – na Cetinju. Sistematičnije istraživanje te problematike omogućio mi je grant koji sam 2009. godine dobio u okviru višegodišnjeg međunarodnog projekta „Religions and Values: Central and Eastern European Research Network (REVACERN)“. Finansirala ga je Evropska komisija a koordinisala katedra religionistike Univerziteta u Segedinu. Djelimične rezultate istraživanja prezentovao sam na seminarima i u diskusijama koje su te godine organizovane u Segedinu i u Budimpešti u okviru tog projekta. Studija koja je nastala kao rezultat istraživanja objavljena je dvije godine kasnije na engleskom, vidi: Clericalization of Nationalism. Interpreting the Religious Rivalry between Serbian and Montenegrin Orthodox Churches, 1989–2009, In: András Máté-Tóth, Cosima Rughiniş (eds.): *Spaces and Borders. Current Research on Religion in Central and Eastern Europe*, Berlin and Boston: De Gruyter, 2011, 117–130. Prijevod za ovo izdanje urađen je na osnovu znatno opširnije i detaljnije radne verzije koja se u ovoj formi objavljuje prvi put.

Nacionalne manjine u Crnoj Gori nakon raspada Jugoslavije, 1991-2003. Koautorica ovog pregleda je Bohdana Dimitrovová, moja bivša kolegica s Fakulteta socijalnih nauka Karlovog univerziteta u Pragu i Srednjoevropskog univerziteta u Budimpešti koja se početkom ovog vijeka bavila debatama o identitetu i etnonimu bošnjačkog, odnosno muslimanskog stanovništva u Crnoj Gori nakon raspada Jugoslavije. Taj tekst smo pisali na inicijativu politikologa Floriana Biebera.

Prvi put objavljen je na engleskom u knjizi koju je uređivao Bieber, vidi: National minorities in Montenegro after the break-up of Yugoslavia, In: Bieber, Florian (ed.): *Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood*, Baden-Baden: Nomos, 2003, 159–179. Besplatan pristup knjizi je na internet adresi: www.policy.hu/bieber/Publications/Montenegro.html

Skraćeni prijevod studije (pored ostalog bez teksta o hrvatskoj manjini u Boki Kotorskoj, kojoj se posvetio drugi autor) bio je objavljen i na njemačkom, vidi: Die nationalen Minderheiten in Montenegro, In: Becker, Jens, Engelberg, Achim, Hrsg.: *Montenegro im Umbruch. Reportagen und Essays*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2003, 99–113. Prijevod u ovoj knjizi je prerađena verzija prvobitnog engleskog izdanja. Obradivanje te teme završava se s 2003. godinom, u kojoj se nekadašnja Savezna Republika Jugoslavija promijenila u labaviju državnu formaciju Srbija i Crna Gora. Time je u biti počeo i proces koji je doveo do referenduma o crnogorskoj nezavisnosti. Budući da se na taj način simbolično završila cijela turbulentna epoha koja je počela raspadom socijalističke Jugoslavije smatram da nije neophodno aktuelizovati tekst: od manje-više savremene građe je to s današnje vremenske distance postala istorijska građa, jasno ograničena 1991. i 2003. godinom, i postojanjem „Miloševićeve“ krnje Jugoslavije. Iako se u Crnoj Gori objavljuju knjige koje su posvećene manjinama i koje se na seriozan način bave pojedinim zločinima, čini mi se da jedan opšti pregled o tom vremenu, kojeg se danas mnogi ne žele sjećati, može poslužiti kao sredstvo protiv namjerne amnezije. A osim toga tekst se bez sumnje bavi i problematikom identiteta, koji je glavna tema ove knjige.

Interpretacije istorije Crne Gore na pragu 21. vijeka. Godinama redovno pratim objavljivanje sinteza crnogorske istorije ali o njima nikad nijesam napisao nijedan prikaz, iako o knjigama s balkanističkom tematikom uglavnom redovno referišem u stručnim časopisima. Na kraju sam odlučio da napišem njihovu komparativnu refleksiju u okviru jednog opširnijeg teksta, jer sam stekao utisak da se upravo na taj način čitaoci koji se istorijom Crne Gore i Balkana ne bave ozbiljnije mogu upoznati s osnovnim problemima, trendovima i nesuglasticama u savremenoj historiografiji posvećenoj crnogorskoj problematici. Studija je objavljena na češkom u časopisu *Slovenski pregled*, vidi: Interpretacije dějin Černé Hory na prahu 21. století, In: *Slovanský přehled* 5/2012, g. 98, 575–621.

NARATIVI O ISTORIJI, IDENTITETU I TEMPORALNOSTI U CRNOJ GORI, 1905–1945.

Osnovni cilj ovog rada je ponovna ocjena rasprava o istoriji i identitetu u Crnoj Gori od uvođenja parlamentarizma u Knjaževini Crnoj Gori do uspostavljanja komunističkog režima u Jugoslaviji na kraju Drugog svjetskog rata. Osvrnućemo se na naš materijal kroz prizmu pojedinih ideja koje se tiču reorganizovanja i upotrebe prošlosti koje je razvio Fransoa Artog (François Hartog) u svom djelu *Régimes d'historicité: présentisme et expérience du temps* (*Režimi istoričnosti: prezentizam i doživljavanje vremena*).¹ Pored ključnog pojma režima istoričnosti, tekstovi crnogorskih autora iz prve polovine 20. vijeka nas pozivaju da ponovo razmotrimo brojna analogna pitanja i pojedinosti koje odzvanjaju izvjesnim temama i problemima kojima se pozabavio i sam Artog u svom radu, zasnovanom uglavnom na materijalu iz antičkog doba i francuske istorije. Predstave o zaustavljenom vremenu ili vremenu koje se ubrzava, obnavljanje, pamćenje ili izmišljanje istorijskog nasljeđa (*patrimoine*) igrali su značajnu ulogu u pisanjima mnogih crnogorskih intelektualaca u prvoj polovini 20. vijeka. Međutim, vjerovatno najvažnija tačka preseka između fokusa ovog rada i Artogove zamisli jeste poklanjanje posebne pažnje trenucima vremenskog prekida

¹ François HARTOG, *Régimes d'historicité: présentisme et expérience du temps*, Paris: Seuil, 2003.

(*brèche*), periodima radikalnih, dalekosežnih istorijskih promjena koje su praćene ozbiljnim preispitivanjima i preuređenjem režima istoričnosti. U našem slučaju, veliki prekid o kojem govorimo poklapa se s krajem Prvog svjetskog rata 1918. godine koji je ispisao i formalni kraj postojanja Crne Gore kao nezavisne kraljevine i njeno uvlačenje u novu, znatno veću jugoslovensku državu. Međuratni period koji je zatim uslijedio predstavlja burno vrijeme rasprava o crnogorskoj istoriji i identitetu u sasvim novom kontekstu; rasprave koje su, pored ostalog, dovele do kristalizacije dva odvojena koncepta nacionalne istorije i identiteta zasnovanim na odgovarajućem etničkom određenju prošlosti (ili srpskom ili isključivo crnogorskom). Doista, s promjenama i transformacijama režima istoričnosti, neuhvatljivi subjekt istorijskog narativa – „Crnogorci“ – podjednako je opisiv, osporavan, otkrivan i redefinisao. Kao što ćemo primijetiti, taj subjekt mijenja nacionalnost (od najboljih Srba do naroda koji su Srbi porobili), mentalitet i svoju „istorijsku misiju“ u mišljenju različitih autora.

Ovaj rad fokusira se prvenstveno na pisanja crnogorskih autora, mada su mnogi od njih kasnije živjeli u Beogradu, Zagrebu, Parizu ili San Francisku umjesto na Cetinju, u Podgorici ili Kotoru. U crnogorskom slučaju, pitanja istorije i njene upotrebe bila su neodvojivo ispreplijetana s pitanjima identiteta, njegovom postojanošću ili transformacijom tokom vremena. To se odražava i u naslovu ovog rada koji pominje istoriju pored identiteta i temporalnosti. Pored tog trojstva, naša tema je takođe usko povezana s uzastopnim političkim režimima i njihovim transformacijama tokom vremena. Patrijarhalni režim knjaza (a kasnije kralja) Nikole koji je autokratski vladao svojim plemenskim i

uglavnom nepismenim društvom na prelasku iz 19. u 20. vijek, očigledno igra ulogu starog režima (*ancien régime*) u našem radu. Najupečatljivije svojstvo ovog perioda jeste relativno koherentna, neosporavana forma dominantnog, većim dijelom mitskog narativa o istoriji i identitetu Crnogoraca. Najveći segment ovog rada posvećen je vremenu velikog prekida nakon kraja Prvog svjetskog rata i uspostavljanja Jugoslavije. Nakon još jednog prekida, kojem ovde nijesmo poklonili dovoljno pažnje zbog ograničenog okvira teksta, a to je Drugi svjetski rat, pobjednički komunistički režim zvanično i na jedan autoritativan način stavlja tačku na prethodne rasprave. Stoga, prvo ćemo analizirati jedan režim istoričnosti i identiteta koji se odlikuje prevladavanjem neosporavanog, herojskog i tradicionalnog narativa. Našu pažnju ćemo skrenuti zatim na period poslije velikog preloma 1918. godine i analizirati nekoliko različitih pokušaja preuređenja prošlosti, rekontekstualizacije i ponovnog izmišljanja crnogorskog identiteta. Konačno, zaključićemo rad kratkom ocjenom uvođenja novog režima istoričnosti i identiteta koji je odozgo nametnula jugoslovenska komunistička vlast 1945. godine.

Pansrpsko „zlatno doba“ i crnogorsko „junačko doba“: Narativi o istoriji i identitetu prije Prvog svjetskog rata

Crnogorski autori koji su pisali prije Prvog svjetskog rata situirali su svoje identitetske i istorijske narative u širi pansrpski istorijski i nacionalni okvir. Uprkos toj inkluziji, dobijeni crnogorski identitetski i istorijski narativ posedovao je mnoge specifične crte. Decenija koja je prethodila Prvom svjetskom ratu bila je vrijeme

oštrih političkih polarizacija i rastućih sukoba unutar crnogorskog društva. Međutim, ključne osobine istorijskog narativa i dominantni koncepti identiteta bili su manje više zajednički našim autorima bez obzira na njihova politička viđenja ili socijalnu pozadinu. Taj konsenzus će se postepeno rasipati tokom narednih godina kad ustupa mjesto različitim interpretacijama nacionalne prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Sukobljeni identitetski narativi i „kulturni ratovi“ koji su vođeni uglavnom oko odgovarajuće interpretacije istorijskog nasljeđa, etničkog identiteta i puta ka modernizaciji koji bi, navodno, najviše odgovarao lokalnim uslovima, postali su trajna karakteristika crnogorske intelektualne sredine sve do kraja 20. vijeka. Ono što ćemo u narednom odjeljku rekonstruisati, analizirati i klasifikovati nije „originalna priča“ već prije rezultat prethodno razvijenih, izmijenjenih i odomaćenih koncepata istorije i identiteta. Proces njegove postepene kristalizacije koji je prethodio periodu koji je predmet našeg interesovanja nalazi se van okvira ovog rada. Međutim, trenutak koji smo izabrali kao početnu tačku naše analize – period nakon usvajanja prvog ustava u Crnoj Gori 1905. godine – sasvim odgovara našoj svrsi. Bavićemo se dobro utvrđenim, široko vjеровanim i u osnovi neosporavanim narativom tog perioda. Autori različitog porijekla, godišta i političkih uvjerenja su se koristili tim narativom i prišćicali se njegovih pojedinih elemenata prateći istu shemu. Detaljnije razmatranje osnovnih crta crnogorskog identitetskog narativa u prvim godinama 20. vijeka obezbijediće takođe solidnu osnovu za poređenje u daljoj analizi međuratnih godina kad se drugi diskursi i koncepti istoričnosti kristalizuju kao reakcija na radi-

kalne i dalekosežne promjene nakon Prvog svjetskog rata.

Početak 20. vijeka, crnogorski autori jednoglasno prate trag svojih predaka do slovenskih srpskih plemena koja su naselila poluostrvo tokom masovnog talasa migracija iz njihove pretpostavljene stare postojbine. Interesantno je da su tragovi i šecanja na neslovenske narode koji su naseljavali različite djelove crnogorske teritorije bili na prelasku iz 19. u 20. vijek i dalje relativno česti. Tekstovi crnogorskih autora, pored svjedočenja usmeno prenesenih etnografima i folkloristima na terenu pokazuju jasnu tendenciju da se zanemari pred-slovenski i neslovenski („nesrpski“) element. U brojnim mjestima, uključujući i okolinu samog Cetinja, toponimi i istorijski izvori podsećaju na nekadašnju prisutnost Albanaca, koji su u mnogim krajevima dugo živjeli pored slovenskog stanovništva.² Različiti mitovi koji se tiču sudbine pojedinih starošedilačkih grupa vjerovatno neslovenskog, starobalkanskog porijekla (Bukumiri, Mataguži, Mataruge itd.), obično slijede isti obrazac: takve drevne grupe misteriozno su nestale, ubijene, potisnute ili su jednostavno prekinule da se reprodukuju te su izumrle, bivajući brojno nadmašene od strane plodnijih, vitalnijih i uspješnijih grupa „čisto srpskog porijekla“.³ Na taj

² Na ove činjenice upozoravao je u svoje vrijeme već i čuveni ruski etnograf Pavel Apolonovič Rovinski u svom klasičnom djelu posvećenom Crnoj Gori, vidi Pavel Apolonovič ROVINSKI, *Etnografija Crne Gore I.*, Podgorica: CID, 1998.

³ Već na prelomu 19. i 20. vijeka, neki istraživači pristupali su ovakvim pričama s jednom kritičkom distancom. P. A. Rovinski je na primjer bio ubijeden da se narodno predanje o izumiranju starošedilaca često zasniva na pogrešnim pretpostavkama. Prema njemu, starošedioce pred-slovenskog porijekla „...sadašnji njih-

način uspostavljen je neosporan kontinuitet sa slovenskim korijenima „od pamtivijeka“ kao i više istorijskim srpskim korijenima iz srednjovjekovnog perioda, dok je veoma malo ili nimalo pažnje poklonjeno mogućoj asimilaciji i miješanju s ovim „drevnim stanovništvom“ čija uspomena je, kako smo primijetili, dobro očuvana kako u narodnim predanjima tako i u pisanim izvorima. Tipična verzija mita o prvobitnom dolasku i osvajanju koja preovladava u posljednjim godinama starog režima kralja Nikole je veoma dobro sažeta u riječima komandanta i diplomate Rada Turova Plamenca: „Našu staru Zetu naselio je srpski narod kad se doselio na Balkansko Poluostrvo. U njoj su stanovali stari narodi, među kojima je bilo i Arbanasa, kao što neka mjesta i danas svjedoče, no ubrzo su ove narode stare Zete nadvladali Srbi i potčinjeli, a bez sumnje i mnoge očerali, isto kao i u Staroj Srbiji.“⁴

Mit o drevnim korijenima bio je, pak, sasvim marginalan u crnogorskom istorijskom narativu. Zabilježen je kao neophodan prolog drugim, mnogo značajnijim istorijskim događajima, ali nije dalje razrađen. Umjesto toga, srednjovjekovna era predosmanskih država koja je kulminirala uspostavljanjem „srpskog carstva“ kao i sljedeći vijekovi osmanske prevlasti na Balkanu obezbijedili su uzbudljiviji materijal za konstruisanje istorijskih mitova i identitetskih narativa. Naročito korisna je primjena pojedinih pojmova koje je razvio Antoni D. Smit (Anthony D. Smith) u djelu *Chosen Peoples*

vi potomci, u svome neznanju i puni sujete, s prezirom nazivaju Bukumirima, Lužanima, mrtvim ljudima – sve ne shvatajući da su to njihovi slavni hrabri preci.“, P. A. ROVINSKI, n. dj., 83.

⁴ Rade Turov PLAMENAC, Crna Gora i Skenderija, Cetinje: Kraljevska državna štamparija, 1911, 7.

(*Izabrani narodi*)⁵, posebno njegovih ideja u pogledu uloge „zlatnih doba“ u nacionalnim narativima. Nakon analize našeg crnogorskog materijala, možemo jasno izdvojiti dva koncepta različitih i uzastopnih perioda koji zajedno čine osnovicu upravo tog istorijskog narativa. Crnogorski istorijski narativ iz pozne ere vladavine knjaza Nikole prije Prvog svjetskog rata javlja se kao priča o „zlatnom dobu“ koje slijedi „junačko doba“.

U tekstovima Crnogoraca koji su živjeli početkom 20. vijeka (i u prethodnim decenijama 19. vijeka), „zlatno doba“ poklapalo se s predosmanskim srednjovjekovnim periodom. Zlatno doba je koncipirano kao vrijeme brojnih političkih i kulturnih postignuća srpskog naroda. Ovđe treba naglasiti pretežno kolektivni, pansrpski karakter tog „zlatnog doba“. Crnogorski nacionalni ideolozi s početka 20. vijeka zanemarivali su razlike između pojedinih perioda i različitih država koje su se smjenjivale u ovoj oblasti. Stoga, prošlost manjih država koje su postojale na teritoriji sadašnje Crne Gore – Duklje i Zete – postaje sastavnim dijelom „zlatnog doba“ pored veće i moćnije države dinastije Nemanjića. Upravo je to „srpsko carstvo“ uzimano kao idealna, politički i kulturno najuspješnija država, između ostalog, jer je obuhvatala najveći dio srpskog naroda unutar svojih granica. To „nacionalno ujedinjenje“ koje je navodno postigla dinastija Nemanjića je često uzimano kao gotova matrica za modernu i savremenu verziju države srpskog naroda. Sve srednjovjekovne države na teritoriji koja odgovara današnjoj Crnoj Gori, od Duklje/Zete sve do kraja vladavine lokalne dinastije Crnojevića, su

⁵ Anthony D. SMITH, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2003.

bez izuzetka posmatrane kao srpske. Crnogorski autori težili su da naglase naročiti kulturni i ekonomski procvat priobalnog dijela Zete, ali pored toga, dominantno viđenje Zlatnog doba bilo je bez sumnje zajedničko: to je bilo vrijeme kad su svi Srbi, kao i posebni djelovi srpstva kao što je Zeta, napredovali, postizali svoje ciljeve i nijesu zaostajali za Evropom u tehnološkom, institucionalnom ili kulturnom pogledu.

Ključno objašnjenje kasnijeg istorijskog razvoja i formiranja identiteta obezbijeđeno je mitom o povlačenju u planine.⁶ Priča kaže da su se ostaci srednjovjekovnog srpskog carstva brzo raspali nakon Kosovske bitke te su Turci postepeno osvojili sve srpske zemlje. Međutim, Ivan Crnojević, vladar posljednje srpske zemlje

⁶ Dobar komparativni pregled mita o povlačenju u planine u različitim zemljama Balkana dali su Ulf Brunbauer (Brunnbauer) i Robert Pihler (Pichler). Vidi: Ulf BRUNNBAUER, Robert PICHLER, „Mountains as „lieux de mémoire.“ Highland Values and Nation-Building in the Balkans“, *Balkanologie*, vol 6, 2002, 1–2, dostupno na: <http://balkanologie.revues.org/index433.html>. Ovde treba naglasiti da u crnogorskom slučaju taj „mit o povlačenju u planine“ ipak ima istorijski dokumentovane nemitske korijene. Tokom vladavine Ivana Crnojevića (1465–1490), prijestonica Zete pomjerana je dva puta zbog bezbjednosti kao odgovor na osmanski pritisak: prvi put iz Žabljaka na ševnim obalama Skadarskog jezera u brdoviti kraj Oboda (današnja Rijeka Crnojevića), a kasnije čak dalje u planine de je osnovan grad Cetinje. Ono što je zaista mitsko jeste isuviše pojednostavljena predstava neprekinutog kontinuiteta političke nezavisnosti koji premošćava dva vijeka koji odvajaju pad dinastije Crnojevića na kraju 15. vijeka i uspon dinastije Petrović-Njegoš u Crnoj Gori na kraju 17. vijeka, zajedno s vjerovanjem u neprekidnu, viševjekovnu borbu protiv Osmanlija i postojanje direktnih genetskih veza crnogorskih plemena sa slavim srednjovjekovnim ličnostima koje su se navodno povukle u planine suočavajući se s turskom invazijom.

Zete, odbija da se preda. Ivan Crnojević predstavlja figuru spasitelja a njegova odluka radikalno rješenje u suočavanju s velikom opasnošću po nacionalni identitet i opstanak. Zajedno sa svojim narodom, uključujući i pripadnike aristokratije i pravoslavnog sveštenstva, on se povukao u nepristupačne i negostoljubive predjele u podnožju Lovćena. Onđe on osniva zemlju Crnu Goru uspostavljajući njenu prijestonicu u cetinjskoj dolini.⁷ Stanovnici Crne Gore kasnije uspijevaju da brane svoju slobodu i autonomiju od osmanske vlasti narednih nekoliko stotina godina. „Sa svojom slobodom Crna Gora je sačuvala i samosvijest kontinuiteta srpske državne misli, što je poticalo njezinu dužnost saučešća u mukama potlačenih okolnih srpskih pokrajina, koje su upirale svoje poglede pune nade u nikad nepokoreni Lovćen.“⁸ Na taj način je ideja srpske državnosti i slobode navodno preživjela netaknuta nekoliko vjekova među Crnogorcima.

Naglasak koji je stavljan na povlačenje u planine kao temeljni mit o Crnoj Gori bio je zajednički autorima bliskim crnogorskom dvoru kao i njihovim protivnicima, mladim crnogorskim intelektualcima, koji su početkom 20. vijeka živjeli u Beogradu i koji su se ogorčeno suprotstavljali vladavini kralja Nikole. Dva istaknuta predstavnika tog opozicionog kruga, Todor Božović i Jovan Đonović, još dalje su naglašavali ideje elitizma i prirodne selekcije u svojim narativima. Prema njihovoj interpretaciji, u kojoj se prepliće eho Njegoševih stihoa s tada popularnim darvinističkim teorijama, preci današnjih Crnogoraca bili su motivisani svojim „urođe-

⁷ TOMANOVIĆ, n. dj., V–VI.

⁸ TOMANOVIĆ, n. dj., 3.

nim instinktom za preživljavanje i nezavisnost“ što je neizbježno dovelo do njihovog povlačenja u „prirodnu tvrđavu“ koja će postati njihovom domovinom: „U brda se i planine povlačilo sve, što se bilo rešilo na borbu. Na taj način postepeno je izvršeno prirodno odabiranje našega stanovništva i po fizičkim boljim osobinama i po čistoti srpske krvi.“⁹

Kosovska bitka (1389) igrala je interesantnu ulogu u našem narativu. Šta više, njena uloga je na zanimljiv način paralelna, ali ne i povezana s pričom o Ivanu Crnojeviću, hrabrom i mudrom vladaru koji je poveo svoj narod u planinsko utočište ispod Lovćena, na „posljednju stopu srpske zemlje“ koja je ostala iznad talasa „turskog potopa“ koji je preplavio ostatak Balkana.¹⁰ Tradicionalni srpski narativi o Kosovskom boju opisuju taj događaj kao nacionalnu katastrofu, rezultat unutrašnjih podjela, sudbinu i zlu kob, simboličan kraj „zlatnog doba“. U očima naših autora, Kosovski boj ispisao je kraj srpskog carstva: šecanja na ovaj događaj potisnula su i zašenila sve ostale bitke protiv osmanske invazije. Međutim, uprkos raspadanju države, najhrabriji među preživjelim srpskim ratnicima odbili su da se poklone neprijatelju. Rješenje njihove dileme bilo je povlačenje u planine Crne Gore.¹¹ Prema brojnim usmenim predanjima koja su sačuvali etnografi na prelasku iz 19. u 20.

⁹ Todor BOŽOVIĆ, Jovan ĐONOVIĆ, Crna Gora i napredni pokret, Beograd, 1911, 27.

¹⁰ TOMANOVIĆ, n. dj., V.

¹¹ Bitka se u stvari odigrala bez učešća Zete i bez direktnih neposrednih efekata na njenu dalju političku sudbinu. Naime, za razliku od nekih drugih balkanskih feudalnih vladara, Đurađ II Balšić, gospodar Zete od 1385. do 1403. godine, nije slao svoju vojsku na Kosovo.

vijek, upravo ti ratnici smatrani su izvornim precima većine crnogorskih plemena, bratstava i porodica. Narodna predanja koja su pratila porijeklo crnogorskog društva sve do velikih ličnosti pozne srednjovjekovne srpske istorije koje su povezane s Kosovskom bitkom pažljivo su bilježena i naglašavana od strane etnografa Cvijićeve škole kao dokaz srpskog porijekla i nacionalne svijesti Crnogoraca. S druge strane, neki kasniji autori iz međuratnog perioda usprotivili su se ideji da bi ove legende o porijeklu, kojima se uspostavlja direktna genetska veza svakog plemena s poznatim istorijskim ličnostima trebalo tretirati kao istorijsku istinu. „Nemoguće je primiti kao činjenicu da svako crnogorsko pleme potiče od neke znamenite ličnosti iz srpske istorije, jer bi se na taj način cela stvar svela na to, da je ovu oblast naselilo svega nekoliko desetina velikaša, rodonačelnika današnjih plemena. Zar su ti ljudi dolazili usamljeni, zar nisu dolazili sa svojim srodnicima, sa svojim mlađima, s drugim beznačajnim, prostim ljudima?“¹², primjetio je krajem 20-ih godina Milan Vukićević u prikazu knjige Sime Šobajića o Crnogorcima. Ta primjedba bila je zaista tačna i opravdana. U isto vrijeme, mit o plemenitom porijeklu blisko je odražavao prevladavajuće, čvrsto ukorijenjeno popularno vjerovanje da su savremeni Crnogorci, uprkos njihovoj materijalnoj bijedi, zaista bili direktni potomci najhrabrijih srednjovjekovnih plemića. Naš cilj ovđe nije da „ispravljamo istorijske činjenice“ i dokažemo da su mitovi o porijeklu, kao i obično, uglavnom izmišljeni i fiktivni. Uprkos tome, bilo bi poučno ukazati na djelove koji su izostavljeni i propušteni

¹² Milan VUKIĆEVIĆ, „Simo Šobajić: Crnogorci, Beograd 1928“, Zapisi, g. II, knj. III, novembar 1928, sv. 5, 307.

u našem predanju. Stoga, vrijedno je pomenuti da su ne samo narodna predanja, već i intelektualci, političari, nacionalni ideolozi i etnografi zanemarivali istorijske dokaze i umjesto toga prihvatili hronološki kolaps i paralelne istorije o povlačenju u planine bez objašnjenja ili pokušaja da se one povežu. Naime, Kosovska bitka prethodila je skoro čitav vijek postepenom premještanju prijestonice Zete u planinske krajeve pod vođstvom Ivana Crnojevića. Kako ta dva povlačenja mogu uopšte biti povezana, objašnjena i usklađena? Naši autori se očito nijesu gnjavili takvim detaljima: ono što je bilo važno nije koherentnost same priče, već uspostavljanje veza i kontinuiteta sa slavnom pansrpskom prošlošću kao i dokazivanje superiornosti, izuzetnosti i elitističke slike o Crnogorcima.

Pad srpskog carstva u boju na Kosovu kao i prateće povlačenje u planine pod vođstvom Ivana Crnojevića predstavljaju dva događaja koji omogućavaju prijelaz iz „zlatnog doba“ u „herojsko doba“. Priča se nastavlja, ali fokus je definitivno promijenjen. Za razliku od prethodnog doba koje je bilo „zlatno“ za sve Srbe, „junačko doba“ se tiče samo dijela njih – onih koji su smogli hrabrosti, snage i sreće da postanu Crnogorci, spremni da žrtvuju svoja materijalna dobra, povlastice i uživanja kako bi ostali slobodni od poslovičnog turskog jarma i njegovih višestrukih degenerativnih efekata. Junačko doba crnogorske istorije predstavlja dug period oružanog otpora protiv neuporedivo moćnijeg neprijatelja. Za razliku od „zlatnog doba“, koje je opisano prije svega kao doba političkih i kulturnih dostignuća, „junačko doba“ je iznad svega vrijeme vojnih, moralnih i fizičkih dostignuća: pobjede, otpora i opstanka. Zlatno doba bilo je „kolektivno“ ne samo u „nacionalnom“ smislu, već i

u smislu ličnih i porodičnih genealogija. Preci pojedina, bratstva i plemena iz „zlatnog doba“ bili su nepoznati i bezimni, zaronjeni u nediferencirano šecanje na sreću i prosperitet Srba u polumitskom izgubljenom carstvu. Nasuprot tome, „junačko doba“ je bilo mnogo bliže sadašnjosti i ispunjeno precima čija su imena, herojska djela ili njima pripisivani citati i poslovice formirali sastavni dio porodičnog pamćenja. Najdalji preci čija su imena bila poznata – za koje se pretpostavlja da su osnivači kasnijih plemena i bratstava – bili su, kao što smo već pomenuli, hrabri plemići i ratnici iz vremena Kosovske bitke koji su u temporalnom smislu simbolizovali tačku prekida, okretanje novog lista koje je odvojilo prikaz „zlatnog doba“ od „junačkog“. Na taj način, „junačko doba“ nije bilo posebno samo u smislu toga da se ticalo samo Crnogoraca umjesto svih Srba, već i individualizovano u tom smislu što je većina Crnogoraca ošćala ličnu povezanost s ovim periodom prošlosti, kroz njihove često pažljivo pamćene geneologije, primjerne priče i anegdote.¹³

S druge strane, šecanja na žrtve, smrt, glad i bijedu koji neizbježno predstavljaju mračniju stranu „junačkog doba“, bila su takođe živopisno prizivana i zapravo, i dalje sveprisutna u svakodnevnom životu tokom neobično mirnih decenija na prelasku iz 19. u 20. vijek. U svom djelu *Chosen Peoples (Izabrani narodi)*, Antoni D. Smit razlikuje dva tipa zlatnih doba: herojska i kre-

¹³ Crnogorsko narodno pamćenje fokusirano je većim dijelom na patrilinearnu polovinu genealogije svake osobe, dok je majčinska linija porijekla zanemarivana nakon jedne ili dvije generacije. Mogu se naći pojedini izuzeci kod ovog opšteg pravila, i to kada je majčinska linija obezbjeđivala krvnu vezu s izuzetnim muškim ličnostima.

ativna. U našem slučaju, međutim, jasno je da bi bilo neprecizno govoriti o dva uzastopna ili naizmjenična zlatna doba. „Junačko doba“ je u našem slučaju zaista posmatrano kao herojsko, ali ne i „zlatno“ izvan važne ali uske sfere junaštva, morala i fizičke izdržljivosti. „Junačko doba“ je bilo vrijeme iskušenja ali ne i prosperiteta u ekonomskom i kulturnom smislu. Kao takvo, ono je koncipirano kao privremeno i prelazno. Nije moguća sasvim precizna definicija inače veoma korisnog koncepta „zlatnog doba“, ali se možda možemo uopšteno saglasiti da tranziciona priroda nije jedna od njegovih poželjnih karakteristika. Umjesto toga, teži se glorifikovanju „zlatnog doba“, žaljenju zbog njegovog prolaska, i ono što naročito ne treba zanemariti, često se ulažu ozbiljni naponi da se postigne njegov „povratak“ i „repriza“. „Zlatno doba označava mnogo toga, ali, ono se iznad svega ističe kao kulturni model i inspiracija.“¹⁴ Jasno je da „junačko doba“ koje ovđe ispitujemo nije pokazivalo takve kvalitete. Ono je prije shvaćeno kao svjesno izabrano herojsko postojanje koje bi časno premostilo mračna vremena opadanja prije nego se stvore uslovi za povratak „zlatnog doba“. Istovremeno, idealizovana slika individualnog i kolektivnog života Crnogoraca kao „die heroische Lebensform“ (junački oblik života), kako je to sročio veliki njemački slavista Gerhard Gezeman,¹⁵ usredsrijeđena je na aktivan oružani

¹⁴ SMITH, n. dj., 171.

¹⁵ Gerhard GESEMANN, *Heroische Lebensform: Zur Literatur und Wesenskunde der balkanischen Patriarchalität*, Berlin: Vöking Verlag, 1943, odnosno crnogorski prijevod: Gerhard GEZEMAN, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, Cetinje: Obod, 1968. Prva verzija Gezemanove knjige je izašla kao Gerhard GESEMANN, *Der Montenegrische Mensch*, Prag: Deutsche

otpor. Konstantna borba protiv Turaka shvaćena je takođe kao najefikasnija strategija ubrzavanja nadolazećeg vaskrsenja „zlatnog doba“.

Upravo sad, kratka ocjena prostorne i teritorijalne dimenzije naše priče dodatno će osvijetliti uočenu temporalnu, tranzicionu prirodu herojskog doba. Kolijevka crnogorskog plemenskog saveza koji će kasnije prerasti u državu, četiri nahije Stare Crne Gore koje se prostiru od podnožja planine Lovćen do ševernih ivica Skadarskog jezera, nije igrala nikakvu značajnu ulogu u vremenu prije Turaka. Ovu klimatski surovu oblast smatrali su okrutnom i negostoljubivom čak i sami njihovi stanovnici, a da ne pominjemo strane osvajače i posetioce. U našem narativu o identitetu Crna Gora je zamišljena prije svega kao utočište, prirodna tvrđava koja omogućava fizički opstanak najhrabrijih i najspremnijih. Domovina stvorena iz potrebe: ne obećana zemlja ili dom predaka, već stalni vojni logor. U tom pogledu, postoje neke analogije između uloge koja je u našoj priči pripala Crnoj Gori i one koju ima Sinajska pustinja u Tori: sfera (kako u temporalnoj dimenziji tako i prostornim prilikama) tranzicije i kolektivnog pretvaranja između opasnosti od uništenja i asimilacije u zagrljaju moćnog Drugog i finalnog osvajanja obećane zemlje čiji obrisi se naziru na horizontu budućnosti. Ukratko, Crna Gora je opisivana kao privremena domovina. Rečeno metaforama dvojice unionista i političkih protivnika kralja Nikole, dok je Kraljevina Srbija, navodno kulturno najnaprednija oblast među srpstvom i Južnim Slovenima, igrala ulogu Pijemonta, uloga Crne Gore u

Universität, 1934, u crnogorskom prijevodu kao Gerhard GEZE-MAN, Crnogorski čovjek, Podgorica: CID, 2003.

široj srpskoj priči bila je ona pobunjeničke baze srpskog naroda – „pijemontskog logorišta.“¹⁶

Krajnji cilj crnogorske „istorijske misije“ je koncipiran kao teritorijalna ekspanzija i ponovno zauzimanje plodnih nizija i Jadranskog priobalja. To osvajanje bi dodatno osiguralo „oslobađanje porobljenog dijela naroda“. Postizanje nacionalnog jedinstva, uz uspostavljanje „pravičnih“ istorijskih, etničkih i prirodnih granica nove države donijelo bi eru ekonomskog napretka i izuzetnog kulturnog razvoja. Široko je vjerovano da bi uspješna realizacija tog dugoročnog političkog programa gotovo automatski garantovala povratak „zlatnog doba“. Pokušaji sakralizacije (postojeće) domovine ili specifičnih mjesta od istorijskog značaja (*lieux de mémoire – mjesta pamćenja*)¹⁷ su iznenađujuće rijetki u crnogorskim identitetskim narativima iz vremena nezavisne monarhije koje su proučavane za ovaj rad. Osim manastira, doline i grada Cetinja, Lovćena kao prirodnog simbola cijele zemlje i nekoliko mjesta koja su bila poprišta bitaka protiv Turaka (Carev Laz, Grahovac), crnogorski autori tog perioda poklanjali su sasvim malo pažnje svojoj rođenoj zemlji i glorifikaciji njenih posebnih spomenika i prirodnih čuda. Nakon svega, uprkos tri decenije mira u periodu 1878–1912, to je bilo vrijeme kad se u svakom trenutku očekivala dalja teritorijalna ekspanzija na račun Osmanskog Carstva koje je postepeno slabilo i smanjivalo se. U takvoj klimi velikih očekivanja, čestih izliva kolektivne političke nervoze

¹⁶ BOŽOVIĆ, ĐONOVIĆ, n. dj., 286.

¹⁷ Pojam „mjesta pamćenja“ je definisao francuski historičar Pierre Nora, vidi: Pierre NORA (dir.), *Les lieux de mémoire*, Paris: Gallimard, 1984–1992.

i istovremeno diplomatske nesigurnosti, u očekivanju kad će buknući sljedeći „rat za nacionalno oslobođenje“, crnogorski intelektualci su se radije fokusirali na sakralizaciju i istorijsku, etničku i geografsku apropijaciju mjesta izvan postojećih granica Crne Gore. Umjesto da hvale zemlju koja je već njihova, oni su posvetili svoju kreativnu energiju i retorički entuzijazam oblastima i gradovima koji su mogli postati plijenom sljedećeg rata, kao što je Skadar s okolnim dijelovima ševerne Albanije ili različiti djelovi „Stare Srbije“ (Kosovo, Metohija, manje često i Novopazarski Sandžak).

Međutim, uloga Crne Gore kao prostora obilježene istorijom i domovine nije mogla biti potpuno zanearena. Crnogorska identitetska priča, a naročito njene posebne razrade na lokalnom, plemenskom i ličnom nivou, nije u potpunosti bila oslobođena neospornih tragova „dva složena niza procesa“ koje je Smit nazvao „naturalizacijom istorije“ i „istorizacijom prirode.“¹⁸ Prvo, upravo ovđe, na stvarnim i poznatim padinama, kamenjarima i dolinama bilo je mjesto đe je „prosipana krv“ i đe su nastala „junačka djela“, često hvaljena i učinjena besmrtnim u epskoj usmenoj kulturi. Pisanja intelektualaca iz našeg perioda obično nijesu uspijevala da to predstave, fokusirajući se radije na „veliki“ nacionalni narativ koji nije mogao dovoljno dočarati bogata, raznovrsna i detaljna šecanja i individualne narative o istorijski bližem i praktično još uvijek savremenom „junačkom dobu“. Drugo, surova prirodna sredina navodno je igrala važnu ulogu u oblikovanju crnogorskog mentaliteta, fizičkih karakteristika i moralnog kodeksa. Zaista, dugotrajni uticaj posebnih prirodnih uslova

¹⁸ SMITH, n. dj., 135–136.

bio je od ključnog značaja u kristalizovanju crnogorske elitističke predstave o sebi kao superiornoj rasi, najboljem i najčistijem jezgru zamišljene zajednice srpstva. Crnogorci su sami sebe ponekad zamišljali i kao najbolje predstavnike Slovenstva ili čak cijelog čovječanstva. Takvih junaka kao što bijahu Crnogorci, kako kaže jedna izreka, nije bilo „ni u sedam Evropa“. Njihove okrutne planine igrale su dvostruku ulogu očuvanja i revitalizacije. Crnogorci su stoga bili posmatrani kako kao „mladi“, snažni, potentni i vitalni tako i „drevni“ i „arhaični“, nedotaknuti asimilacijom, neiskvareni novim slojevima civilizacijskih uticaja i nepogođeni mišanjem s drugim grupama, koje su, kako se široko vjerovalo, mogle neizbježno proizvesti nepoželjne devijacije čiste esencije srpskog, južnoslovenskog ili čak praslovenskog karaktera koji su Crnogorci predstavljali ne samo u njihovim sopstvenim očima, već i u očima mnogih vanjskih posmatrača.

U prethodnim pasusima skicirali smo glavne odlike crnogorskog identitetskog narativa rekonstrukcijom iz izvora objavljenih na početku 20. vijeka. Uz korisnu pomoć pojedinih koncepata i zamisli razvijenih od strane Antonija D. Smita, istorijski dio dominantnog identitetskog narativa je podijeljen, klasifikovan i opisan kao sukcesija dvije različite ere: kolektivno „pansrpsko“ i polumitsko „zlatno doba“, praćeno posebno crnogorskim „junačkim dobom“, istorijski mnogo bliskijim, intimno bolje poznatim i „stvarnijim“ od prethodnog. To, međutim, i dalje nije cijela priča. Crnogorska identitetska priča iz vremena prije Prvog svjetskog rata zapravo djeluje u tri faze. Dok su prve dvije smještene u prošlosti, finalni treći dio je i dalje bio ispred, neđe u budućnosti.

Koji dio njihove sopstvene priče su naši autori doživljavali u vremenu pisanja? Vremenska pozicija naših autora je jasna: oni pišu na pragu novog „zlatnog doba“. Kumulativna istorija „junačkog doba“ ubrzo će dostići vrhunac; vrhunac koji će istovremeno dovesti početak nove, unaprijeđene verzije „zlatnog doba“. Događaj koji bi na kraju bio prelazni okidač ležao je neđe u sferi politike i diplomatije, moguće uključujući novi rat, kao što se to iznova dešavalo kad god je bilo u pitanju teritorijalno proširenje. Očekivano „zlatno doba“ ne bi u potpunosti bilo repriza prethodnog. U glavama naših pisaca, vrijeme se najvjerovatnije ne razvija na cikličan način, već se nastavlja u linearnom pravcu. Međutim, taj pravac i dalje uključuje mogućnosti za ponavljanje gotovo direktnih analogija određenih prošlih uslova, dještava i, čak, čitavih perioda. Ogromne mogućnosti date takvim temporalnim analogijama mogu biti u potpunosti uhvaćene i dovoljno iskorištene samo od strane onih učesnika koji su duboko svjesni svoje prošlosti i sopstvene istorijske misije koja je prvjenstveno definisana uspješnim prevodom pojedinih istorijskih iskustava u svjesno prizvane „istorijske lekcije“. Posebna crnogorska varijacija „povratka zlatnog doba“ odražava ispravnost Smitove opštije pretpostavke da „zlatna doba dolaze da bi pružila „mape“ za put ka nacionalnoj sudbini i „moralnim načelima“ za zadatke potrebne za putovanje tim sretnim putem, pomoću kojih će članovi shvatiti svoje autentično biće.“¹⁹

U političkom smislu, znaci koji su ukazivali na novo zlatno doba bile su slabosti Osmanskog Carstva, rastuće mogućnosti dodatnih teritorijalnih proširenja,

¹⁹ SMITH, n. dj., 217.

perspektiva radikalnog preuređenja jugoistočne Evrope kao regiona nacionalnih država slobodnih od multietničkih imperija, ubrzavajuća modernizacija kao i različiti tipovi dokaza koji svjedoče o usponu i jačanju ideologije nacionalnog jedinstva i ujedinjenja (njena uža srpska ili šira južnoslovenska verzija bile su prilično pomiješane iz crnogorske perspektive). Prelazak iz „junackog“ u novo „zlatno doba“ nije bila daleka, utopijska mogućnost: on je već bio takoreći na dnevnom redu za Crnogorce koji su živjeli recimo 1908. ili 1912. godine. Pravo pitanje je bilo kako, kada i pod čijim uslovima će se to konačno dogoditi. Osećaj velikih, radikalnih promjena na bolje koje su čekale u budućnosti, često povezan s mogućnošću „nacionalnog oslobođenja“ od stranih vlasti (i/ili mnogih drugih stega koje su, kako se vjerovalo, sputavale puni nacionalni razvoj) i „nacionalnog ujedinjenja“ bio je široko rasprostranjen i snažno prisutan u godinama prije Prvog svjetskog rata ne samo u Crnoj Gori, već i u mnogim drugim južnoslovenskim regionima, od Kraljevine Srbije do južnih pokrajina Habsburške Monarhije. „Zlatno doba“ nije jasno definisano u pisanjima crnogorskih intelektualaca. Kombinacija nacionalnog jedinstva, teritorijalne ekspanzije i zauzdanja negativnih stranih uticaja koji ograničavaju potencijal za razvoj trebala je da ukloni većinu prepreka za povratak „prirodnog“ stanja stvari koje bi više-manje automatski pokrenulo novu zlatnu eru nacionalne regeneracije, obilježene novim kreativnim postignućima u sferama političkog, kulturnog i ekonomskog života.

Očigledno je da dominantni narativ, a naročito njegova treća faza koja je tek trebala da se materijalizuje u bliskoj budućnosti u formi novog „zlatnog doba“, ostavio dosta prostora za različite interpretacije i prisvajanja

u svakodnevnoj praksi nad kojom su dominirale politika i politička pitanja. Ukupan konsenzus o opštem okviru i ciljevima nacionalne istorije i identiteta nije imao praktičnog uticaja na turbulentnu unutrašnju politiku Crne Gore, položaj Crne Gore u „srpstvu“ i naspram Srbije. Duboko ukorijenjena ideja o posebnoj, privilegovanoj, istorijskoj, moralnoj kao i fizičkoj superiornosti Crnogoraca u srpstvu povećala je crnogorsku osetljivost na rastuću nadmoć Srbije u južnoslovenskom prostoru i na to što je Beograd preuzimao vodeću ulogu ne samo u „srpstvu“, već i u širem, složenijem procesu integracije Južnih Slovena. Tokom prvih godina 20. vijeka, sve više je postajalo očigledno da Crna Gora nije mogla da formira gravitacioni centar (Pijemont) pansrpskog ili južnoslovenskog procesa ujedinjenja i da je njen politički primat među Srbima prije tinjajući eho romantičnih iluzija i nerealizovanih grandioznih planova knjaza Nikole iz posljednjih decenija 19. vijeka. Očigledno, konzervativno, nerazvijeno i izolovano crnogorsko društvo nije uspjelo da se prilagodi novim vremenima i umjesto toga držalo se sve više istrošenog, nerealističkog koncepta identiteta i tradicionalne „istorijske misije“.

Prije izbijanja Prvog svjetskog rata, zabilježeno je nekoliko pažljivih pokušaja da se modifikuje postojeća doktrina crnogorske državne i nacionalne misije, posebno od strane Lazara Tomanovića,²⁰ premijera i ključnog

²⁰ Lazar Tomanović (1845–1932), predsjednik Vlade Crne Gore 1907–1912. Rođen u Kotorskom zalivu, Tomanović je pohađao srednju školu u Zadru i Novom Sadu, zatim studirao pravo u Budimpešti i Gracu. Tokom 1870-ih i 80-ih, bio je član Dalmatinskog pokrajinskog sabora. Od 1891. godine živio je u Crnoj Gori, prvo kao urednik službenog časopisa Glas Crnogorca, kasnije političar lojalan knjazu Nikoli.

ideologa za vrijeme predratnog režima kralja Nikole. Uoči proglašenja Crne Gore za kraljevinu 1910., zvanična štampa i autori bliski kralju sve više su naglašavali istorijski kontinuitet Kraljevine Crne Gore sa srednjovjekovnim kraljevstvima Duklje i Zete koja su cvjetala u otprilike istoj geografskoj oblasti. Naglašavanje tog kontinuiteta takođe se odražavalo u tome što je Crna Gora polagala teritorijalna prava na ševernoalbanski dio skadarsko-zetskog basena, koji se ponekad pominje kao *Bodinova oblast*, prema Bodinu, srednjovjekovnom kralju Zete ili direktno kao „naša stara Zeta (Prevala).“²¹ Do izbijanja Prvog balkanskog rata, možemo pratiti nagovještaje nove podjele i prisvajanja srednjovjekovnog nasljeđa u tekstovima zvaničnih propagandista lojalnih crnogorskom dvoru. To bi učinilo dinastiju Karađorđevića i njihovu Kraljevinu Srbiju istorijskim nasljednicima srednjovjekovne Raške dok bi Crna Gora dinastije Petrović-Njegoš mogla polagati pravo na naslijeđe srednjovjekovne Duklje/Zete. Nemanjićko carstvo koje je doseglo svoje najveće razmjere tokom vladavine cara Dušana sredinom četrnaestog vijeka bi predstavljalo zajedničku baštinu i matricu za veću, ujedinjenu pansrpsku državu u čije se predstojeće stvaranje i neophodnost zvanično nije sumnjalo. Međutim, zbog izbijanja Balkanskih ratova a kasnije i Prvog svjetskog rata, kad je izdavačka aktivnost bila ozbiljno ograničena zbog vojnog angažovanja većine muškaraca kao i nedostatka materijala, takve ideje nijesu bile dalje razrađivane. Bez obzira na pomenute oprezne korake prema reinterpretaciji prošlosti, crnogorski identitetski narativ i njegova

²¹ R. T. Plamenac, Crna Gora i Skenderija, 4.

pozicija unutar šireg srpskog okvira ostao je uglavnom neosporavan sve do kraja Prvog svjetskog rata.

Pukotine i kontinuiteti: diskurs crnogorskih lojalista u izgnanstvu nakon 1918.

Januara 1916. godine, kralj Nikola napušta zemlju u trenutku kad je na pomolu bila austrougarska okupacija. Neki predratni političari takođe su uspjeli pobjeći, dok su drugi ostali zatočeni. Mnogi od njih proveli su ostatak rata kao zatvorenici u internacionim logorima u unutrašnjosti Habsburške Monarhije. Crnogorski dvor smjestio se u Francuskoj. Vlada u egzilu i druge političke strukture uskoro su formirane od onih političara koji su uspjeli pobjeći s kraljem. Tokom rata vlade koje su se smjenjivale u egzilu pokazale su se prilično nestabilnim, budući da su mnogi od izbjeglih političara dolazili iz redova predratnih oponenta režima kralja Nikole. Neki su sve više bivali privučeni uticajnijom i bolje organizovanom izgnaničkom strukturom Srbije kao i planovima srpske vlade Nikole Pašića za ujedinjenje južnih Slovena pod vođstvom Beograda. To je rezultiralo ličnim sukobima i, konačno, otvorenim razdorom između unionista koji su bili skrenuli ka srpskim političkim pozicijama i lojalista, koji su ostali bliski kralju Crne Gore i političkom programu zasnovanom na suverenosti. Nakon bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom krajem 1918. godine, crnogorska vlada u izgnanstvu nastavila je da funkcioniše kao međunarodno priznato političko tijelo još nekoliko narednih godina.²²

²² Francuska je povukla svoje priznavanje crnogorske vlade u izgnanstvu u decembru 1920. godine, Britanija i SAD raskinuli su zvanične odnose 1921. godine, a Italija 1922. godine.

Ključni cilj borbe crnogorskih izgnanika poslije 1918. godine bilo je vraćanje nezavisnosti i očuvanje značajnih elemenata crnogorskog suvereniteta u novoj jugoslovenskoj državi, uključujući federalni ili konfederalni status zajedničke države nasuprot centralističkom sistemu francuskog tipa i brisanju elemenata crnogorske samouprave i specifičnog identiteta što je i praktikovao novi režim.

U beznadežnoj diplomatskoj bitki i propagandnim naporima koji su slijedili u prvim godinama nakon rata, članovi crnogorskih političkih struktura u egzilu napisali su veliki broj različitih tekstova. Ideja crnogorske suverenosti u programima i izjavama crnogorskih političkih predstavnika u izgnanstvu tokom i nakon Prvog svjetskog rata bila je, prije svega, opravdavana tradicijom državne nezavisnosti, postojanjem legalnih državnih institucija, međunarodnim priznanjem, savezničkim garancijama kao i navodnom voljom crnogorske populacije. Pitanje nacionalnosti – odvojenog crnogorskog etničkog identiteta kojim bi se Crnogorci razlikovali od Srba – nije igralo nikakvu ulogu u borbi vlade u izgnanstvu. Uprkos tome, diskurs o posebnom crnogorskom identitetu, iako nedefinisanom etničkim pojmovima, ipak je razrađivan i izražavan.

Širi srpski nacionalni okvir, kombinovan s vjerovanjima u crnogorsko prvijenstvo u srpskoj nacionalnoj zajednici, ostao je veoma živ u pisanjima crnogorskih emigranata. U svom proglasu *Jugoslovenima*, koji je objavljen u posljednjim danima rata, kralj Nikola je pozdravio neizbježno uspostavljanje zajedničke jugoslovenske države i naglasio da „u našoj Crnoj Gori... od

davnina žive najbolji Srbi i Jugosloveni.²³ Termin Jugosloven je ponekad korišten na mjestima đe bi u prošlosti vjerovatno bio upotrijebljen naziv Srbin. Međutim, dok je obrazac srpstva ostao uticajan, u pisanjima mnogih Crnogoraca u izgnanstvu nije preostalo mnogo simpatija prema necrnogorskim granama šire srpske nacije. Prezir je, naravno, uglavnom bio usmjeren ka Srbiji koja je često poistovjećivana s njenom centralnom regijom Šumadijom. U klasičnoj jadikovki, optužujući Srbiju da pokušava uništiti Crnu Goru i sve njene vrijednosti, jedan autor je tvrdio da Srbija „...mrzi, a u isto vrijeme ona se boji Crne Gore i Crnogoraca. Ona zna dobro ocijeniti one moralne, i fizičke snage, koje posjeduje Crnogorac, i koje ga po prirodi izdižu nad ostalim srpskim plemenima, naročito onim što kao starosjedioci naseljavaju Srbiju. Ona zna, da tom plemenu kad bude u miru razvilo moralno-intelektualne snage, predstoji ubrzo vođstvo na kulturno-ekonomskom pa i političkom polju u našem narodu kao što je bio slučaj u srednjem vijeku sa Zetom.“ Međutim, bez samouprave, kao puka provincija Srbije, i bez Skadra, koji je premijer Nikola Pašić namjerno žrtvovao da bi Crnogorcima omogućio dalji ekonomski i kulturni razvoj, Crna Gora „...bi opustjela, a njeni junački sinovi za svoju skoro šestovjekovnu mučeničku borbu dobili bi nagradu, da budu panduri i da čuvaju svinjske obore po Šumadiji.“²⁴

U svom memorandumu predsjedniku SAD-a Vudrou Vilsonu iz jula 1919, premijer u egzilu Jovan Pla-

²³ Šerbo RASTODER, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, Bar: Conteco 1997, 93.

²⁴ „Vuk MANDUŠIĆ“, Što nam sprema zvanična Srbija, *Glas Crnogorca*, g. 47, 15./28. maj 1919, br. 70, 1–2.

menac (1879–1944) razrađuje teoriju rasne inferiornosti srbijanske političke elite i, manje direktno, onih Srba (Srbijanaca) koji nijesu mogli dokazati dinarsko porijeklo. Nakon oslobođanja Srbije od Turaka, kaže Plamenac, gradsko stanovništvo Srbije formiralo je vodeći sloj srbijanskog društva. Međutim, ti ljudi nijesu zapravo mogli biti smatrani Srbima samo zato što su bili hrišćani, govorili srpski i živjeli u Srbiji. Prema Plamencu, oni su zapravo bili cincarskog („starotračkog“),²⁵ grčkog ili bugarskog porijekla „ili pak, što je najgore, mješavina između ove tri“. Plamenac dalje tvrdi da „svi skoro i današnji diplomati Srbije i ljudi, koji vode prvu riječ u ime Srbije, nijesu po porijeklu čistokrvni Srbi.“ Crnogorski premijer je upozorio predsjednika SAD-a da kad bi Srbi iz dolina Vardara, Morave i Dunava (stoga, Srbijanci u teritorijalnom smislu i Srbi iz ravnica u geografskom smislu) dominirali nad „Srbima iz Krasa“ (što pored Crne Gore uključuje takođe stanovnike novopazarskog Sandžaka, jugozapadne Srbije, jugozapadne Bosne, Dalmacije i dijela Hrvatske), čiji je jedini preostali politički predstavnik nakon ekspanzije Srbije pod maskom Jugoslavije bila vlada Crne Gore u izgnanstvu, „... to bi značilo omogućiti stvaranje jedne etničke dekadence na štetu cjelokupnog bića srpskog naroda. ...

²⁵ Upotreba prilično pejorativnog naziva „Cincar“ (jedan od nekoliko termina korištenih za Vlahe u ovom dijelu jugoistočne Evrope) za Srbijance relativno je česta u publikacijama crnogorskih krugova u egzilu koji su se suprotstavljali bezuslovnom ujedinjenju. Tipičan citat iz službenog lista Glas Crnogorca, kojim se kritikuje Podgorička skupština, na primjer kaže: „Po odluci skupštine izdajnika i kukavica Crna Gora treba da postane samo nekoliko srbijanskih okruga, a Crnogorci bespravno roblje biogradskih Cincara.“ Glas Crnogorca, g. 47, 27. jul/19. avgust 1919, br. 75, 1.

Otuda Crna Gora, braneći svoju državnu individualnost i svoja prava, brani tijekom i jedan čitav pogled na svijet o uzvišenoj karakternosti i moralnosti narodnoj.²⁶

Uprkos svoj ogorčenosti, radikalizmu i ranjenom ponosu koji se javljaju u zvaničnim publikacijama crnogorske vlade u egzilu nakon 1918. godine, osnovni koncepti crnogorskog identiteta kakvi su izraženi u nacionalnom narativu koji smo ovde analizirali, su zapravo samo blago izmijenjeni. Prethodno citirani karakteristični primjeri radikalnih generalizacija, koje se razvijaju oko ideje o crnogorskoj superiornosti nasuprot srbijanskoj rasnoj nečistoći, mogu biti lako shvaćeni u svjetlu sve beznadežnije pozicije i osećaja izdaje kod većine crnogorskih rojalističkih političara u izgnanstvu. Činjenicu da se takvi antisrbijanski stereotipi nijesu pojavljivali u tekstovima objavljenim prije Prvog svjetskog rata ne bi trebalo interpretirati prosto kao novi diskurzivni zaokret u reakciji na nove političke događaje. Veoma je moguće da su takvi stereotipi i radikalne interpretacije, u nekakvoj formi, prethodili njihovim prvim tragovima u raspoloživim izvorima. Publikacije autora lojalnih predratnom režimu kralja Nikole nijesu bile namijenjene isključivo domaćoj publici. Kad bi oslikavale šire balkanske planove i programe svog gospodara, skoro uvijek bi naginjale tome da veličaju pozitivnu sliku Crne Gore među „Srbima i drugim Južnim Slovenima“ s ciljem da privuku pristalice Nikolinih političkih ciljeva.

²⁶ Jovan PLAMENAC, Memorandum predsjednika kr. cg. Vlade, min spol. posl. J. S. Plamenca, upućen predsjed. Sjeveroameričkih sjedinjenih država g. Vudru Vilsonu, Neji kod Pariza /Neuilly-sur-Seine: Kraljevska državna štamparija 1919, 13. Vidi takode: Šerbo RASTODER, Crna Gora u egzilu 1918-1925 II., Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Almanah 2004, 210–211.

va i, što je podjednako bitno, možda čak buduće građane crnogorske monarhije ukoliko bi se ostvarili neki od Nikolinih ambicioznih planova teritorijalne ekspanzije i povećanja vlastitog uticaja među Južnim Slovenima. Prema tome, razumljivo je da su potencijalni elementi šovinizma i omalovažavanja prema Srbijancima i uopšte „drugim Srbima“, čiji su preci navodno bili iskvareni degenerativnim iskustvom turske vladavine, bili svjesno i sistematično potiskivani. Samo su u uslovima izgnanstva i otvorenog konflikta sa Srbijom ovakve zamisli mogle biti tako direktno artikulisane.

Gubitak crnogorske nezavisnosti, prvo pod ratnom okupacijom, zatim u formi unije sa Srbijom i Jugoslavijom, koju su njeni protivnici i nezadovoljnici smatrali samo još jednom okupacijom, interpretiran je kao bez sumnje tragičan, ali ne i nepopravljiv. Pisci u izgnanstvu kao da nijesu bili svjesni ili su možda namjerno zanemarivali duboku, radikalnu prirodu promjena nastalih zbog Prvog svjetskog rata, kao i potencijal tog dubokog prekida s prošlošću da dovede u pitanje sve što je ranije bilo izvjesno. Ako je značaj promjene koja je, između ostalog, uništila i Habsburšku Monarhiju i carstvo Romanovih, bio u potpunosti prepoznat, mogao je potencijalno narušiti pretežno legalistički i legitimistički pristup lojalističkih emigrantskih krugova, pa čak i samu nadu za povraćaj nezavisnosti. Nakon konačnog institucionalnog raspada i rasipanja članova crnogorske vlade i dvora u izgnanstvu sredinom 20-ih godina, mali krugovi radikalnih pristalica nezavisnosti i dalje nastavljaju svoje aktivnosti u Evropi i Americama. Upravo u njihovim pisanjima, više nego u zvaničnim periodičnim publikacijama, knjigama i proklamacijama izgnaničke vlade čiji članovi su bili isuviše bliski pre-

dratnom režimu i formirani prevladavajućim diskursom te ere, nailazimo na pokušaje redefinisavanja crnogorskog identiteta i priznanja da je stari poredak zauvijek izgubljen, a da novo, neizvjesno doba možda zahtijeva svjež, ne tradicionalne pristupe. Imajući na umu prethodno analizirane predratne identitetske narative, sad ćemo se usredsrijediti na kontinuiranost i diskontinuiranost prevladavajućih ideja u radu jednog okorjelog pobornika crnogorske nezavisnosti, Nikole Petanovića (1892–1932). Ovaj nastavnik, publicista i politički organizator, koji je Crnu Goru napustio još prije Prvog svjetskog rata, bio je među prvim Crnogorcima koji su u SAD stekli univerzitetsko obrazovanje. Od 1927. do 1931. godine, Petanović je u San Francisku objavljivao mjesečni magazin zvani *The Montenegrin Mirror* (Crnogorsko ogledalo). Ta dvojezična englesko-crnogorska publikacija bila je namijenjena kako crnogorskim indpendistima u izgnanstvu (i eventualno drugim Južnim Slovenima nezadovoljnim centralizovanom jugoslovenskom monarhijom) tako i potencijalnim simpatizerima crnogorske borbe s engleskog govornog područja.²⁷ Najveći dio sadržaja publikacije pisao je sam Petanović.

Prva značajnija izmjena predratnog narativa u pisanjima Petanovića tiče se mita o postanku i porijeklu nacije. U svom objašnjenju crnogorske etnogeneze i nacionalnog karaktera, Petanović napušta njegovanu ideju

²⁷ Puni naslov časopisa je glasio: „The Montenegrin Mirror. A Mirror of the Virtue, Gentleness and Heroism. Published Monthly by the Free Natives of Montenegro.“ Pored engleskog, drugi jezik na kojem je „Crnogorsko ogledalo“ izlazilo označen je kao „crnogorski“. To je možda i prvo zabilježeno pojavljivanje tog naziva, koji se u samoj Crnoj Gori počeo češće koristiti tek nakon raspada Jugoslavije krajem 20. vijeka.

o čisto slovenskim korijenima: „Potičemo od slavnog naroda koji je živio prije mnogo vijekova. Našu superiornost dugujemo starosjedilačkoj krvi tog naroda. ... /mi smo/ rezultat uspješne mješavine najhrabrijih i najumnijih predstavnika dva naroda. ... Ne bi nas trebalo miješati sa našom braćom Srbima, iako im želim sve najbolje.“²⁸ Petanović nerijetko pominje Duklju, prvo srednjovjekovno kraljevstvo na teritoriji Crne Gore. U njegovim očima, te dvije države su identične: Duklja je „izvorno ime Crne Gore“. Crnogorci predstavljaju proizvod miješanja slovenskih pridošlica i prethodne ilirske populacije, uz dominantni uticaj starijih, prvobitnih stanovnika. Petanović priznaje da su historijski izvori povezani s Dukljom ograničeni i nejasni. Sve što je bilo sigurno poznato jeste da je Duklja nekad postojala i da je bila nezavisna. Ipak, period Duklje je, kako nagada Petanović, možda bio zlatno doba crnogorske historije, srećno vrijeme „bez historičara da zapišu bit njene nezavisnosti i čak bez Srba da se miješaju u njene poslove.“²⁹ Prije austrougarske i srbijanske okupacije, Crna Gora je prema Petanoviću bila bez prekida nezavisna 1200 godina. Od Kosovske bitke 1389. godine do 19. vijeka, Crna Gora je bila jedina slobodna zemlja Balkana: to je otprilike isti period koji mi u ovom radu zovemo „junačkim dobom“. Prvi svjetski rat i njegove posljedice doveli su do kraja crnogorske nezavisnosti i ubrzali propast njenog tradicionalnog društva. Srbija je bila, naravno, glavni krivac, zajedno s evropskim ratnim saveznicima Crne Gore (naročito Francuskom) čije moralno opadanje je

²⁸ Nikola PETANOVIĆ, *Crnogorsko ogledalo*, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska 2006, 33–34.

²⁹ PETANOVIĆ, n. dj., 48.

dovelo do toga da zapostave crnogorsku „herojsku ulogu u odbrani Evrope i čitavog hrišćanskog svijeta.“³⁰ Dio krivice bio je na samim Crnogorcima. Skupo su platili svoju čvrstu lojalnost pansrpskoj ideologiji iz predratnih decenija i završili prevareni od strane svoje izdajničke, lažne braće. Tek „sada smo pod jarmom Srbije, svjesni značaja slobodne i nezavisne Crne Gore.“³¹

Petanovićeви tekstovi nude jedinstven uvid u proces odbijanja srpskog narativnog okvira i konstrukciju posebnog crnogorskog nacionalnog identiteta izvan pansrpskog obrasca. Ponekad, Petanovićevo razmišljanje još uvijek se razvija oko koncentričnih krugova nacionalnog i rasnog identiteta (Crnogorci – Srbi – Južni Sloveni – Sloveni), priznajući zajedničko srpsko porijeklo i Crnogoraca i Srba. Uprkos takvim povremenim tragovima tradicionalističkog identitetskog okvira, Petanović je uglavnom razvio argumente kojima su podvučene razlike između Crnogoraca i Srba/Srbijanaca. Prva pogodna prilika za diferencijaciju bio je, kako smo videli, proces etnogeneze u ranom srednjem vijeku. Petanovićeви Crnogorci mogli su da prate svoj nacionalni identitet najmanje deset vjekova unazad: „Crnogorci su hiljadu godina stara nacija. Priznajemo da su Srbi došli u Crnu Goru u 9. vijeku u manjem broju ali poslije tragedije na Kosovu nijesu igrali važnu ulogu u našem kamenitom kraljevstvu. ... Crnogorci kao narod su proizvod slovensko-ilirske mješavine – i upravo je taj ilirski karakter ono što ih čini superiornijim od Srba i ostalih susjeda, ne samo u herojskim djelima već i u domenu

³⁰ PETANOVIĆ, n. dj., 36.

³¹ PETANOVIĆ, n. dj., 30.

kulture.“³² Uprkos takvim esencijalističkim tvrdnjama, većina Petanovićevih argumenata u korist posebnog crnogorskog identiteta bila je više konstruktivističkog nego primordijalističkog karaktera. On je pripisao glavne razlike među Srbima i Crnogorcima različitom istorijskom razvoju koji je rastavio te dvije grupe. Za Petanovića, srpstvo je bilo termin važnog istorijskog značaja, ali nije više odgovaralo etničkoj istini sadašnjosti. Termin Srbin bio je istorijska oznaka za stanovnike u srednjovjekovnom nemanjićkom carstvu. Nakon raspada te države, potomci tadašnjih Srba bili su vjekovima izloženi različitim uslovima i dešavanjima koja su izmijenila njihov nacionalni karakter. Najveća razlika proizilazi, naravno, iz nejednake dužine i karaktera političke slobode – nezavisni status Crnogoraca nasuprot „sramotnom, 400 godina dugom ropstvu Srbijanaca pod Turcima.“ Osmanska vladavina navodno je duboko uticala na genetsku građu, kulturu i mentalitet Srbijanaca. Prema Petanoviću, termini Srbin i Srbija činili su dio zajedničkog istorijskog nasljeđa Srba iz bivše Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, Srbijanaca i Crnogoraca. Međutim, u skorijim vremenima, Šumadija je prisvojila naziv Srbija samo za sebe. Uz prisvajanje tog imena, ona je tvrdila da polaže pravo na čitavo, prethodno zajedničko srednjovjekovno nasljeđe kako bi podstakla svoje hegemonističke nagone da postigne primat i dominaciju nad cijelim „srpstvom“. Kao rezultat različitih istorijskih zbivanja, životnih uslova i miješanja, samo postojanje srpstva bilo je iluzorno. Takva zajednica nije više postojala u 19. i 20. vijeku – srpstvo je bilo mrtvo. Nažalost, uglavnom zbog svog moćnog

³² PETANOVIĆ, n. dj., 67-68.

istorijskog značaja, ideja srpstva je u to vrijeme još uvijek smatrana održivom i stvarnom čak i izvan Srbije. Crnogorske elite, predvođene kraljem Nikolom, postale su najbolji primjer žrtve te iluzije. Oni su jednoglasno tretirali srpstvo kao savremenu realnost, nesvjesni da je ono zapravo predstavljalo ideološki instrument srbijanske hegemonije čiji cilj je, između ostalog, bio da eliminiše izraziti crnogorski identitet i tradicionalnu samoupravu. Stoga, „Crnogorci mogu slobodno prekinuti sve veze sa Srbijom i njenim ‘srpstvom.’“³³ Za Petanovića, lekcije iz nedavne prošlosti bile su nedvosmislene. Privrženost ideji srpstva i njeno promovisanje od strane crnogorskih elita³⁴ u predratnim decenijama proizvelo je katastrofalne rezultate – gubitak nezavisnosti i okupaciju od strane izdajničkih Srbijanaca, koji su greškom smatrani braćom i pripadnicima istog naroda.

Srpski okvir crnogorskog identiteta bio je diskreditovan i napušten, dok se slika Srbijanaca/Srba srozala do negativnog stereotipa neprijateljskog i vjerolomnog Drugog. S druge strane, osnovne odlike crnogorske elitističke slike o sebi koje sriječemo u tekstovima predratnih pisaca ostali su uglavnom netaknuti i bili su primjereno akcentovani. Crna Gora je predstavljana kao zemlja slobode, „balkanska Sparta“, „princeza na prijestolu nacija“,³⁵ naseljena aristokratskom, herojskom ra-

³³ PETANOVIĆ, n. dj., 69.

³⁴ U centralnim djelovima južnoslovenske lingvističke oblasti, uključujući Crnu Goru, glagol srbovati (u smislu „javno pokazivati svoj srpski identitet“) može biti upotrijebljen za opisivanje retoričkih iskaza ošućaja pripadnosti „srpstvu“. Petanović takođe upotrebljava ovaj termin („srbovanje Crnogoraca“, „rezultat srbovanja naših predčasnika“ itd.).

³⁵ PETANOVIĆ, n. dj., 18, 13.

som, vitalnijom i privlačnijom nego bilo koja na svijetu. Petanović je naročito naglasio pozitivne crnogorske doprinose cijelom svijetu: pored razvijanja i usavršavanja herojske forme ljudskog postojanja, Crnogorci su proizveli nacionalnu kulturu bogatu etičkim idealima, a svojim sjajnim fizičkim kvalitetima čak, kako je naš pisac uvjeravao svoje zemljake, „doprimosimo ljepšem izgledu čovječanstva.“³⁶

Kraj nezavisnosti 1918. godine, praćen gubitkom svih elemenata samouprave pod jugoslovenskom monarhijom kojom je upravljao Beograd bio je tragičan, ali je možda takođe predstavljao „nužno zlo.“³⁷ Privremeno bez države, Crnogorci su konačno prepoznali svoj prethodno zamišljeni srpski identitet kao opasnu zabluđu. Petanović je imao sasvim jasne ideje kad je u pitanju ponovno uspostavljanje nezavisnosti. Pored njegovog vjerovanja u „regeneraciju“ Crnogoraca koja će konačno ojačati njihovu osobitu nacionalnu svijest i vezanost za njihovu zemlju umjesto prethodne lojalnosti utopijskoj zajednici srpstva, Petanović se nadao da će se SAD i Velika Britanija zainteresovati za crnogorsko pitanje. Njegova zamisao bila je slična nekim planovima koje je isticala crnogorska vlada u izgnanstvu u prvim godinama nakon 1918. godine. U tim planovima, diplomatski pritisak obje velike sile, koje su smatrane za objektivnije i manje vođene političkim i ekonomskim interesima na Balkanu nego što je to bio slučaj s Francuskom i Italijom, prinudio bi Srbiju (Jugoslaviju) da povuče svoje trupe i administraciju iz Crne Gore. To bi bilo praćeno plebiscitom o budućem statusu zemlje. Nakon toga, na-

³⁶ PETANOVIČ, n. dj., 34.

³⁷ PETANOVIČ, n. dj., 87.

stavlja Petanović, Crna Gora bi prema željama naroda, postala ili republika ili monarhija – u drugom slučaju, prirodno, s članom dinastije Petrović-Njegoš na tronu. Nova Crna Gora bi tada razvila bliske veze sa SAD-om. Engleski jezik bi bio uveden kao drugi jezik što bi Crnogorce učinilo konkurentnijim u globalnom svijetu, kojim su sve više dominirale demokratije engleskog govornog područja. Petanovićevim vizijama nije nedostajalo ni mesijanskog prizvuka. Takva vaskrsela Crna Gora postala bi „začetnik nove civilizacije u zemlji vječnoga rata i surove borbe“. Balkanska (kon)federacija, u čiji sastav bi pored zemalja Jugoslavije ušle i Albanija i Bugarska, bi konačno donijela mir i prosperitet regionu.³⁸

Vrijedno je pomenuti kako je Petanović usvojio neke strukture starog narativa kako bi ga prilagodio novoj političkoj stvarnosti. Kao i ranije, vaskrsenje izgubljene državnosti je predstavljalo ključni cilj nacionalne agende – ali sada, ta država je bila upravo predratna Crna Gora, a ne daleko carstvo iz vremena Nemanjića. Srbi su, na mnogo načina, zamijenili negativnu ulogu koju su ranije igrali Turci. Ponekad su čak portretisani kao direktni genetski potomci njihovih pređašnjih gospodara. Odbacivanje srpskog obrasca kao integralnog eksplanatornog obrasca crnogorske prošlosti, današnjosti i budućnosti, predstavljao je ključni korak. Istovremeno, sasvim je evidentno da je karakteristično jezgro crnogorske predstave o sebi ostalo većinom netaknuto čak i kada su diskursni slojevi srpstva oljušteni i odbačeni. Detaljnija analiza ideja Nikole Petanovića otkriva diskurzivni preokret, korak iz srpstva prema pretpostavci posebnog crnogorskog nacionalnog

³⁸ PETANOVIĆ, n. dj., 22.

identiteta. Njegovi tekstovi iz *Crnogorskog ogledala*, međutim, ne predstavljaju „kariku koja nedostaje“ između pansrpskog okvira crnogorskog identiteta i isključivo crnogorskog nacionalizma u pravom smislu te riječi. Petanovićev uticaj ostao je ograničen na manje grupe Crnogoraca u američkom izgnanstvu. Izgleda da nije uspio postići nikakav zabilježeni uticaj na tok savremenih debata u Crnoj Gori i Jugoslaviji.³⁹ To međutim ne znači da te ideje mogu biti lako odbačene kao marginalne i izolovane, kao irelevantan „diskurs jednog čovjeka“. Uprkos odsustva direktnog uticaja, njegovo mišljenje se razvilo analogno i uglavnom u istom pravcu kao i mišljenja nekih od najradikalnijih protivnika centralističke Jugoslavije iz Crne Gore tokom 1920-ih i 30-ih, a naročito dvije ličnosti koje su često smatrane osnivačima modernog crnogorskog nacionalizma: Sekule Drljevića i Savića Markovića Štedimlje.

Preispitivanje identiteta, rekonstruisanje prošlosti: Diskurs projugoslovenskih intelektualaca u periodu između dva rata

Okrenimo se sada situaciji u Crnoj Gori u okviru jugoslovenske države poslije 1918. godine. Do sredine 1920-ih, kad je politička situacija postala relativno stabilna u poređenju s turbulentnim periodom koji je trajao od izbijanja Balkanskih ratova 1912. godine do gašenja anticentralističkih komitskih aktivnosti u ranim 1920-im, u tekstovima crnogorskih intelektualaca se sve više primjećivao osećaj duboke, dalekosežne promjene. San

³⁹ Petanović je u Crnoj Gori zaista ponovo otkriven tek početkom 21. vijeka, kad je prije referendum o nezavisnosti iz 2006. godine objavljen izbor njegovih tekstova.

o nacionalnom ujedinjenju se ostvario. Međutim, stvaranje Jugoslavije samo po sebi nije bilo prolog nekom nekomplikovanom „zlatnom dobu“. Nade o kulturnom oživljavanju i ekonomskom prosperitetu nijesu uspjele da se materijalizuju. Politički život nove države posmatran je s rastućim prezirom i razočarenjem podjednako od strane unionista i anticentralista, premda ponekad iz donekle drugačijih razloga. Dušan Vuksan (1881–1944), rođeni Ličanin, ključna figura crnogorskog kulturnog života u međuratnom periodu i ubijedeni pristalica jugoslovenskog jedinstva, sumirao je takva viđenja 1926. godine u sljedećem opažanju: „Devetstoosamnesta godina trebala je da nam otvori jedno novo doba. Do danas ona to nije učinila. Život u ovoj pokrajini ili stoji na istom mestu ili nazaduje. Nema ni jednog znaka po kome bi se moglo osetiti da smo u jednoj velikoj i moćnoj zajednici.“⁴⁰

Završetak Prvog svjetskog rata i njegove posljedice nagovijestili su definitivni kraj „junačkog doba“ crnogorske istorije u očima njegovih posmatrača i neposrednih interpretatora. Nacionalno oslobođenje i teritorijalno proširenje, dva ključna cilja koja su igrala tako značajnu ulogu u političkoj ideologiji i programima nekoliko generacija Crnogoraca, postignuti su 1918. godine. Pripajanje Crne Gore Jugoslaviji desilo se pod uslovima koje je uglavnom diktirala beogradska politička elita, uz podršku radikalnih crnogorskih unionista. Prema tome, rezultat političke i geopolitičke konstelacije koja je odlučno favorizovala poziciju srpske vlade, bilo je bezuslovno ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom

⁴⁰ Dušan VUKSAN, „Pogovor“, Milan Vukićević, Vido Latković (ur.), Južnjak. Almanah za 1926. godinu, Cetinje: Društvo knjažinje Zorke za Zetsku oblast 1926, 129.

krajem 1918. godine, nakon čega je uslijedilo dosljedno potiskivanje svih elemenata nekadašnje političke nezavisnosti, državnih institucija, simbola i tradicije samouprave. U novoj državi Crna Gora je takođe bila efektivno izbrisana sa mapa kao poseban administrativni region. Nazivi „Crna Gora“ i „crnogorski“ uporno su izbjegavani u zvaničnom diskursu. U očima radikalnih unionista, takve mjere su bile opravdane kako bi se ostvario divovski, ali krajnje željeni i potencijalno isplativ cilj nacionalnog ujedinjenja. To je prema njihovom mišljenju bila velika, ali neophodna cijena koju je trebalo platiti za nastanak Jugoslavije. Unionisti su uvjeravali da su Crnogorci, tradicionalno odani ideji jedinstva Srba i Južnih Slovena, pretežno prepoznavali svoju odgovornost prema zajedničkom nacionalnom cilju i rado plaćali tu cijenu. Međutim, kako su godine prolazile, čak i ubijeđeni unitaristi su sve više bivali razočarani činjenicom da „dobrovoljne žrtve“ Crnogoraca kao i drugi crnogorski doprinosi zajedničkom cilju oslobođenja Južnih Slovena od strane vladavine nijesu rezultirale adekvatnom nadoknadom u formi političkih nagrada, vladinih investicija i stimulansa za kulturni život.

Slike „velike“ jugoslovenske domovine i „uže“ crnogorske domovine u pisanjima projugoslovenskih autora iz Crne Gore često su se oštro razlikovale. Naši autori su neprestano izražavali svoju nedvosmisleno odanost ujedinjenoj Jugoslaviji i bili spremni da opravdaju njene nedostatke. Koliko god nesavršena, zajednička država je bila vrijedan rezultat dugih borbi u prošlosti i dobar okvir za projekcije prosperitetnije i uspješnije budućnosti. U poređenju s glorifikacijom velike, ujedinjene domovine, slika male crnogorske rodne

zemlje bila je izrazito pesimistična. Čak su i neki od najaktivnijih unionista i okorjelih pristalica centralizma opisivali tadašnje uslove u Crnoj Gori tamnim i sivim tonovima. Dramatični događaji Prvog svjetskog rata i njegovih posljedica, zajedno s efektom ljudskih gubitaka, poništili su mnoge od skromnih rezultata modernizacije koji su postignuti pod Nikolinom vladavinom. Gubitak nezavisnosti praćen nestankom vlastitih državnih institucija, diplomatskih odnosa i interesovanja šire javnosti za ovaj dio Balkana, još više je umanjio važnost Crne Gore. To je bilo naročito očigledno u bivšoj prijestonici Cetinju: malo ali živahno šedište predratne crnogorske administracije pretvorilo se u izolovanu provincijsku zabit, njegove ambasade, ulice i vladine palate postale su prazne, kulturni život praktično više nije postojao, periodična štampa je zamrla a strani posetioци nijesu više dolazili.

Kumulativna istorija Crne Gore, sa svojim dramatičnim događajima, živopisnim ličnostima i optimističnom atmosferom vojnih uspjeha i nadom za dalje napredovanje modernizacije koji su bili karakteristični za 19. vijek, okončana je nakon uspješnog postizanja nacionalnog ujedinjenja u obliku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Završetkom nacionalne misije, okončanjem „junačkog doba“ došao je kraj specifičnom crnogorskom narativu i identitetu u tradicionalnom smislu. Domaćim posmatračima postajalo je sve više očigledno da kraj crnogorske državnosti i stvaranje Jugoslavije nijesu označavali samo nestajanje pojedinih političkih institucija ili određenog načina življenja koji nije više bio u skladu s novim vremenom. Promjena je bila mnogo dublja: crnogorski intelektualci su počeli shvatati da se cjelina njihovog tradicionalnog društva zajedno s tra-

govima njegove prepoznatljive istorije rapidno raspada i mijenja. „Crna Gora, kao u ostalom i cio Srpski, odnosno Srpsko-Hrvatsko-Slovenački narod, nalazi se na prekretnici, gdje se završava, gdje je upravo završena jedna, i gdje počinje druga, nova epoha. ... Mi živimo u jednoj takvoj prelaznoj periodu. I stare, klasične Crne Gore, koja je tako nenadmašno vjerno čuvala i očuvala do naših dana čistinu i originalnost sijede srpske starine, odlučno nestaje. Nje je upravo nestalo. ... U istinu je nestalo stare Crne Gore, nestalo je da se nikad više ne povрати,“⁴¹ napisao je Nikola Škerović. Međutim, obilježja nove ere i nove Crne Gore, što god to značilo, još uvijek se nijesu nazirali.

Tokom 1920-ih, crnogorski intelektualci su živjeli i pisali ne samo na periferiji nove države, već takođe i u prekidu između dvije ere, između prošlosti i budućnosti, u sivoj, neopisivoj, prelaznoj sadašnjosti koja se činila da traje vjekovima. Bilo je evidentno da će u odsustvu prethodnih političkih i socijalnih uslova koji su oblikovali njihove kolektivne sudbine prije početka 20. vijeka, Crnogorci morati preispitati svoj identitet u novoj jugoslovenskoj državi. Na ovoj raskrsnici, neki crnogorski intelektualci bili su ubijedjeni da oni, zapravo, ne poznaju dovoljno svoju sopstvenu prošlost i da im ta prošlost sve više izmiče. Takvo viđenje je dobro sazeo etnograf Andrija Jovičević (1870–1939): „Naša je prošlost neispitana; naša je istorija nepotpuna, život našeg seljaka je neproučen. ... Vremena se mijenjaju i mi s njima. Naši starci su danas naši glavni istorijski spome-

⁴¹ Nikola ŠKEROVIĆ, „Potreba otvaranja muzeja na Cetinju“, Milan Vukičević, Vido Latković (ur.), Južnjak. Almanah za 1926. godinu, Cetinje: Društvo knjaginja Zorke za Zetsku oblast 1926, 40–41.

nici, naša živa istorija. ... i što vrijeme jače odmiče, mi smo sve udaljeniji od naše prošlosti, jer pamćenje slabi, predstave se gube i živih istorijskih spomenika sve više nestaje.⁴² U svom prilogu almanahu *Južnjak*, Jovičević je pozivao Crnogorce da stvari preuzmu u svoje ruke i ulože dalekosežne napore kako bi proučili tragove tradicionalnog patrijarhalnog društva i kulture koji su bili ugroženi. Kao istaknuti i plodan saradnik Cvijićeve škole, Jovičević je smatrao da su naročito etnografija i istorija zajedno s kulturnim očuvanjem praktična oruđa ovog istraživanja i spasilačke misije. Sve do sad, jadicovao je on (sasvim opravdano), istraživanja različitih aspekata crnogorske prošlosti i sadašnjosti vodili su skoro isključivo stranci. Krajnje je vrijeme, uvjeravao je Jovičević, da sami Crnogorci otkriju i zaštite bogato nasljeđe svoje rođene zemlje. Uostalom, samo Crnogorci mogu istinski razumjeti sva značenja njihove sopstvene istorije kao i zagonetke identiteta, jer su „... sinovi i potomci onih, koji su stvorili našu istoriju, ... koji su stvorili naše specifične osobine, naš gorski moral, otmene osobine i besprimjerno požrtvovanje.“⁴³

Sredinom 1920-ih, mnogi crnogorski intelektualci su osjećali kako je došlo krajnje vrijeme da se upuste u novu misiju. Oni su htjeli da otkriju, klasifikuju, opišu i zaštite rapidno nestajuće tragove prošlosti Crne Gore. Istorijski dokumenti, šecanja na stare ratnike, narodne pjesme, arheološki artefakti, tradicionalne nošnje i običaji – sve je moralo biti otkriveno, sakupljeno i spašeno

⁴² Andrija JOVIČEVIĆ, „Jedna naša dužnost“, Milan Vukičević, Vido Latković (ur.), *Južnjak*. Almanah za 1926. godinu, Cetinje: Društvo knjaginje Zorke za Zetsku oblast 1926, 6.

⁴³ A. JOVIČEVIĆ, „Jedna naša dužnost“, 7.

od ponora zaborava. Kombinacija istorije i tradicionalnog, plemenskog i partijarhalnog načina života formirala je cjelovitost crnogorskog identiteta koji je bio u opasnosti da bude ne samo ugašen već – što je još više uznemiravalo – i nezabilježen. Naučni interes bio je praćen i pažnjom koja je poklanjana kulturnom životu, naročito literarnim aktivnostima. U drugoj polovini 1920-ih, ti naponi proizveli su skromne, ali vidljive rezultate. Bivši kraljevski dvorac na Cetinju pretvoren je u muzej i mnogi ranije razbacani istorijski dokumenti iz perioda crnogorske nezavisnosti konačno su našli svoje mjesto u novoosnovanoj arhivi. Osnivanje tih institucija olakšavalo je dalje istraživanje i otvorilo nove mogućnosti za objavljivanje i interpretaciju. Povećana je literarna i istraživačka aktivnost, što se ogledalo u sve većem broju knjiga i drugih štampanih izvora. Od 1927. godine, periodična publikacija *Zapisi*, „mjesečni časopis za književnost i nauku“, postala je najvidljiviji uspjeh cetinjskog intelektualnog kruga. Stranice tog časopisa bile su posvećene različitim žanrovima koji uglavnom potpadaju pod istoriju, etnografiju, poeziju, kratke priče, ocjene knjiga ili literarnu kritiku. Časopis i kulturni događaji koje su organizovali njegovi urednici privlačili su rastući broj saradnika i učesnika. Do prelaska iz 20-ih u 30-e, krug saradnika *Zapisa* okupio je ličnosti gotovo svih političkih pozadina i generacija, uključujući i neke bivše (i buduće) političke rivale: od najstarijih preživjelih predstavnika „plemenske inteligencije“ kao što je bio Gavro Vuković, crnogorski ministar vanjskih poslova iz predustavne ere, konzervativnih rojalista iz perioda prije 1914. godine kao što je bio vjerni premijer kralja Nikole, Lazar Tomanović, preko sredovječnih radikalnih pristalica unitarizma i centralizma kao što je

bio Novica Škerović i ideološki umjerenijih unitarista koje je predstavljao urednički odbor na čelu s Dušanom Vuksanom, do mladih ultraljevičara i radikalnih komunista kao što je bio Milovan Đilas. *Zapisi* su uskoro uspjeli da zadobiju priznanje kao jedan od najboljih literarnih i naučnih časopisa u Jugoslaviji, privlačeći međunarodnu pažnju, naročito u centralnoj Evropi. Vođeći češki, njemački i poljski slavisti prilagali su svoje radove za *Zapise*, a odabrani naučni ili literarni radovi iz časopisa prevedeni su i objavljivani u inostranstvu.⁴⁴

Jezgro cetinjskog kruga oko Dušana Vuksana bilo je uglavnom preokupirano istorijom. Oni nijesu težili da napišu konačnu istoriju Crne Gore, već su se fokusirali na skromnije ciljeve „utiranja puta“ za buduće istoričare koji će jednog dana „dati konačnu riječ“. Te pripreme su trebale biti postignute prikupljanjem ostataka izvora i svjedočenja i interpretiranjem određenih događaja, perioda i problema na pažljiv i pozitivistički način. Istoriografija kao disciplina uživala je značajnu pažnju i

⁴⁴ Kako su se za vrijeme diktature kralja Aleksandra politički uslovi pogoršavali a svjetska ekonomska kriza je takođe ostavila traga, objavljivanje časopisa obustavljeno je krajem 1933. godine. Godine 1935, *Zapisi* dobijaju vladinu podršku koja je osigurala njihovo objavljivanje i istovremeno okončala živu diskusiju iz prethodnog perioda. Od 1935. do 1941. godine, to je efektivno činjeno sužavanjem fokusa *Zapisa* isključivo na istoriju. Najstariji saradnici časopisa iz ere kralja Nikole do tada su uglavnom bili mrtvi, dok su neki najmlađi, kao Đilas, bili iza zatvorskih rešetaka zbog političkih aktivnosti. *Zapisi* su ponovo pokrenuti poslije Drugog svjetskog rata kao stručni istorijski časopis pod izmijenjenim nazivom *Istorijski zapisi*, s posljednjim predratnim glavnim urednikom Ristom Dragičevićem (ujak pisca Danila Kiša) koji je zadržao tu poziciju sve do 1960-ih. Taj periodični časopis trenutno objavljuje Istorijski institut Crne Gore u Podgorici.

poštovanje. Međutim, uprkos tome, kumulativna istorija iz doba prije 1918. godine predstavljala je zatvoreno poglavlje, možda i važnu lekciju, izvor ponosa zbog postignuća predaka, ali uglavnom bez direktnog značaja za sadašnjost. To su, manje ili više posredno, priznavali i naši autori: da oni nijesu iskopali i sačuvali tragove istorije,⁴⁵ ovi bi zauvijek nestali. Ranjiva pozicija istorije i šecanja bila je više nego očigledna našim autorima koji su bili svjedoci kataklizmičkih zbivanja prethodnih deset ili dvadeset godina. Stoga ne iznenađuje to što su pokušaji otkrivanja i objašnjavanja esencijalnih, trajnih odlika crnogorskog identiteta težili da se fokusiraju na etnografska istraživanja koristeći vokabular pozajmljen iz tada popularnih etnoloških radova. Istorijski događaji, snage i ličnosti, bez obzira koliko velikim, moćnim i značajnim se nekada činili, mogli su nestati, ali „narod“ i njegove pretpostavljene opšte odlike posmatrani su kao znatno trajnije. To naglašavanje etnografije i trajnih karakteristika imalo je presedane još prije Prvog svjetskog rata u širem južnoslovenskom kontekstu, ali je postiglo sveopštu popularnost posebno u međuratnom periodu, uporedo s ugledom koji su u to vrijeme uživali Jovan Cvijić i njegova škola. Etnografija i popularniji pokušaji da se obuhvate i objasne suštinske crte mentaliteta i karaktera igrali su naročito obećavajuću ulogu u istraživanju za očuvanje starog, tradicionalnog identiteta spojenom s potragom za novim identitetom koji bi bio prilagođen savremenim prilikama.

⁴⁵ To je često bilo istinito u bukvalnom smislu, budući da su mnogi dokumenti kraljevske arhive izvlačeni iz podzemnih skrovišta tek nekoliko godina poslije rata i morali su biti restaurirani, uz one koji su ostavljeni u praznim vladinim zgradama na kojima su godinama bili polomljeni prozori.

Poseban naglasak na izuzetnim, superiornim crtama, od psihičkih do moralnih, nastavio je da se provlači kao poslovična crvena nit kroz opise crnogorskog identiteta koji su nađeni u našim tekstovima. Skladna dvojnost istovremeno starog/tradicionalnog nasljeđa i svježje/mladalačke vitalnosti bila je još jedan lajtmotiv tog stereotipa. „Crnogorac je plodan, energičan, ponosit, otporan i žilav; on se u slobodi u svom karstu jako namnožavao. ... Cvijić je utvrdio, da su stanovnici našeg karsta, brdskih i hercegovačkih plemena najljepši soj na Balkanskom Poluostrvu.“⁴⁶ Tim riječima, etnograf Andrija Jovićević je svjesno ponavljao slično veličanje dinarskih Srba koje je izrazio njegov učitelj Jovan Cvijić: „Ljudi od snage i moći, mahom vrlo visoki, vitki i elastični, nikad gojazni, sokolovih očiju.“⁴⁷ Ključni uticaj prirodne sredine na razvoj crnogorskog mentaliteta bio je prilično istican u tekstovima objavljivanim u Jugoslaviji tokom međuratnog perioda. Moguća uloga posebne političke istorije i tradicije državne nezavisnosti Crne Gore u formiranju specifičnog crnogorskog identiteta bila je, u skladu s tim, potiskivana. Takav pristup bi se bez sumnje mogao interpretirati kao specifična demonstracija odanosti zajedničkoj državi.

Crnogorski identitet je često koncipiran ne kao zaseban fenomen, već radije kao sastavni ogranak šire dinarske rase koja je takođe obuhvatala i Hercegovce, stanovnike dalmatinskog priobalja i, zbog viševjekovnih migracija velikih razmjera („etničke ofanzive naših

⁴⁶ A. JOVIĆEVIĆ, n. dj., 6.

⁴⁷ Jovan CVIJIC, Govori i članci I., Beograd 1921, 89.

stočara“)⁴⁸ u izvjesnoj mjeri i mnoge stanovnike Bosne, Srbije i Hrvatske. Crnogorcima je pripadala posebna uloga u dinarskoj grupi kao njenoj najbolje očuvanoj vrsti koja je dovela razvitak specifičnih dinarskih osobina do njihovih logičnih krajnosti. Zbog toga što su nosili najistaknutije crte dinarske grupe, Crnogorci su shodno tome smatrani najrepresntativnijim predstavnicima cijele dinarske rase, što je samo po sebi zapravo značilo da su istovremeno bili i najrepresntativniji predstavnici svih Južnih Slovena.

Prirodno okruženje dinarskog planinskog vijenca nije smatrano isključivo kao okrutno i neprijateljsko. Komadi obradive zemlje i znaci života su u planinskom kršu zaista bili rijetki, ali će god su postojali bili su izuzetno plodni i vitalni. Ista logika je važila i za ljude: gustina naseljenosti je bila mala, ali oni ljudi koji su ovđe uspijevali da prežive bili su od posebne vrste. Upravo su tu na „sunčanoj, karstnoj strani dinarskih planina“ blizu obala Mediterana, „...stvaraju se države, odigravaju važni događaji. ... U Brdima i karstu vršio se proces podmlađivanja naroda, tamo je čovek uvek svež bio, otuda je zračio uvek duh narodne svežine i višeg morala. Tamo živi najbolji predstavnik našeg dinarskog tipa ljudi. ... Kratko rečeno, izgleda da u karstu i uopšte južnim sunčanim stranama dinarskih planina živi i zdraviji elemenat našega naroda a da to nije ili ne mora biti kakvo nasleđe, nego da je to direktni uticaj prirodne sredine. ... Karst je simbol krajnjeg siromaštva, kratko 'pasivan kraj'. Ali postoji jedno pravilo: planina, stepa, pustinja, kratko 'pasivni krajevi' dali su uvek najzdra-

⁴⁸ Novica ŠČEPANOVIĆ, „Jedan primer iz antropogeografije,“ *Zapisi*, g. III., 1928, sv. 1, 19.

vijega čoveka, davali su stanovništvo, koje se slivalo u plodne nizije, zamenjivalo tamo ostarelo, istrošeno, ili prosto bolestima i ratovima zatrveno stanovništvo, izvore dakle ljudi.“ Novica Šćepanović je eksplicitno preispitivao tradicionalni mit o porijeklu naročito popularizovan Njegoševom poezijom („postadoše lafi ratari-ma“), koji kaže da su planine naselili srednjovjekovni vladari i aristokrate, koji su „uzeli ralicu u ruke“, ne odrekavši se pri tome mača.⁴⁹ Poslije odlaska sa scene autohtone političke elite Crne Gore, čemu je primjer sudbina njene dinastije, i u uočenom odsustvu kumulativnih istorijskih događaja, objašnjenja nacionalnog karaktera (ili posebnog regionalnog i rasnog identiteta unutar sveobuhvatnog srpskog/južnoslovenskog nacionalnog okvira) okrenuta su ka narodu kao objektu i prirodnoj sredini kao odlučujućem formativnom uticaju. Jadikovanje zbog tadašnjeg perifernog statusa Crne Gore i sušednih, na sličan način zaostalih i zapostavljenih južnih regija nove države, kombinovano je s ponosno isticanim idejama o rasnoj vitalnosti i istorijskom primatu dinarske rase i njenih postignuća u cjelokupnoj južnoslovenskoj nacionalnoj epopeji.

U poređenju s predratnim identitetskim narativom, stiče se utisak da su crnogorski intelektualci istinski otkrili svoju domovinu – pejzaž, sela i spomenike – tek poslije kraja političke nezavisnosti Crne Gore. U odsustvu planova za dalju teritorijalnu ekspanziju, glorifikovanje i sakralizacija mjesta izvan crnogorskih granica izgubi-

⁴⁹ Novica ŠĆEPANOVIĆ, „Jedan primer iz antropogeografije,“ *Zapisi*, g. III., 1928, sv. 1., 18-19.

lo je svoju političku funkciju.⁵⁰ U očima naših autora, Crna Gora nije više smatrana „stalnim vojnim logorom“ ili privremenom domovinom. Njihovo okretanje zemlji išlo je iznad čistog opisa, zaštite ili glorifikovanja određenih mjesta od prirodnog, historijskog i etnografskog značaja. Naime, pripadnici cetinjskog intelektualnog kruga bili su dosljedni zastupnici kako ekonomskog tako i kulturnog razvoja svog regiona. Ono što bi moglo zazvučati kao banalna izjava u drugačijim okolnostima, zapravo je bio stav koji se morao braniti od značajnih pritisaka. Mnogi predstavnici beogradskog političkog establišmenta, novinara i publicista kao i nezanemarljiv broj samih Crnogoraca čiji se životni standard poboljšao nakon premještanja u druge, naprednije krajeve Jugoslavije, bili su ubijeđeni da je najbolji lijek hroničnim ekonomskim, društvenim i političkim slabostima Crne Gore masovno, pažljivo isplanirano raseljavanje Crnogoraca u druge oblasti nove države, naročito na Kosovo. Ovde bi se Crnogorci nastanili na plodnoj zemlji (oduzetoj od lokalnih Albanaca i Turaka) koja bi mogla ekonomski izdržavati njihovo opstajanje. Njihovo prisustvo bi takođe osiguralo promjenu etničkog balansa u korist slovenskog elementa. Poslije više vjekova tokom kojih su obezbjeđivali utočište od osmanskih napadača, Crnogorci su konačno mogli da napuste svoje gole planine budući da je njihova historijska misija postignuta stvaranjem Jugoslavije. Planovi preseljavanja i kolonizacije velikih razmjera zapravo nikada nijesu ostvareni, ali slični procesi, mada manjeg inteziteta, su

⁵⁰ Izuzetak predstavljalo je pozivanje na pripajanje ševernoalbanskog grada Skadra Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca tokom procesa finalnog poslijeratnog sređivanja situacije i novog razgraničavanja.

uveliko započeti u međuratnom periodu. Cetinjski intelektualci i neki Crnogorci koji su živjeli u Beogradu protivili su se pokušajima jugoslovenske političke klase da riješi „crnogorsko pitanje“ orkestriranjem planiranih migracija „tvrdoglavih gorštaka“ u „obećanu zemlju“ – ravnicu. Njihov glavni argument bio je ekonomski. Oni su tvrdili da Crna Gora nije bila „pasivan kraj“ koji ne može da izdrži postojecu populaciju, već jednostavno jedno nerazvijeno područje. Pažljivi dugoročni razvoj infrastrukture, poljoprivrede i ekonomije pretvorio bi Crnu Goru i susjedne krajeve u relativno prosperitetne pokrajine bez ikakve potrebe raseljavanja tamošnjeg stanovništva.

Međuratne pokušaje da se otkrije, rekonstruiše i preispita nestajući kolektivni identitet kroz pozitivistički naučni, kulturni i obrazovni rad, koji umnogome podsećaju na programe i strategije nacionalnih pokreta iz 19. vijeka, treba razmatrati u kontekstu specifičnog razvoja prethodne crnogorske državnosti. Naime, u crnogorskom slučaju, nezavisnost i stvaranje vlastite države prethodili su gotovo svim autohtonim naučnim, kulturnim i političkim naporima u cilju stvaranja i promovisanja kolektivnog identiteta, bilo kao nacionalnog ili kao regionalnog, što je ovđe od sekundarnog značaja. Rano postizanje političke nezavisnosti dovelo je do zanemarenja izgradnje kolektivnog identiteta kroz kulturu po uzoru na zapadnoevropske i srednjoevropske nacionalne pokrete. Kulturni život crnogorske monarhije tokom većeg dijela duge vladavine knjaza i kralja Nikole bio je uglavnom rezultat samovoljnih inicijativa „knjaza-pjesnika“ lično, a ne nekih kolektivnih napora i strategija šireg pokreta. Pored toga, tereti očuvanja i razvoja nezavisnosti male, ekonomski nerazvijene knja-

ževine, sopstvenih državnih institucija, vojske i inostranih odnosa bili su tako veliki da su trošili praktično sve, ionako skromne ljudske resurse i njihove intelektualne kapacitete.

Tek nakon gubitka nezavisnosti, interesovanje za prošlost Crne Gore i postojeći identitet postalo je izraženo kod domaćih intelektualaca. Osnivanje Jugoslavije koje je uslijedilo nakon haosa i razaranja Prvog svjetskog rata, podudaralo se s vremenom kad su brojnost i obrazovna osnova crnogorskih intelektualaca dostigli viši nivo. U poređenju s predratnom Crnom Gorom, šanse za razvijanje političke karijere i aktivno učestvovanje u donošenju odluka u velikoj, centralizovanoj jugoslovenskoj monarhiji za njih su sada bile sasvim ograničene. Gubitak nezavisnosti transformisao je prethodnu političku istoriju Crne Gore u zatvorenu prošlost kojoj je trebalo iznova pristupiti i objasniti je. Otkrivanje i opisivanje istorije i kulturnog nasljeđa, zajedno s etnografskim istraživanjem i fokusom na literarnim aktivnostima bili su od primarnog značaja. Crnogorski identitet morao je biti preispitan i prilagođen novim okolnostima prije nego što tok istorije nastavi dalje. Naši autori su u biti razvijali smisao crnogorskog identiteta kao posebne, regionalne i istorijske komponente šireg srpskog i jugoslovenskog identiteta.

Pokušaji redefinisanja crnogorskog identiteta kao posebne ali integralne regionalne kao i „rasne“ komponente u sklopu šireg jugoslovenskog identiteta koje su poduzeli intelektualci cetinjskog kruga nijesu uspjeli proizvesti trajne rezultate. U tom smislu, njihova sudbina se nije mnogo razlikovala od drugih projekata izgradnje identiteta međuratnog perioda, uključujući i ambiciozni, od države finansirani projekat ubrzanog

formiranja novog, jugoslovenskog nacionalnog identiteta pod diktaturom kralja Aleksandra.⁵¹ S druge strane, njihovi naponi u domenu „kulturnog rada“ bili su uspješniji. Osnivanje nekoliko kulturnih institucija, napredak istorijskih i etnografskih istraživanja kao i stimulativni književni impulsi obezbijedili su trajnu osnovu za mnogo dalekosežniji i neuporedivo uspješniji kulturni, akademski i institucionalni razvoj Narodne (kasnije Socijalističke) Republike Crne Gore u Titovoj federativnoj Jugoslaviji.

Umjerene političke ideje i pozitivističke kulturne reakcije projugoslovenskih intelektualaca na višestruke izazove modernizacije naišli su uglavnom na ravnodušnost ili čak i sumnjičavost državnih vlasti. Osim toga, oni nijesu, a često nijesu ni mogli doprijeti do onih slojeva crnogorskog društva koji su bili najviše udaljeni od unitarističke ideologije i međuratnog političkog režima. Prije svega, postojala je „seljačka masa“, koju je činila većina stanovništva Crne Gore koja nije učestvovala u intelektualnim debatama. Kritиковани već prije Prvog svjetskog rata od strane pro-beogradskih unionističkih intelektualaca kao neobrazovani i reakcionarni zbog svoje tradicionalne lojalnosti kralju Nikoli, seljaci koji su živjeli unutar granica Crne Gore iz perioda prije 1912. a naročito unutar starih granica iz 1878. godine, to jest, u istorijskom, plemenskom jezgru zemlje, često su nakon 1918. demonstrirali svoju podršku antisistemskim političkim aktivnostima kao što je Božićni usta-

⁵¹ Solidan pregled kulturne politike u Crnoj Gori u administrativnom okviru Zetske banovine nakon uspostavljanja kraljevske diktature predstavlja knjiga Senke BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, *Kulturna politika u Zetskoj banovini 1929–1941*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore 2002.

nak protiv bezuslovnog ujedinjenja ili autonomistički programi Crnogorske federalističke stranke. Ti „seljaci reakcionari“, sa svojim proruskim naklonostima u kombinaciji s antipatijama prema dinastiji Karađorđevića, takođe su pokazivali zapaženu sklonost ka brzom usvajanju republikanskih i komunističkih političkih ideala. Pored njih, postojalo je i omanje jezgro radikalnih separatista. Okorjele pristalice crnogorske nezavisnosti po svaku cijenu mogli su da se slobodno izjašnjavaju samo u egzilu. U Jugoslaviji, obično su bivali prinuđeni da usvoje nekakvu mimikriju i privremeni suživot s režimom. Najveći izazov, međutim, dolazio je od sve brojnijih, radikalnih i otuđenih članova najmlađe generacije. Krajem 1930-ih, rastući broj mladih intelektualaca iz Crne Gore povezivan je s Komunističkom partijom, marksizmom i ultraljevičarskim ideologijama. Njihov „revolucionarni pogled na svijet“ pozivao je na temeljnu reviziju uspostavljenog reda, uključujući na kraju i narative i identitetske koncepte koji su u centru naše pažnje.

Temelji crnogorskog nacionalizma: Sekula Drljević i Savić Marković Štedimlija

U periodu između dva svjetska rata, advokat i političar Sekula Drljević (1884–1945) bio je dosljedno najglasniji, i u javnosti najistureniji protivnik centralizma iz Crne Gore na jugoslovenskoj političkoj sceni. Drljevićev slučaj je bio poznat, ali definitivno ne i jedinstven primjer diskontinuiteta u crnogorskoj politici. Prije izbijanja Prvog svjetskog rata, dok je služio kao potpredsjednik u crnogorskoj skupštini, Drljević je bio čvrsti zagovornik brzog ujedinjenja njegove zemlje sa

Srbijom. U svojim govorima i člancima, mladi Drljević je prvenstveno navodio ekonomske i administrativne razloge („rasno“ jedinstvo Srba i Crnogoraca, koje je u to vrijeme uzimano manje-više zdravo za gotovo, potvrđivano je usput) i rugao se onima koji su strahovali da će približavanje Srbiji ugroziti crnogorsku političku individualnost.⁵² Međutim, nakon 1918. godine, suočen s bezuslovnim ujedinjenjem Crne Gore sa Srbijom, antiunionističkim borbama komita i odmazdom novog centralističkog režima nad protivnicima, Drljević ubrzo postaje razočaran. Do kraja svoje javne karijere i života, ostao je ogorčeni protivnik centralizma, a kasnije i samog postojanja Jugoslavije.

Tokom 1920-ih, Drljević je bio član beogradske skupštine i ključni ideolog opozicione Crnogorske federalističke stranke, jedine izvorne, istinski crnogorske stranke čije sjedište nije bilo smješteno izvan granica predratne crnogorske monarhije.⁵³ Indikativno je poredenje njegove koncepcije jugoslovenske stvarnosti s diskursom autora, okupljenih oko časopisa *Zapisi*. Kao što smo videli, projugoslovenski intelektualci nastojali su da opišu vremensku i prostornu poziciju Crnogoraca u Jugoslaviji koristeći slike šire domovine, koja u osnovi ide pravim smjerom, i bliže provincijske domovine, koje je vrijeme stalo nakon završetka rata. Za Drljevića, koji je jedan dio svog vremena provodio u Beogradu a drugi u svom crnogorskom biračkom okrugu, situacija

⁵² Sekula DRLJEVIĆ, *Borba za carinsku, vojnu i diplomatsku uniju između Crne Gore i Srbije*, Cetinje: Štamparija „Obod“ A. Rajnvašina 1914, 39.

⁵³ Vidi Dimitrije D. VUJOVIĆ, *Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd: CANU 1981; Šerbo RASTODER, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar: Conteco 2000.

nije djelovala obećavajuće ni na jednom nivou, naprotiv: centralističku politiku Beograda trebalo je kriviti za većinu problema bilo na državnom, jugoslovenskom ili na pokrajinskom (crnogorskom, hrvatskom, itd.) nivou. Za Drljevića i druge sljedbenike njegove političke platforme, događaji iz 1918. godine predstavljali su okupaciju, početak krvave represije i uvođenje autoritarnog, nedemokratskog i hegemonističkog režima. Crna Gora je lišena svoje slobode i od tada, zajedno s drugim pokrajinama nove države, bila podvrgnuta ekonomskoj, kulturnoj i drugim oblicima eksploatacije. Bez nove federalne reorganizacije koja bi odražavala potisnutu raznovrsnost južnoslovenske države, budućnost za Jugoslaviju izgleda sumorno: nezadovoljni stanovnici „Crne Gore i drugih izbrisanih zemalja“ samo će postajati sve radikalniji, predstavljajući još ozbiljniju prijetnju jugoslovenskom jedinstvu.⁵⁴ Za razliku od publicista, historičara i pisaca okupljenih oko *Zapisa*, koji su nastojali da opišu situaciju njihove južne pokrajine nakon 1918. godine kao nekakvu dugotrajnu tišinu nakon bure pažljivo izbjegavajući ošetljiva politička pitanja, čvrst antirežimski, anticentralistički i antibeogradske Drljevićev stav ne ostavlja nikakvu sumnju: vrijeme se nije zaustavilo, jugoslovenska zajednica je ozbiljno zloupotrijebljena, a Crna Gora, poput drugih pokrajina je okupirana zemlja kojom se nedemokratski upravlja iz Beograda.

U drugoj polovini 1920-ih nema nagovještaja da se Drljević udaljio od tradicionalnih obrazaca crnogorskog identiteta i historijskog narativa. Ponavljajući zvaničnu mantru tog vremena, Drljević govori o Slovencima, Hr-

⁵⁴ Sekula DRLJEVIĆ, *Centralizam ili federalizam?*, Zemun: Štamparija M. Mladana 1926, 21.

vatima i Srbima i ne pominje eksplicitno nikakve druge južnoslovenske narode. Predratna Crna Gora je opisana kao najstarija jugoslovenska država a Crnogorci i dalje igraju ulogu najboljih Srba. „Srpski narod u jednom istorijskom momentu bio je sav ujedinjen, ali ujedinjen u ropstvu Turcima. Crna Gora odbila je to ujedinjenje i razjedinila se sa srpskim narodom zadržavši u svojoj čvrstoj hajdučkoj ruci Kosovski Krstaš-barjak Boška Jugovića i državnu misao na onom sponu krševitih planina, koje vise s Lovćena kao grozd o peteljci.“⁵⁵ Krajnji ideal Crnogoraca kroz istoriju, tvrdio je Drljević, nije bilo nacionalno ujedinjenje po svaku cijenu, već prije sloboda po svaku cijenu. Tokom 1930-ih, kad je ponovo postao javna figura nakon nekoliko godina šikaniranja i relativne izolovanosti pod diktaturom kralja Aleksandra, Drljević više nije priznavao pansrpski okvir crnogorskog postojanja kao valjan i preferirao je da govori o Crnogorcima kao narodu ravnopravnom sa Srbima, Hrvatima i Slovencima.

Koncipiranju nezavisnog identiteta i nacionalne istorije naročitu pažnju poklonio je plodni publicista i pisac Savić Marković Štedimlija (1906–1971), koji je u svojim sukcesivnim tekstovima postepeno premjestio i repozicionirao Crnogorce, njihovu istoriju i kulturu izvan koncentričnih krugova srpstva. Kao adolescent, Štedimlija je aktivno učestvovao u antikomitskim vojnim pohodima na protivnike bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom na strani unionista. Međutim, tokom 1920-ih sve više ga je privlačio ljevičarski diskurs za koji se činilo da bolje odražava socijalne i političke probleme kako njegove šire tako i uže domovine. Štedimlijina

⁵⁵ S. DRLJEVIĆ, *Centralizam ili federalizam?*, 51.

prva knjiga, *Gorštačka krv*, objavljena 1928. godine, predstavljala je pokušaj da se povodom desetogodišnjice stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prikaže sažet pregled crnogorskih iskustava i nedaća. Bila je to samo kap u većem talasu publikacija u drugoj polovini 1920-ih čiji cilj je bio da se ponovo ocijene događaji koji su doveli do ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom, uloga Crne Gore i njenog kralja u Prvom svjetskom ratu, ili da se konceptualiziraju glavni problemi koji su mučili Crnu Goru nakon ujedinjenja, obično identifikovani bilo u ekonomskoj sferi ili u nekim zapaženim odlikama crnogorskog „mentaliteta“. U *Gorštačkoj krvi* Štedimlja u osnovi sažima i povezuje takve argumente koji u cjelini prikazuju sumornu sliku Crne Gore kao marginalizovane, okupirane i eksploatisane zemlje čiji su ranija istorija, prava i nacionalni karakter konzistentno potiskivani. Vrijeme je obustavljeno: Crna Gora „čeka, čeka. ... Čekanje se nastavilo do kraja decenije od dana reokupacije 1918. godine. Nikakva se promena na bolje nije desila u njenom životu.“⁵⁶

U svojoj prvoj opširnoj elaboraciji jedinstvene crnogorske prošlosti i posebnog mjesta Crnogoraca među drugim južnim Slovenima, Štedimlja je povezao tradicionalne rusofilske argumente s pažljivo ali ne i potpuno sakrivenom fascinacijom novom sovjetskom Rusijom. Po njegovom viđenju, Crna Gora je bila „bez sumnje najčistija slovenska zemlja na Balkanu.“⁵⁷ Dok su zapadni djelovi zemlje koja će kasnije postati Jugoslavija

⁵⁶ Savić Marković ŠTEDIMLIJA, *Gorštačka krv*, Beograd 1928. Citirano prema: Danilo Radojević (ur.): *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlje*, Podgorica: DANU 2008, 51.

⁵⁷ S. M. ŠTEDIMLIJA, *Gorštačka krv*, 52.

ostali tradicionalno otvoreni za zapadnjačke kulturne i političke uticaje, Srbija je na sličan način bila podložna vizantijskim, grčkim i turskim uticajima. „Na taj način su stvorene, u istočnom i zapadnom delu Balkanskog Poluostrva kod slovenskog naroda dve potpuno posebne kulture, dva mentaliteta, dve vrste rasnih osobina i dva različita sistema za izgradnju rasne kulture. ... Crna Gora stoji potpuno van ove dve sfere i čini zasebnu jedinku.“⁵⁸ Glavno objašnjenje za tu osobenost, pored fizičke izolovanosti zbog planinskog terena, jesu istorijske veze Crne Gore s Rusijom, izvorom slovenske kulture, koje su pomagale da se tokom nekoliko vjekova zacementira čisto slovenski karakter Crne Gore, navodno toliko drugačiji od sušednih južnoslovenskih oblasti. „Prema tome, pored dve različite t. zv. balkanske i europske kulture, kod Srba iz Srbije iz jedne i Hrvata i Slovenaca s druge strane, postoji na jugu, kod Srba iz Crne Gore, odgojena u čistom slovenskom elementu, jedna specijalna slovenska rasna kultura. Ona se u mnogome razlikuje od ove dve prve, ali se, po slovenskim rasnim osobinama, nalazi bliže istočnog, a po uticaju, ako ga je i ukoliko ga je bilo, bliže zapadnoj.“⁵⁹ Osećaj gubitka i trajne marginalnosti koji su Crnogorci imali posljednjih godina, tvrdio je Štedimlija, može se objasniti činjenicom da je Crna Gora, od nastanka Jugoslavije, bila odsečena od Rusije, koja je istorijski gledano, bila glavni izvor obnavljanja i osvježenja. „Njen aktivni život datiraće tek od onoga dana kada se bude napojila na izvorima ruske kulture.“ Bez Rusije, Crnogorci će ostati „...kao brodolomnici na ostrvu spasa, na sred

⁵⁸ S. M. ŠTEDIMLIJA, *Gorštačka krv*, 53.

⁵⁹ S. M. ŠTEDIMLIJA, *Gorštačka krv*, 54.

pučine bez kompasa.⁶⁰ Nema sumnje da je Štedimlija indirektno ali nedvosmisleno predlagao Sovjetsku Rusiju, jedinu Rusiju koja je u tom trenutku realno postojala, kao izvor nacionalne revitalizacije i političke inspiracije. Autor je istovremeno pozvao nekoliko crnogorskih protivnika režima da iznesu svoje ideje u upitniku dodatom njegovoj knjizi. Među tim ličnostima bili su konzervativni nezadovoljnici iz prethodne generacije kao što su Sekula Drljević i Jovan Plamenac, vođa Božićnog ustanka iz 1919. i premijer vlade kralja Nikole u izgnanstvu. Štedimlijino balansiranje između njegove privrženosti marksizmu i njegove jednako moćne simpatije prema idejama crnogorske suverenosti bez obzira odakle one dolaze i ko ih propovijeda već je bilo prisutno u njegovom prvom značajnijem djelu.

Manje od deceniju kasnije, kad je kraljevska diktatura omekšala nakon smrti kralja Aleksandra 1934. godine, Štedimlija je već bio dobro poznata, mada donekle enigmatična figura u jugoslovenskim ljevičarskim političkim i kulturnim krugovima.⁶¹ Štedimlija, koji se iz Crne Gore preselio u Beograd i konačno nastanio u Zagrebu, bio je naročito poznat kao teoretičar socijalističke literature, postojano lojalan uticajnom ali često kritikovanom hrvatskom piscu Miroslavu Krleži. U književnim pitanjima, Štedimlija je zauzimao stavove marksističke ideologije sve do okupacije Jugoslavije 1941. godine. U svojim političkim i istorijskim djelima iz druge polovine 1930-ih, međutim, autor se često

⁶⁰ S. M. ŠTEDIMLIJA, *Gorštačka krv*, 54.

⁶¹ Vidi Milovan ĐILAS, *Memoir of a Revolutionary*, New York: Harcourt Brace Jovanovich 1973, 86–89, za poslijeratnu ocjenu Štedimiljine ličnosti od strane bivšeg „ideološkog saputnika“.

prebacivao s diskursa inspirisanog marksizmom, kad bi opisivao trenutnu političku situaciju i njene uzroke, na više esencijalistički, gotovo nacionalistički tip diskursa, pod očitim uticajem hrvatskih nacionalističkih argumenata tog vremena, kad god bi pokušao da objasni istoriju svoje rodne zemlje i nacionalni karakter Crnogoraca. Značajno je napomenuti da Štedimlijina knjiga *Crna Gora u Jugoslaviji*, koja je objavljena 1936. godine u Zagrebu, počinje uvodom koji je napisao Sekula Dr-ljević. U prvom dijelu knjige, Štedimlija pokušava dati marksističko objašnjenje za unutrašnje probleme Jugoslavije. Nikola Pašić, jedan od osnivača jugoslovenske države i ključna ličnost prve faze njenog političkog života, bio je samo „eksponent jedne politike zapadno-evropskog kapitalizma na Balkanu“. On i njemu slični buržoaski političari iz zemlje i inostranstva pokušali su da spriječe moguću ulogu Jugoslavije kao „mosta između Sovjetske unije i zapadne Evrope“. Umjesto toga, oni su pretvorili zemlju u „rentabilnu pijacu za investiciju kapitala“ i „žandarmerijsku stanicu prema „crvenoj opasnosti“ iz Rusije.“⁶² Nastavljena prevlast srbijanskog centralizma bila je direktan rezultat interesa vladajuće klase. U kratkoj ocjeni procesa ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom i Jugoslavijom, Štedimlija brani crnogorsku suverenost i prava njene dinastije koristeći se marksističkom terminologijom. U Crnoj Gori se 1918. godine nije desila revolucija, kako su branioi buržujskog sistema ponekad tvrdili. Zapravo, nedemokratski proklamovano ujedinjenje sa Srbijom koje je organizovala srbijanska armija s ciljem da učutka istinski glas naroda trebalo bi

⁶² Savić Marković ŠTEDIMLIJA, *Crna Gora u Jugoslaviji*, Zagreb: Politička biblioteka 1936, 10.

označiti kao kontrarevoluciju. „Mogao bi se jedino smatrati revolucionarnim pokušaj onih Crnogoraca, koji su išli za tim da sruše autoritet vojnih vlasti u zemlji i da pozovu narod da se sam slobodno izjasni o obliku uređenja svoje države i zakonima poretka koji je imao da se uspostavi. Drugih revolucionara u Crnoj Gori 1918. nije bilo.“⁶³ Nimalo iznenađujuće, ljevičarski diskurs takođe je ostao karakterističan za Štedimlijinu ekonomsku viziju: „Buduća Crna Gora biće ispreplijetana električnim vodovima i zagušivana piskom fabričkih sirena. Kao što je danas seljačka, tako će tada biti radnička zemlja. A u tome i jeste rješenje njenog ekonomskog i socijalnog pitanja.“⁶⁴

Koliko god univerzalno primjenjivao marksistička objašnjenja i rješenja kada govori o sadašnjosti ili veoma bliskoj prošlosti, kad su u pitanju elaboracije dublje prošlosti i crnogorskog nacionalnog identiteta kako kao izvora tako i prirodnog ishoda te osobene istorije, Štedimlja naglašava crnogorsku nacionalnu specifičnost i posebnost, podupirući svoje tvrdnje citatima Staljina i Ota Bauera. Ovog puta, Crnogorci nijesu više najčistiji među balkanskim Slovenima, već prije proizvod zdrave mješavine. Zemlje će su se stari Sloveni naselili nijesu bile nenastanjene. Stanovništvo koje je tu postojalo prije dolaska Slovena, prepoznato kao ilirsko i vlaško, pomiješalo se sa Slovenima. Slovensko ime i jezik postali su prevladavajući, ali „sve ostale odlike nacionalnosti i karaktera“ kao što su ratnički duh i energija, naslijeđeni su od neslovenskih naroda. Ostalo je nastalo zahvaljujući prirodnoj sredini i njenom integrativnom uticaju.

⁶³ S. M. ŠTEDIMLIJA, Crna Gora u Jugoslaviji, 61.

⁶⁴ S. M. ŠTEDIMLIJA, Crna Gora u Jugoslaviji, 125.

„Crnogorci su, nekoliko stotina godina, potpuno izdvojeni, na jedinstvenom i neprekidnom teritoriju međusobno opštili i zajednički živjeli. Crnogorci su, prema tome, narod sa svim atributima značenja te riječi.“⁶⁵

Štedimlija je 1937. godine sabrao svoje argumente u korist posebnog crnogorskog naroda i njegove specifične istorije u knjizi koja je isprva bila objavljena pod naslovom *Crvena Hrvatska*. Kad su je vlasti zabranile, identičan tekst ponovo se javlja pod drugačijim naslovom *Osnovi crnogorskog nacionalizma*, da bi bio ponovo zabranjen. Štedimlijina upotreba prošlosti kako bi jačao političke tvrdnje o sadašnjosti i našao strateške saveznike, ovoga puta u Hrvatskoj, najjasnije je artikulisana u tom radu. U isto vrijeme, kao što svjedoče tekstovi Nikole Petanovića koje je napisao u egzilu na obali Pacifika, reevaluacija i prisvajanje crnogorske istorije kao zasebne etničke prošlosti izvan srpske superstrukture nije predstavljala sasvim izolovan korak.

Štedimlija opisuje Crnu Goru kao zemlju koja je na ševeru i istoku zatvorena planinskim vijencima. Baš kao i Hrvatska u tipičnom hrvatskom nacionalnom diskursu, Crna Gora je bila prirodno otvorena za zapadne prije nego za istočne uticaje. Prvi Sloveni koji su prodrli do ove oblasti bez sumnje su došli sa Zapada – preciznije, iz Hrvatske. Ti Sloveni koji su naselili Crnu Goru definitivno nijesu bili Srbi: Srbi su živjeli dalje na istoku i ševeru, odnosno u zemljama izvan prirodnih kopnenih granica Crne Gore. Tokom srednjeg vijeka, zapadna kultura bila je dominantna u toj priobalnoj oblasti. Najbolji pokazatelj toga bila je dominacija katoličke crkve u odnosu na pravoslavnu prije osvajanja Zete od strane

⁶⁵ S. M. ŠTEDIMLIJA, *Crna Gora u Jugoslaviji*, 128.

dinastije Nemanjića iz sušedne Raške (Srbije). Što se tiče tvrdnji o crnogorskoj nacionalnoj posebnosti, Štedimlija je manje-više prepisao odgovarajuće djelove iz svoje prethodne knjige. Međutim, u tada aktuelnom djelu fokusiranom isključivo na istoriju i sakriveni crnogorski nacionalni identitet tokom proteklih hiljadu godina, morao je da se pozabavi značajnim problemom odbačenog pansrpskog diskursa i njegovih brojnih tragova. Osnovni preduslov za Štedimlijino diskurzivno odbacivanje srpstva kao lažnog, vještački nametnutog identiteta bilo je osvajanje dodatnog istorijskog vremena; ili preciznije, posebna pažnja posvećena najdubljem, dukljanskom, prednemanjićkom periodu zabilježene srednjovjekovne istorije savremene Crne Gore koju su često previđali nacionalni ideolozi predratnog doba, između ostalog i zbog toga što ni stariji istoričari i arheolozi takođe nijesu dovoljno istražili taj period. Kao što smo videli, tokom 1930-ih Štedimlija je naglašavao da je miješanje slovenskih pridošlica s prethodnim neslovenskim stanovništvom u ranom srednjem vijeku odigralo značajnu ulogu u procesu crnogorske etnogeneze. U *Osnovima crnogorskog nacionalizma/Crvenoj Hrvatskoj*, ta teza ostaje neizmijenjena, ali slovenske pridošlice su sada identifikovane kao Hrvati. Srednjovjekovna Duklja je stoga bila poistovjećena s Crvenom Hrvatskom, zemljom čije se ime pojavljivalo u nekim rijetkim istorijskim izvorima pored Bijele ili Primorske Hrvatske na tlu Dalmacije, koja je postala jezgrom moderne Hrvatske. To svakako nije bila potpuno nova ideja. Štedimlija je poznavao radove hrvatskog istoriča-

ra Milana Šufflaja (Šufflay)⁶⁶ na temu Crvene Hrvatske koja se prema nekim istorijskim zapisima prostirala od ušća rijeke Neretve na ševeru do stare luke Drač na obali moderne Albanije. Međutim, dok je iznosio dokaze o mogućem prisustvu Hrvata u ovoj regiji, uglavnom zasnovane na toponimima, Šufflay nije poricao polumitski karakter Crvene Hrvatske. Šufflay oblast jugoistočnog dijela Jadranskog primorja prije svega opisivao kao tranzitnu zonu na periferiji hrvatske i srpske „etničke radijacije“, uz znatno albansko prisustvo pored potomačka romanizirane populacije u urbanim centrima, da bi etnička slika bila još složenija.⁶⁷ Citirajući niz lingvističkih i istorijskih argumenata, Štedimlija je zapravo razvio neke ideje hrvatskog historičara Iva Pilara kao i Milivoja Matovića, crnogorskog publiciste i političara federalističke orijentacije. Nastali narativ bio je priča o prvobitnom, esencijalnom identitetu neizmijenjenom od vremena njegovog stvaranja u ranom srednjem vijeku, ali potisnutom viševjekovnom tiranskom diskurzivnom mrežom srpstva, sve do 20. vijeka. To je sažetak priče sročene upravo Štedimlijinim riječima: „Ma da se danas Crnogorce službeno smatra dijelom srpskog naroda i pored svih razlika, koje ih od njega odvajaju, oni ipak u dalekoj svojoj prošlosti nijesu bili dio srpskog naroda, već su to postali, ali samo po imenu, tokom vjekova. U svoju današnju zemlju oni su došli kao Hrvati i pod tim imenom u njoj živjeli nekoliko vjekova, a tek

⁶⁶ Štedimlija je ovom hrvatskom historičaru i političaru kasnije posvetio i posebnu brošuru, vidi Savić Marković ŠTEDIMLIJA, Šufflay, Zagreb: Naklada Putovi 1942.

⁶⁷ Darko SAGRAK, Musa AHMETI (ur.), Dr. Milan Šufflay. Izabrani eseji, prikazi i članci, Zagreb: Darko Sagrak 1999, 28–34.

kasnije, kad je bila stvorena srednjevjekovna srpska država, u čiji se sastav ušla predhodnica današnje Crne Gore, Zeta, počela je pod uticajem i pritiskom autoriteta nove države da se gubi hrvatska u korist srpske nacionalne svijesti kod predaka današnjih Crnogoraca. Ta promjena, međutim, vještački je izazvana, te njom nije došlo do promjene i onih uslova materijalne prirode, koji utiču na stvaranje posebnog nacionaliteta. ... Suština crnogorske nacionalnosti nije promijenjena, nego joj je samo dato drugo ime iz oportunističkih državnih razloga.“⁶⁸

Prema Štedimilijinom shvatanju, u svijetlu starijeg, prema tome i više vrijednog identiteta, čija je nadmoć postala u potpunosti očigledna u 20. vijeku kako se nivo konfrontacije s rasprostranjenijim nosiocima srpskog identiteta dramatično povećao, srpska ljuska koja je krila čvrsto jezgro crnogorskog identiteta je počela pucati. Navodno pravićenstvo Hrvata u samim počecima crnogorske etnogeneze i političke istorije Crne Gore pomoglo je da se stvori protivteža kasnijim srpskim uticajima i tradicionalnom svesrpskom diskursnom okviru u Štedimilijinom narativu. Uprkos njegovim prohrvatskim tendencijama, Štedimlija je svakako koncipirao savremene Crnogorce kao poseban narod, a ne kao ponovo otkriveni ogranak hrvatskog naroda.

Novi međuratni diskurs o crnogorskoj nacionalnoj specifičnosti razvijao se u širem kontekstu sve manje popularnosti ideologije integralnog jugoslovenstva koju je, posebno nakon 1935. godine, očito potiskivala ranije

⁶⁸ Savić Marković ŠTEDIMLIJA, Osnovi crnogorskog nacionalizma, Split 1937. Citirano prema: Danilo Radojević (ur.): Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlije, Podgorica: DANU 2008, 196.

gušena ideja posebnog srpskog i hrvatskog identiteta. U drugoj polovini 1930-ih, utemeljivači crnogorskog nacionalizma bili su pod velikim uticajem savremenih hrvatskih intelektualnih debata i političkih programa. Ti crnogorski ideolozi vezivali su ponekad svoje identitetske narative direktno za hrvatski nacionalni diskurs kako bi ih oslobodili njihovog tradicionalno srpskog konteksta. Međutim, češće su pozajmljivali strategiju koja je ličila na hrvatsku kako bi potaknuli zaseban nacionalni narativ koji ne bi bio ni srpski niti hrvatski. Odjeci hrvatskih nacionalističkih debata toga vremena o istoriji i identitetu najevidentniji su u isticanju specifične etnogeneze s ciljem omalovažavanja nekadašnjih stanovišta o zajedničkim srpskim i slovenskim korijenima, u pokušajima da se istakne jedinstveno istorijsko i kulturno iskustvo Crnogoraca koje bi ih odvojilo od Srba, uz jadikovanje zbog ugnjetavanja, ropstva i marginalizacije u centralističkoj Jugoslaviji nakon 1918. godine kojom su dominirali Srbijanci.⁶⁹ Nikako ne iznenađuje činjenica da su do 30-ih i 40-ih godina 20. vijeka, u kontekstu debata o upravnoj reorganizaciji Jugoslavije u skladu s nacionalnim linijama koja je kulminirala stvaranjem Banovine Hrvatske 1939. godine, crnogorski federalistički ideolozi sve više artikulirali svoje dugotrajno političko nezadovoljstvo korišćenjem nacionalnih kategorija.

⁶⁹ Uporedi: Stipe KLJAJIĆ, „‘Nikada više Jugoslavija!’: jugoslavstvo u vizijama hrvatskih nacionalističkih intelektualaca“, Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.), *Intelektualci i rat 1939. – 1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, *Plejada* 2012, 183–197.

Uprkos uzastopnim izmjenama istorijskog narativa, nacionalisti su pokazivali prilično jednostavan stav u odnosu na etnografsku i karakterološku dimenziju crnogorskog identiteta. U tom pogledu oni su zastupali stanovište koje je više bilo odjek diskursa njihovih prethodnika iz perioda prije Prvog svjetskog rata nego paralelnih napora savremenika okupljenih oko časopisa *Zapisi* koji su tražili karakteristike i neprolazne odlike Crnogoraca u okvirima postojećih političkih i naučnih granica. Uprkos svim naporima da se osvijetli njihova jedinstvenost i posebnost, Crnogorci onakvi kakvim su ih u svojim tekstovima predstavljali nacionalistički pisci ispadali su kao jedna tipična kolonizovana i ugnjetavana nacija koju su uprkos njenoj moralnoj, istorijskoj i „rasnoj“ superiornosti privremeno uspjeli pokoriti agresivni ivzanjci.

Ubrzo nakon okupacije i raspada Jugoslavije, u pamfletu objavljenom u Zagrebu, crnogorska istorija čini se mnogo manje komplikovanom nego u Štedimlinim međuratnim djelima. Crna Gora je jednostavno najstarija zemlja na Balkanu, nezavisna preko hiljadu godina, izuzimajući kratak međuratni period srpske okupacije. Interesantno je da je ovog puta izostalo spominjanje uloge starih Hrvata u crnogorskoj etnogenezi. Umjesto toga, o analognoj sudbini Hrvata i Crnogoraca može se zaključiti prije iz izbora terminologije. Crnogorski borci protiv bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom iz perioda poslije 1918. godine označeni su kao „ustaše“ umjesto „komiti“ ili „ustanici“, kao što je bilo uobičajeno tokom perioda samih borbi i neposredno nakon njih. Slično, Sekula Drljević je retorički unaprijeđen dobivši ulogu „nacionalnog vođe“. Protivnici srpskog centralizma su, prema tome, opisani kao homogena grupa –

„Crnogorski ustaški pokret.“⁷⁰ Drljevićeva ratna djela i govori odzvanjali su Štedimlijinim idejama. U prvim mjesecima italijanske okupacije, Drljević je pokušao da u bliskom savezu s fašističkom Italijom igra ulogu nacionalnog vođe nezavisne crnogorske države.⁷¹ Međutim, poslije masovnog ustanka protiv italijanske okupacije ljeta 1941. godine, Drljević je bio prinuđen da se povuče u Hrvatsku đe je i ostao sve do 1945. godine.⁷² Štedimlija je živio u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pod ustaškom upravom do kraja rata. Nastavio je da zastupa crnogorsku nezavisnost i odvojeni crnogorski nacionalni identitet bez ikakvih veza sa Srbima koje je u to vrijeme surovo proganjao i masovno ubijao ustaški režim. Štedimlijino hitro pero obezbijedilo je i neophodne argumente za uspostavljanje Hrvatske pravoslavne crkve koja je trebala da zamijeni srpsku na teritoriji koja je bila pod ustaškom kontrolom.

U posljednjim mjesecima rata, Sekula Drljević je postao komandant „crnogorske nacionalne vojske“, labave formacije izbjeglica sastavljene više od velikosrpskih četnika nego od crnogorskih nacionalista – zeleniša. Kada su se neki od četničkih zapovjednika pobunili protiv vođstva istaknutog separatističkog političara, bili su masakrirani od strane ustaša. U proljeće 1945. godine, već na austrijskom tlu, Drljevića i njegovu suprugu

⁷⁰ Savić Marković ŠTEDIMLIJA, Crnogorsko pitanje, Zagreb: Crnogorski nacionalni komitet 1941, 17.

⁷¹ Sekula DRLJEVIĆ, Govor crnogorskog ministra dr. Sekule Drljevića (Radio Cetinje, 30. 8. 1941), 1941.

⁷² Za Drljevićev svojevrsni politički testament možemo smatrati njegovu zadnju knjigu, vidi Sekula DRLJEVIĆ, Balkanski sukobi, Zagreb: Naklada Putovi 1944.

zauzvrat je ubila nekolicina preostalih četnika. Otprilike u isto vrijeme Štedimlija je uhvaćen u Austriji od strane sovjetske armije nakon čega je proveo deset godina u sovjetskom gulagu. Zatim je predat jugoslovenskim vlastima i poslat na Goli otok. Pušten je nakon što je iznio svoja iskustva iz sovjetskog zatvorskog sistema u opširnom izvještaju koji je napisao na zahtjev jugoslovenske tajne službe.⁷³ Tokom 1960-ih bio je zapošljen kod svog starog prijatelja Miroslava Krleže u Leksikografskom zavodu u Zagrebu. Štedimlija je nastavio do kraja života da objavljuje tekstove pod raznim pseudonimima (najčešće pod imenom svoje supruge Ljubice Klančić) u Hrvatskoj i Crnoj Gori. Njegov prikaz istorije obrazovanja u Crnoj Gori je čak dobio najveću nagradu te republike, Trinaestojulsku nagradu nazvanu po datumu antifašističkog ustanka 1941. godine.⁷⁴ U isto vrijeme, pravo ime autora nagrađenog djela predstavljalo je sinonim za izdaju u zvaničnom diskursu tadašnjih vlasti.

Kobna odluka Drljevića i Štedimlije da sarađuju s fašističkom Italijom i ustaškim režimom Hrvatske odražavala se u njihovom ekstremnom radikalizmu i otvorenom antisrpskom ekstremizmu. Iz dugoročne perspektive, njihova kolaboracija iz ratnog perioda bacila je mračnu sijenku na njihova prethodna djela i političke aktivnosti. Stoga, Štedimlijin marksizmom inspirisana djela iz međuratnog perioda do skoro su bila ili ignorisana ili tumačena jednostavno kao tekstovi koje je napisao budući kolaboracionista i kvisling. Međutim, sa-

⁷³ Vidi Savić Marković ŠTEDIMLIJA, Deset godina u gulagu, Podgorica – Cetinje: M&B, Matica crnogorska 2004.

⁷⁴ Tomaš Marković, Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori, Beograd 1969.

svim je moguće pretpostaviti sljedeće: da je Štedimlja slučajno poginuo nasilnom smrću kao protivnik režima neđe tokom 1930-ih, nekoliko ulica ili škola bi u Titovoj Jugoslaviji možda nosilo ime Štedimlje – naprednog ljevičarskog intelektualca.

Stavljanje tačke: Komunistički model istoričnosti i identiteta

Početkom 1945. godine Milovan Đilas je u beogradskom dnevnom listu *Borba* objavio duži članak posvećen crnogorskom nacionalnom pitanju. Članak je ubrzo ponovo objavljen kao zasebna brošura.⁷⁵ Taj tekst, naslovljen *O crnogorskom nacionalnom pitanju*, zapravo je predstavljao zvanični stav Komunističke partije o nacionalnom identitetu Crnogoraca i ulozi njihove republike u novoj federativnoj Jugoslaviji. Pisac, vodeći partijski ideolog i ključna ličnost nastajućeg totalitarnog režima, zauzeo je podjednako odbacujući i veoma negativan stav prema crnogorskim zelenašima (federalistima, monarhistima i nacionalistima) i bjelašima (centralistima, pristalicama međuratnog režima, četnicima). Pripadnici oba ideološka tabora razotkrili su se tokom Drugog svjetskog rata kao neprijatelji naroda i kolaboranti a njihove ideje odlučno su odbačene od strane stanovništva: „Crnogorski narod je, u okviru borbe svih naroda Jugoslavije, zbrisao s lica zemlje i četnike i njihovu separatističku sabraću.“ U svojoj ocjeni stvaranja Jugoslavije 1918. godine Đilas po pravilu

⁷⁵ Milovan Đilas (1911–1995), crnogorski komunista, revolucionar i pisac, vodeći partijski ideolog u prvoj poslijeratnoj deceniji. Nakon pada s vlasti 1954. godine, svjetski poznati disident i kri-tičar Titovog režima.

oslikava negativne portrete kako bjelaša („... nekoliko intelektualaca – neki u iluzijama da rade veliku i plemenitu stvar, a neki direktno plaćeni i iznajmljeni...“) tako i zelenaša („... reakcionarne, proitalijanske pristalice starog režima kralja Nikole.“)⁷⁶. Međutim, priznavanjem postojanja Crnogoraca kao posebnog naroda koji ima pravo na sopstvenu federativnu republiku čije granice se uglavnom poklapaju s granicama Kraljevine Crne Gore nakon Balkanskih ratova, zvanična partijska linija definitivno je bila bliža ciljevima zelenaša. Teško je ne primijetiti da se Đilas više obraća Srbima i Srbiji nego svojoj braći Crnogorcima objašnjavajući, na njemu svojstven autoritativan način, stav partije i novonametnuti režim identiteta i istoričnosti koji se ne smije osporavati.

Sveobuhvatan stav Milovana Đilasa o razvoju crnogorskog identiteta kroz istoriju u posebnu naciju je evolucijski. „Crnogorci bez sumnje pripadaju srpskoj grani južnoslovenskih plemena i naroda.“⁷⁷ Međutim, uprkos njihovim zajedničkim korijenima, Srbi i Crnogorci su se u modernom vremenu razvili u dvije različite nacije. Zapravo, te dvije nacije doživjele su puno sazrijevanje tokom različitih istorijskih epoha. Dok je moderna srpska nacija u potpunosti formirana u periodu liberalnog kapitalizma, crnogorska je dostigla zrelost u najvišoj, imperijalističkoj etapi kapitalističke faze razvoja čovječanstva. Proces crnogorskog nacionalnog formiranja kulminirao je tokom Drugog svjetskog rata i dijelom se još uvijek odvijao u vrijeme kada je to pi-

⁷⁶ Milovan ĐILAS, O crnogorskom nacionalnom pitanju, Beograd: Borba 1945, 6–7.

⁷⁷ M. ĐILAS, O crnogorskom nacionalnom pitanju, 12.

sano.⁷⁸ Đilas naročito pokušava da dekonstruiše mit o crnogorskoj superiornosti i primatu u srpstvu denacionalizacijom značenja crnogorskih borbi protiv Osmanlija. Crnogorski seljaci, kao borci protiv turskog i islamskog feudalizma, često su migrirali, najčešće u Srbiju. Tamo je njihova borba obično interpretirana kao borba srpskog naroda: „Kolijevka ustaničke borbe protiv Turaka, na taj način, se u svijesti ugnjetenih narodnih masa pretvarala u kolijevku srpstva.“⁷⁹

Đilas se pobrinuo da oprezno odbrani partiju od mogućih optužbi da režim proizvodi vještačku naciju iz straha da će srpska nadmoć opet postati prepreka na putu postizanja unutrašnje harmonije preporođene jugoslovenske države. Partija je, prema Đilasovim riječima, prosto priznala postojanje crnogorske nacije i to, upozorio je, nije bila privremena odluka. Što se tiče budućnosti, autor priznaje da postoji mogućnost da će se možda, jednog dana, bez ikakvog uticaja hegemonističke politike, te dvije nacije spojiti u jednu. Međutim, kaže Đilas, „opravdanije je misliti (s teoretske tačke gledišta), da će se Crnogorci, u slobodi, još snažnije, još izrazitije ispoljiti kao posebna individualnost. Ali to ispoljavanje, pod uslovima nove Jugoslavije kakva ona treba da bude, neće ih udaljavati od Srba u Srbiji pa ni od Hrvata i drugih, nego – primicati, približavati, s njima zbratimljivati.“⁸⁰

Đilas je govorio u ime novog pobjedničkog režima, u ime političke partije koja je sredinom 1920-ih prva priznala postojanje crnogorskog nacionalnog identiteta

⁷⁸ M. ĐILAS, O crnogorskom nacionalnom pitanju, 16–17.

⁷⁹ M. ĐILAS, O crnogorskom nacionalnom pitanju, 13.

⁸⁰ M. ĐILAS, O crnogorskom nacionalnom pitanju, 18.

odvojenog od srpskog. Raspoloživi dokazi ukazuju da je, u međuratnom periodu, Đilas lično pokazivao malo interesovanja za pitanja istorije, identiteta i nacionalnosti.⁸¹ Naime, uprkos tome što su prvi priznali Crnogorce kao punopravnu naciju, komunisti su, u cjelini, relativno malo doprinijeli raspravama o crnogorskoj istoriji i identitetu prije izbijanja Drugog svjetskog rata. To se samo djelimično može objasniti surovim progonom komunističke partije u međuratnoj Jugoslaviji koji je ozbiljno ograničio širenje ljevičarskih ideja u zemlji. Komunističko priznavanje crnogorskog identiteta kao nacionalnog bilo je, kako se čini, motivisano prije svega praktičnim političkim razlozima. Pojačano isticanje posebnog crnogorskog identiteta prisutno je u sačuvanim partijskim dokumentima iz doba kraljevske diktature i druge polovine 1930-ih. Kako bi ojačao crnogorski nacionalni identitet u redovima komunističke i potencijalno komunističke omladine, pokrajinski partijski komitet održan 1936. godine predložio je selektivan povratak prošlosti: „iskopati i gajiti moramo sve zdrave i lijepe crnogorske tradicije“, rečeno je uopšteno u direktivi.⁸² Može se reći da je artikulisanje političkog ugnjetavanja kao nacionalnog pružalo efektivnije oruđe u borbi protiv jugoslovenskih (kapitalističkih) vlasti. Međutim, bilo bi nekorektno isticati samo jedan aspekt strategije Komunističke partije kao što je naglašavanje nacionalnog

⁸¹ Za novu ocjenu Đilasovih međuratnih djela, uključujući i neke ranije nepoznate tekstove koji su bili rasuti po provincijskim časopisima, vidi Vladimir VOJINOVIĆ, Poročni sudija: studija o crnogorskom pokretu socijalne literature i međuratnim člancima i pripovijetkama Milovana Đilasa, Cetinje: Matica crnogorska 2008.

⁸² S. BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, n. dj., 283.

pitanja i poklanjanje pažnje istorijskim argumentima u propagandnim naporima. U njihovim nastojanjima da pridobiju političku podršku i izmijene kolektivnu svijest narodnih masa, crnogorski komunisti su na sličan način poklanjali pažnju drugim subverzivnim temama, od manipulisanja rusofilskom tradicijom do promovisanja slobodne ljubavi među srednjoškolcima.⁸³

Većinu argumenata i novih interpretacija prošlosti koji su napuštali pansrpski okvir ili direktno osporavali tradicionalne narative istorije i identiteta iz vremena prije Prvog svjetskog rata razvili su nekomunistički protivnici režima ili pisci kao što je bio Štedimlja, koji je s Komunističkom partijom bio povezan privremeno i prilično labavo. Tokom 1930-ih federalisti i komunisti su često udruživali snage u antirežimskim aktivnostima, koje su kulminirale 1936. godine u građanskim nemirima i tzv. Belvederskim demonstracijama u okolini Cetinja, đe su se zastave Kraljevine Crne Gore, zabranjene od 1918. godine, vijorile tik uz crvene zastave komunističkog pokreta a marksistički slogani uzvikivali zajedno s nacionalističkim. Međutim, crnogorski komunisti fokusirali su se uglavnom na sadašnjost, i u krajnjoj liniji, samo na blisku prošlost. Doprinos komunista međuratnim debatama je prilično evidentan u primjeni marksističke teorije i vokabulara u polemikama o nacionalnom karakteru Crnogoraca i prirodi postojećih socijalnih i ekonomskih uslova u pokrajini.

Tokom 1930-ih, bilo je periodičnih pokušaja da se koncipiraju neke nepromjenjive odlike crnogorskog identiteta, obično u formi članaka, brošura i knjiga. Takvi radovi su po pravilu spajali etnografiju, istoriju

⁸³ S. BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, n. dj., 285.

i ekonomiju s ličnim razmišljanjima u pokušaju iznalaženja rješenja za socijalne i ekonomske probleme koji su mučili Crnu Goru tokom međuratnih godina ili opis „crnogorskog karaktera“ i poziciju Crnogoraca u Jugoslaviji. Polemika koja je uslijedila nakon objavljivanja jednog takvog rada, *Rad i karakter Crnogoraca* Nikole Đonovića (1885–1974), crnogorskog pravnika i ekonomiste koji je živio u Beogradu, baca više svijetla na rasprave o karakterologiji Crnogoraca pod uticajem trendova i vokabulara Cvijićeve škole na jednoj strani i ljevičarskog, u osnovi kriptokomunističkog pristupa crnogorskom identitetu na drugoj. Dok su doprinosi komunista i drugih intelektualaca ljevičara debatama o crnogorskoj prošlosti bili rijetki zbog ograničenog interesovanja za takva pitanja, upravo u sferi karakterologije, književnosti i kulture ovi su intelektualci radikalno osporavali vladajuće („buržijske“) stavove.

Na uvodnim stranama *Rada i karaktera Crnogoraca*, Đonović otkriva svoje vjerovanje u nejednakost među rasama i postojanje trajnog skupa fizičkih i mentalnih odlika koje čine specifičan karakter određene rase, nacije ili regionalnog tipa ljudi. Ovakva vjerovanja autora bila su rezultat kako života na Balkanu tako i dugotrajnog boravka u SAD-u odakle on crpi veći dio svog komparativnog materijala. Što se tiče formativnih uticaja, Đonović priznaje uticaj prirodne sredine, istorije, ekonomskih i društvenih faktora, međutim, kolektivni nacionalni karakter kao i individualne psihološke odlike svakog od članova date grupe su skoro nepromjenjivi, izuzetno otporni na rapidne promjene vladajućih sistema ili fizičko premještanje u druge oblasti ili čak na drugi kontinent. Đonović tvrdi da crnogorski mentalitet ne odgovara u potpunosti vjekovima pastirskog života

i surovim uslovima njihovog prebivališta. Njihove psihološke odlike se nijesu formirale u planinama đe su živjeli, nego su već postojale kad su se preci modernih Crnogoraca nastanili u ovoj oblasti.⁸⁴ Nije jasno na koji način i koliko dugo data ljudska zajednica mora biti izložena kombinaciji uticaja prirodne okoline i istorijskih događaja kako bi došlo do promjene karaktera koji je dugoročno otporan. Pola milenijuma, koliko je prošlo otkada su srpski plemići i drugi mitski heroji koji su pružali otpor Osmanlijama navodno naselili Crnu Goru, očito po mišljenju Đonovića nije bilo dovoljno. Suština pojma „karakter“ ostaje obavijena velom misterije i nedovoljno je objašnjen. I pored toga, izvodi iz drugih djela, anegdota kao i ostali dokazi u Đonovićevom radu bogato ilustruju ključne crte posebnog karaktera Crnogoraca i njegove snažne kao i slabe tačke kad god se ova deterministička sila, nesposobna da se prilagodi nizu brzih promjena koje su karakteristične za moderno društvo, suoči s izazovima savremenosti i prilagođavanja novom životu u okviru jugoslovenske države. U toj knjizi, Đonović se dotiče mnoštva tema koje mu pomažu u ilustrovanju njegove glavne teze: od crnogorskih shvatanja o smrti, religiji, poljoprivredi, porodici, plemenu, borbi ili emigraciji, Đonović konstruiše živopisan, dobro napisan portret Crnogoraca kao podgrupe srpskog naroda, različite, izvrsne i veoma vitalne ali takođe i sve više arhaične i nesposobne da se prilagodi novom dobu.

U svojim djelima o Crnoj Gori, među kojima je i *Rad i karakter Crnogoraca*, Đonović – uprkos njego-

⁸⁴ Nikola ĐONOVIĆ, *Rad i karakter Crnogoraca*, Beograd: Geca Kon 1935, 77.

vom uopšte kritičkom pogledu na uočena ograničenja i greške crnogorskog mentaliteta u sadašnjosti – u više navrata otkriva slabost prema mladim ljevičarskim radikalima, studentima i umjetnicima iz Crne Gore koji su često bili predmetom represije beogradskog režima zbog sve veće brojnosti i javnog angažovanja. Kao pravnik, Đonović je zapravo često u sudovima besplatno branio mlade komuniste i druge buntovnike protiv režima. Međutim, njegov rad je žestoko napadnut i burno odbijen upravo u ovim krugovima, a najupadljivije i najtemeljnije ga je napao Savo Strugar u knjizi nazvanoj *Crna Gora i njeni moderni poturčenjaci*. Na zajedljivim uvodnim stranama Strugar zapravo ocrnjuje Đonovića kao tipičnog predstavnika režima čije stvaranje je lično pomogao kao javno aktivan unionista i centralista poslije 1918. godine. Politički ideali i praksa njegove generacije su u međuvremenu doživjeli apsolutni poraz, kaže Strugar lakonski. Kao pisac, Đonović opravdava kapitalizam i slijep je za negativne uticaje kapitalističke ekonomije na moderno društvo. Takođe, Đonovićevu esencijalizaciju rasa i nacionalnog mentaliteta, djelimično obavijenu poetskim misticismom, Strugar odbacuje kao sasvim fašističku. U cjelini, Đonović je otpisan kao tipičan, nenaučni, sitni buržujski pisac čije je vrijeme isteklo.⁸⁵

Sušтина Strugarove kritike leži u odbijanju romantičnog, bezvremenog i mističnog u korist više prezentističkog, političkog i ekonomskog pristupa crnogorskom identitetu. Za razliku od Đonovića, Strugar ne smatra da je navodna nesposobnost Crnogoraca da se prilago-

⁸⁵ Savo STRUGAR, *Crna Gora i njeni moderni poturčenjaci*. Kritički osvrt na knjigu g. Nikole Đonovića „Rad i karakter Crnogoraca“, Beograd: Štamparija Ž. Mađarevića 1935, 33.

de trenutnim uslovima njihov neuspjeh. Umjesto toga, ovaj „izostanak adaptacije“ je objašnjen kao svjesno odbacivanje represivnog kapitalističkog sistema u njegovoj naročito podmukloj jugoslovenskoj formi. Dok Đonović objašnjava crnogorsko nezadovoljstvo u novoj Jugoslaviji specifičnim, urođenim stavom prema radu, koji istorijski proizilazi iz njihovog slično specifičnog mentaliteta koji je otporan na kratkoročne promjene, Strugar opisuje Crnogorce jednostavno kao narod lišen njihovih prava, ugnjetavan od strane vladajućeg političkog režima i kapitalističke eksploatacije koja s njim ide ruku pod ruku. Po Strugarovom mišljenju, Đonović nije u stanju da sagleda šire društvene i političke uzroke i umjesto toga povlači se u sopstvenu konstrukciju bezvremenog karaktera u potrazi za nejasnim, lažnim odgovorima: „Kada Crnogorac, pritisnut do grla s jedne strane ekonomskom iscrpljenošću i glađu do iznemoglosti, a s druge socijalnopolitičkom reakcijom kao neminovnim posljedicama građanskog poretka, diže svoj protest i traži svoja prava na život, onda je on, prema piscu, samo 'socijalno razočaran i pesimist!'“⁸⁶ Pored nepoznavanja marksističkih koncepata, što je bilo rezultat Đonovićevog čvrstog pripadanja privilegovanoj društvenoj klasi, ključna ideja Strugarove kritike leži u odbacivanju bilo kakvog poimanja crnogorske posebnosti. Za Đonovića, tvrdio je Strugar, Crnogorac je „usamljen Robinson na pustom ostrvu, pa zbog toga na njegovo shvatanje i političko formiranje ne utiču ni država, ni društvo sa svojom socijalnom organizacijom.“⁸⁷ Strugar, s druge strane, smatra da se socijalni i poli-

⁸⁶ S. STRUGAR, *Crna Gora i njeni moderni poturčenjaci*, 96.

⁸⁷ S. STRUGAR, *Crna Gora i njeni moderni poturčenjaci*, 84.

tički problemi Crnogoraca mogu savršeno razumjeti i objasniti koristeći ispravno odabrani politički i naučni pristup. Definitivno nema ničeg posebnog ili misterioznog kod Crnogoraca i njihovog navodnog mentaliteta. Takva pretpostavka je zapravo ostala kao konstanta u komunističkim konceptima u opisivanju crnogorskog identiteta i istorije čak i poslije Drugog svjetskog rata: Crnogorci nijesu bili enigmatični i jedinstveni u odnosu na druge južnoslovenske narode. Određene etnografske odlike i istorijska iskustva po kojima su se izdvajali nijesu u tom smislu predstavljala smetnju budući da su ona zapravo samo potvrđivala da su Crnogorci posebna nacija, te stoga ravnopravni s ostalim Jugoslovenima.

Milovan Đilas je 1945. godine stavio tačku na prethodne debate o crnogorskoj istoriji i identitetu. Kao i drugde u Jugoslaviji, uspostavljen je novi komunistički režim istoričnosti i identiteta. On je svakako bio analogan junačkom režimu iz doba vladavine kralja Nikole, sa svojom relativno čvrstom kontrolom štampe i praktično neospornim političkim narativom. Neke inicijative slične onima koje su promovisali intelektualci okupljeni oko časopisa *Zapisi* u međuratnom periodu, naročito kad su u pitanju publikacije istorijskih dokumenata i očuvanje kulturnog nasljeđa, pokrenute su ponovo pod novim režimom. One su uostalom bile kompatibilne sa širom agendom osnivanja odgovarajućih obrazovnih i naučnih institucija sovjetskog tipa u svakoj od jugoslovenskih republika. Nedavna istorija partizanskog otpora za vrijeme Drugog svjetskog rata nudila je obilje materijala za konstruisanje novog „junačkog doba“, čime je „zlatno doba“ u potpunosti preseljeno u budućnost. Baš kao i borba otpora i sadašnjost koju karakterišu poslijeratno obnavljanje i ukupan napredak, „zlatno doba“ komuni-

stičke budućnosti trebalo je da bude skladno i kolektivno, podjednako crnogorsko i jugoslovensko, vjerovatno čak i globalno, na kraju obuhvatajući čitav ljudski rod. Partijska direktiva Milovana Đilasa o nacionalnom pitanju, s ključnim konceptima evolucije moderne crnogorske i srpske nacije iz zajedničke, predmoderne srpske etničke pozadine, s podjednakim odbacivanjem kako zelenaške tako i bjelaške političke ideologije i naglašavanjem šireg, jugoslovenskog (socijalističkog) okvira za razvoj crnogorskog identiteta u sadašnjosti i budućnosti, bila je u osnovi poštovana u stručnim i drugim javnim elaboracijama istorije i identiteta uprkos padu s vlasti njenog autora 1954. godine sve do dolaska šezdesetih i sedamdesetih, kad je čak i u Crnoj Gori kao i drugde u Jugoslaviji, još jednom pokrenuto osporavanje dominantnih narativa.

Zaključak

Na crnogorske rasprave o istoriji, identitetu i temporalnosti uticali su, prije svega, intelektualna dešavanja u drugim južnoslovenskim oblastima. Ideje o crnogorskom identitetu i istoričnosti 19. vijeka, koje nijesu obuhvaćene ovim radom, u znatnoj mjeri su oblikovali ljudi izvana, naročito Srbi iz Dalmacije i Vojvodine koji su učestvovali u političkom i kulturnom životu male knjaževine usljed nedostatka dovoljno obrazovanog lokalnog kadra. Uvlačenje Crne Gore u novo Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca s jedne strane pojačalo je intelektualni uticaj Beograda na značajan dio crnogorske inteligencije, ali i rezultirao dubljem izlaganju hrvatskim uticajima. Intelektualni uticaji koji su dolazili izvan okvira Jugoslavije obično su filtrirani kroz razvijenije

jugoslovenske centre. Konačno, ljevičarski autori koji su dovođeni u vezu s Komunističkom partijom, čiji su se doprinosi diskursima o crnogorskom identitetu isticali po većem stepenu diskontinuiteta s više tradicionalnim šemama tumačenja, oslanjali su se na univerzalne marksističke konceptualizacije modernog društva.

Uprkos činjenici da su se njihove interpretacije često radikalno razlikovale do stepena međusobne isključivosti, na dubljem nivou, ideolozi kao i protivnici režima kralja Nikole s početka 20. vijeka, međuratni projugoslovenski intelektualci, pa čak i zagovornici posebne crnogorske nacije zapravo dijelili su mnoge stavove i osnovne pretpostavke. To je naročito evidentno u njihovim diskurzivnim strategijama koje su se često obrtale oko istih šema, samo s prikladno dopunjenim sadržajem. Tako, na primjer, u narativima zagovornika posebnog etničkog identiteta, negativnu ulogu koju su ranije imali Osmanlije sad preuzimaju Srbijanci. Međuratni period zaista jeste predstavljao „krizu vremena“ koja je na mnogo načina razbila tradicionalne konceptualizacije istorije i identiteta. Međutim, kad je u pitanju sami „poredak vremena“ (*ordre du temps*), u užem hartogovskom smislu, čini se da su mnogi duboko usađeni stavovi prema kategorijama prošlosti, sadašnjosti i budućnosti koje su ispoljavali crnogorski autori toga vremena ipak pokazivali znake kontinuiteta. Uprkos činjenici da je istorija iznova tumačena i otkrivana, opšti status koji je pridavan prošlosti i dalje je zadržavao karakteristike „učiteljice života“ jer je nudila važne lekcije za učenje i uslovljavala i sadašnjost i prošlost. Dok su priznavali realnost velikog preloma prouzrokovanog Prvim svjetskim ratom kao i njegove dalekosežne posljedice, umovi većine međuratnih inte-

lektualaca iz Crne Gore i dalje su se pridržavali „starog režima istoričnosti“ uz tradicionalno odobravanje nadmoći prošlosti. Njihove konceptualizacije sadašnjosti bile su na sličan način naslijeđene iz diskursa iz perioda prije Prvog svjetskog rata: sadašnjost je bila relativno turobna i prolazna u poređenju sa slavnom prošlošću i budućnošću punom nade. Autori iz perioda prije Prvog svjetskog rata, projugoslovenski intelektualci kao i zagovornici crnogorske posebnosti dijelili su u suštini prilično jednostavno vjerovanje da će istorijski određen i stoga „prirodan“ oblik državnosti neizbježno jednog dana rezultirati u regeneraciji crnogorskog naroda.

Ljevičarski nastrojeni autori međuratnog perioda razlikovali su se najviše kako od svojih prethodnika tako i od savremenika. Bili su upadljivo manje zainteresovani za prošlost, a više usredsrijeđeni na sadašnjost što je najbolje demonstrirano njihovom većom zainteresovanošću za debate o karakterologiji i društvenim problemima nego za historiografiju. Puni izraz njihovih gledišta u velikoj mjeri bio je sputan ograničenjima međuratne cenzure. Pobjeda ljevičara u Drugom svjetskom ratu i nametanje novog, obaveznog diskursa o istoriji i identitetu takođe je značila i pobjedu novog režima istoričnosti s njegovim sasvim tipično modernističkim, pretežno na budućnost orijentisanim preuređenjem prethodnih temporalnih kategorija.

U određenim aspektima, slučaj Crnogoraca najviše liči na druga dva jugoslovenska primjera „zakašnjelog nacionalnog sazrijevanja“ iz 20. vijeka: Makedonaca i Muslimana (Bošnjaka). U sva tri slučaja, proces nacionalne emancipacije dobio je puni zamah tek nakon Drugog svjetskog rata kao integralni dio federalističkog projekta koji je forsirala država. Međutim, značajne su

razlike koje slučaj Crnogoraca čine specifičnim. Prije svega, to je istorija moderne nezavisne države sa sopstvenim političkim institucijama čije postojanje je prethodilo kasnijoj konceptualizaciji nacionalne specifičnosti. Druga razlika zaslužuje pomen, mada pevazilazi temporalni opseg našega rada, naime, to je dvosmislena priroda izgradnje crnogorske nacije u Titovoj Jugoslaviji, kojom je zaista, nalik slučaju Makedonaca i Muslimana, potvrđeno postojanje posebne crnogorske nacije, ali istovremeno nije u potpunosti isključen kontinuitet s tradicionalnim pansrpskim koncepcijama istorije i identiteta.

Kad govorimo o režimima istoričnosti kao što ih je definisao Fransoa Artog, crnogorski slučaj iz prve polovine 20. vijeka čini se veoma tipičnim za Evropu 20. vijeka uopšte, okrenuvši se od stare verzije režima istoričnosti s pretežno „paseističkom“ perspektivom istorije kao „učiteljice života“, preko perioda „krize vremena“ koju je izazvao Prvi svjetski rat, i konačno stigavši do novog, modernističkog modela orijentisanog na budućnost koga je uspješno sproveo novi komunistički režim nakon Drugog svjetskog rata. U tom smislu, da upotrijebimo čuvenu metaforu Kloda Levi-Strosa, Crnogorci su igrali sa istim skupom karata kao neka druga društva, i s manje više istim rezultatom na kraju, uprkos činjenici da su oni stavili karte na sto donekle drugačijim redom.

NJEGOŠEVA GROBNICA NA LOVČENU

Promjene i reinterpretacije spomen mjestu u kontekstu sukcesivnih političkih, ideoloških i nacionalnih projekata, 1845–2010.

Bilo koja geografska tačka ili materijalni objekt može postati spomen mjesto (*lieu de mémoire*) ako mu je u kolektivnoj imaginaciji određene ljudske grupe dat odgovarajući relevantni značaj. Planine, naročito one koje u konkretnoj sredini predstavljaju izrazite prirodne dominante, izrazite i beskompromisne, direktno mame stanovništvo koje živi u njihovoj šeni, da im pridaju vlastitu simboliku i da ih na taj način „humaniziraju“. Planine su često – kroz razne epohe i kulture – postale mjesta protkana mitološkim i vjerskim legendama (Olimp, Ararat, Kailas, Adamov vrh) a u novija vremena i nacionalnim simbolima (Ržip, Tatre, Fudži...). Kao veoma korisni se ovđe pokazuju pojmovi istorijskog sociologa Anthony D. Smitha, koji u vezi s prisvajanjem izabranih djelova prirodne sredine za potrebe nacionalnih diskursa govori o „teritorijalizaciji šecanja“, „istorizaciji prirode“ i analogno „naturalizaciji istorije“.¹

Među najupadljivije dominante evropskog dijela istočnog Sredozemlja spada planinski masiv Lovčena, koji se iznad jedinog sredozemnog fjorda, Boke Ko-

¹ Anthony D. SMITH, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford and New York: Oxford University Press 2003, 134–136.

torske, uzdiže u visinu od 1749 metara. Izrazit je kako prilikom pogleda s mora i uskog suptropskog pojasa uz Jadran, koji je u novojoj historiji pripadao Mletačkoj Republici a kasnije i Habsburškoj Monarhiji, tako i pri pogledu iz unutrašnjosti. U jugoistočnom dijelu njegovog podnožja leži Cetinje, historijska prijestonica Crne Gore, a masiv je dobro vidljiv i iz cijele oblasti Skadarskog jezera i ševerne Albanije, koja je sve do početka 20. vijeka pripadala Osmanskom Carstvu. Lovćen tako karakteriše donekle ambivalentan položaj. U modernoj epohi uvijek je prije svega simbolizovao Crnu Goru, koju je u mislima njenog stanovništva i stranaca vizuelno oličavao, ali ne leži u sredini zemlje već na njenim granicama. U narodnoj mitologiji tradicionalno je shvaćan kao boravište jedne od vila koja ima sposobnost da utiče na vremenske prilike u području južnog Jadrana. Međutim, od polovine 19. vijeka postao je prvijenstveno simbol crnogorske državnosti, slobode i nezavisnosti od okolnih država. Svoje savremeno značenje u političkom i kulturnom diskursu Lovćen je stekao prije svega spajanjem s ličnošću Petra II Petrovića Njegoša (1813–1851, vladao 1830–1851), posljednjeg teokratskog vladara Crne Gore i najznačajnijeg južnoslovenskog pjesnika 19. vijeka, koji je jedan od njegovih vrhova, Jezerski vrh, izabrao za mjesto svog posljednjeg prebivališta.

U ovom tekstu ćemo pokušati sumirati priču o Njegoševoj grobnici od njenog nastanka do sadašnjosti, s posebnim osvrtom na sukcesivnu konceptualizaciju Lovćena u crnogorskom i širem, srpskom i južnoslovenskom diskursu od polovine 19. vijeka pa sve do naših dana. U vezi s promjenama političkih režima, državnih granica i ideologija te kristalizacijom novovremenih južnoslovenskih identiteta postepeno je došlo do znatne

diversifikacije i konfliktnih, međusobno neuskladivih tumačenja značenja Njegoševe grobnice. S obzirom na veliki značaj Lovćena i samog Njegoša za Crnogorce, Srbe i ostale Jugoslovane ova grobnica je u toku 19. i 20. vijeka u više navrata postala predmet pokušaja aktuelizovanih reinterpetacija, koje su se ispoljavale ne samo kroz promjene vremenskih diskursa, već i kroz dva kontroverzna preuređenja grobnice. Istorija tog spomen mjesta nam s obzirom na njegov dugotrajno središnji položaj u nizu promjena političkih ideologija i nacionalnih diskursa može poslužiti kao svojevrsni ključ za razumijevanje nekih suštinskih karakteristika sukcesivnih državno-političkih ideologija i suparničkih nacionalnih identiteta u ovoj oblasti jugoistočne Evrope.²

² Savremene dokumente o posjeti kralja Aleksandra i prenošenju Njegoševih ostataka u septembru 1925. priredio je istoričar i publicista Dušan VUKSAN, *Spomenica Petra II Petrovića Njegoša – Vladike Rada 1813–1851–1925, Cetinje 1926* (reprint: Podgorica: DOB 1999). O Njegoševoj grobnici je u vezi s kontraverzama oko preuređivanja mauzoleja od kraja 60-tih godina 20. vijeka objavljen cijeli niz publicističkih tekstova u pravilu s izraženim polemičkim namjerama. Dragocjene materijale predstavljaju prije svega dvije reprezentativne zbirke dokumenata, koje sadrže niz bitnih savremenih svjedočanstava, publicističkih članaka, korespondencije, sudskih odluka i odluka vlade: Lazar TRIFUNOVIĆ (ur.), *Sumrak Lovćena. Dokumenti i prilozi o sudbini Njegoševe kapele na Lovćenu 1845–1971*, Beograd: Zadužbina Kosova, Glas Crkve 1989. i Blažo KILIBARDA (ur.), *Lovćen, Njegoš, Meštrović. Projekt Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija (1952.–1974.)*, Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Matica crnogorska 2004. Reinterpretacijama značenja Njegoša u toku 20. vijeka, s ekskursima u problematiku mauzoleja, posvetio se Andrew B. WACHTEL, „How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century“, John Lampe – Mark Mazower (eds.), *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth Century Europe*,

Nastanak i prvobitna simbolika Njegoševe grobnice u „dugom“ 19. vijeku

Prema današnjim saznanjima sve do polovine 19. vijeka na obroncima visokih i negostoljubivih djelova Lovćena nije bilo nikakvih objekata. Tek je Njegoš odlučio da sagradi malu kamenu kapelu na strmom i stjenovitom grebenu Jezerskog vrha, nasuprot Štirovniku okrenutom k moru, jednog od dva najviša vrha lovćenskog masiva. O njenoj izgradnji nije sačuvan nijedan crnogorski dokument.³ U djelima stranih autora, uglavnom Srba iz Habsburške Monarhije ili autonomne srpske kneževine, koji su zemlju pošećivali nakon što je kapela izgrađena, godina izgradnje oscilira između 1843. i 1846. Međutim, habsburški uredi sa sedištem u Kotoru, nedalekoj i stratezijski značajnoj luci, koja leži na suprotnoj strani planine od crnogorske prijestonice, pažljivo su pratili događanja u susjednoj zemlji. Zahvaljujući tome danas možemo tačno datirati nastanak

Budapest – New York: CEU Press 2004, 131–153. Kontroverze u vezi s izgradnjom mauzoleja u doba komunističkog režima zasad je najsistematičnije proučio historičar Vladimir Dulović tokom svojih studija na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti, kojem sam vrlo zahvalan što mi je dao na raspolaganje dosad neobjavljeni tekst „Mount Lovćen and Njegoš between ‘Aleksandar’s Chapel’ and ‘Meštrović’s Mausoleum’: Symbolic Orientation and Re-Orientation of Montenegro in Socialist Era“, Ulf Brunnbauer, Hannes Grandits (eds.), *New and ambiguous nation – building in Southeastern Europe* (u štampi).

³ Dio kraljevskog arhiva je uništen prilikom povlačenja crnogorskog dvora u Albaniju pred austrougarskom vojskom u januaru 1916. Ali vrlo je moguće, da je za izgradnju male kapele bilo dovoljno, odnosno moralo biti dovoljno usmeno naređenje, budući da je većina Crnogoraca, izuzev uskog kruga oko Njegoša, 40-tih godina 19. vijeka bila nepismena.

Njegoševe kapele i djelimično rekonstruisati simboliku koja joj je u prvobitnom periodu pridavana.

Prema austrijskim izvorima izgradnja kapele počela je u ponedjeljak 16. juna 1845. Izgleda da je bila završena iste godine prije početka jesenjih kiša.⁴ Prema saznanjima habsburških ureda kamena kapela je trebala služiti prije svega kao vizuelni simbol vladicine zemlje, koja je tad faktički bila već duže od jednog vijeka potpuno nezavisna od Osmanskog Carstva i uspješno je odolijevala njegovim pokušajima sakupljanja poreza i drugim nastojanjima za potlačivanjem suverenosti. Kao i većina njegovih prethodnika iz teokratske dinastije Petrović-Njegoš, koja je vladala crnogorskim plemenskim savezom od 1697, tako se i Petar II Petrović Njegoš posvetio jačanju centralne vlasti i formiranju državnih institucija. Za njegove vladavine zemlja je bila mala, nezavisna državica, koja međutim još nije stekla potrebno međunarodno priznanje. Pravoslavna kapela, vidljiva i s kopna i s mora, trebala je između ostalog da na neriješeno crnogorsko pitanje privuče pažnju inostranstva, dok je za domaće stanovništvo trebalo da bude uočljiv simbol pravoslavlja, koje se u specifičnim mjesnim uslovima sasvim stapalo s nacionalnim i de facto već državnim identitetom. Njegoš je istovremeno bio najviši crkveni i svjetovni predstavnik, tako da je jačanje vjerskog ushićenja direktno jačalo njegovu i političku i ličnu vlast. Kapelu je posvetio Sv. Petru Cetinjskom, zapravo svom stricu i prethodniku, Petru I Petroviću Njegošu (1747–1830, vladao 1784–1830), koga je relativno brzo nakon što je zašeo na prijesto pro-

⁴ Masiv Lovćena, konkretno Crkvice iznad Boke Kotorske su mjesto s najviše padavina na evropskom kontinentu (8000 mm padavina godišnje).

glasio svetim (1834), prije svega zbog njegovih zasluga u iskorjenjivanju krvne osvete. Osim navedenih značenja radilo se i o prvom sakralnom objektu posvećenom kultu novog sveca.⁵

Zapažanja sadržana u austrijskim bilješkama južnodalmatinske provenijencije u potpunosti korespondiraju sa savremenim stručnim saznanjima o Njegoševom političkom mišljenju i strategiji. Međutim, na njegovu odluku da vrh Lovćena kruniše kamenom kapelom uz veoma racionalne kalkulacije nesumnjivo je imao uticaj i njegov romantizam. Retrospektivno, Njegoš je poznat prije svega kao najslavniji južnoslovenski pjesnik 19. vijeka. Međutim, austrijski uredi za njega su bili zainteresovani prije svega kao za političara i glavu pravoslavne crkve u Crnoj Gori. Uostalom, u to vrijeme tek se spremao da napiše ili je pisao svoja književna djela, uključujući i najslavniji *Gorski vijenac*.⁶ Romantična inspiracija isijava iz tvrdnje da je ideja za izgradnju kapele plod „noćnih vizija“ crnogorskog vladike.⁷

Kapela, za čiju izgradnju je donio odluku u svojoj trideset i drugoj godini, kasnije je postala mjesto njegovog posljednjeg prebivališta. Nijesu sačuvani nikakvi dokumenti koji bi nagovještavali da ju je od samog početka planirao kao svoju buduću grobnicu. Vladika je već tada bio bolestan od tuberkuloze ali njegovo stanje

⁵ Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ – Šerbo RASTODER, Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003, Podgorica: Centar za iseljenike, 2006, 178.

⁶ U češkim prevodima vidi Petr Petrović NJEGOŠ, Horský věnec, preveo Jan Hudec, Praha, 1897. i Petar Petrović NJEGOŠ, Horský věnec, preveo Josef Hiršal i Oton Berkopec, Praha, 1963.

⁷ TRIFUNOVIĆ (ur.), n. dj., 14.

se dramatično pogoršalo tek nekoliko godina kasnije. Želju da bude sahranjen na vrhu Lovćena po svemu sudeći izrazio je tek u posljednjim danima svog života, 30. oktobra 1851. godine.⁸ Ali s obzirom na nepovoljne vremenske prilike, Crnogorci nijesu mogli da ispu- ne njegovu posljednju želju, a osim toga, prema nekim izvorima, bojali su se da bi na nenaseljeni i preko zime u potpunosti napušteni vrh Lovćena mogli prodrijeti Turci i oskrnaviti njegove ostatke, konkretno odseći mu glavu i poslati je kao trofej sultanu. Tako je tijelo preminulog vladara i vladike bilo privremeno pohranjeno u sigurniju grobnicu u Cetinjskom manastiru. Nakon toga uslijedio je period političkih previranja, sukoba i borbe za nasljedstvo, transformacija Crne Gore u svjetovnu knjaževinu, te novi rat s Osmanskim Carstvom. Tek 27. augusta 1855. ostaci su bili svečano prevezeni na Lovćen, đe su u prisustvu „oko hiljadu pušaka“, tj. muškaraca na čelu s knjazom Danilom (1826–1860, vladao 1852–1860) i knjaginjom Darinkom (1837–1892) položeni unutar kapele.

Narednih šest decenija, za duge vladavine knjaza, a od 1910. kralja, Nikole (1841–1921, vladao 1860–1918), kapela na Lovćenu je predstavljala karakterističan, dobro vidljiv svjetionik uspješno odbranjene nezavisnosti, u širem mjerilu interpretiran i kao sim-

⁸ TRIFUNOVIĆ (ur.), n. dj., 15. „Kad umrem kopajte me na Lovćen kod nove crkve“, izjavio je navodno Njegoš prema pismu koje je jedan od prisutnih uputio tvorcu novovremenog srpskog jezika Vuku Karadžiću. Formulacija „kod crkve“ umjesto „u crkvi“ u kojoj je na kraju sahranjen, dodatno potvrđuje pretpostavku da Njegoš zaista nije gradio crkvu namjenski kao svoju grobnicu i da je za mjesto svog posljednjeg prebivališta planinski vrh izabrao neposredno pred smrt.

bol do tada nezavršene srpske i južnoslovenske borbe, prema crnogorskom scenariju, protiv stranih ugnjetavača. Simbolični nacionalno-mobilizacijski potencijal Lovćena za dotad „neoslobođene“ stanovnike područja iza crnogorskih granica isticala je i crnogorska politička elita.⁹ Ni domaći autori ni strani posetioци nijesu škr-tarili s hvalospjevima: Lovćen je obično upoređivan s mističnim planinama antičkih i starozavjetnih tradicija, Olimpom i Araratom.

Oštećenje kapele u Prvom svjetskom ratu od austrougarske vojske

Prelomni događaj, koji je nagovijestio i u određenom smislu predodredio dramatičnu sudbinu Njegoševih posmrtnih ostataka i mjesta njegovog posljednjeg prebivališta u 20. vijeku bila je okupacija Crne Gore od vojske Habsburške Monarhije u toku Prvog svjetskog rata. Prilikom osvajanja Lovćena u zimskim mjesecima na prelomu 1915. i 1916. Njegoševa planinska grobnica bila je nesumnjivo pogođena najmanje jednom topničkom granatom. Tačan obim oštećenja koje je kapela pretrpjela tokom ratnih operacija nije poznat. Srednjoevropski okupatori su bili itekako svjesni simboličkog nacionalno-mobilizacijskog potencijala koji je Njegoš imao ne samo u očima samih Crnogoraca, već i u znatno širem srpskom i južnoslovenskom prostoru. Zbog toga je guverner osvojene crnogorske teritorije Viktor Veber von Vebenau (1861–1932) već početkom jula 1916. informisao crnogorskog mitropolita Mitrofana Bana

⁹ Vidi npr. Lazar TOMANOVIĆ, Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910, Cetinje 1910, 3.

(1841–1920) o namjeri da se ekshumiraju Njegoševi ostaci, i da se pohrane na vizuelno manje eksponirano mjesto u Cetinjskom manastiru. Uprkos protestima crkvenih poglavara i predstavnika lokalnog stanovništva u noći s 12. na 13. avgusta 1916. došlo je do ekshumacije ostataka i njihovog prenošenja na Cetinje.¹⁰ Namjera je bila da se uspomene na Njegoša, koji je simbolizirao kako crnogorsku nezavisnost tako i ideologiju jugoslovenskog zajedništva, istisnu i zamjene podsećanjem na aktuelne pobjede habsburške vojske. Tako je ubrzo bio raspisan konkurs za novi spomenik, „u slavu zauzeća ovoga jadranskog Gibraltara“,¹¹ kako je tadašnja austrougarska propaganda nazivala Lovćen. Na konkursu u kojem su učestvovali „arhitekti, inženjeri, vajari, tehničari i drugi pripadnici vojske“, pobijedio je hrvatski umjetnik Marko Rašica, koji je predložio nekoliko metara visoku figuru „genija“ sa šljemom, lovorovim vijencem i mačem, na kojem su trebali biti isklesani inicijali cara Franje Josipa I (1830–1916, vladao 1848–1916) i datum 11. januar 1916. godine, kad je Lovćen pao u ruke careve armije. Mač dotičnog genija je ujedno trebalo da predstavlja upozorenje suprotnoj, italijanskoj strani jadranske obale.¹² Planirani spomenik naravno nikad nije bio realizovan a na papiru su ostali i svekoliki planovi teritorijalne ekspanzije, koja je zamišljala pri-

¹⁰ VUKSAN, n. dj., VIII. Ekshumaciji i preseljenju ostataka prisustvovali su predstavnici pravoslavne crkve, koje je pozvala austrougarska komanda uprkos njihovom neslaganju s tim planom. Predstavnici okupacijske vlasti su ih pozvali najvjerovatnije zato da ne bi mogli biti optuženi zbog sknavljenja groba.

¹¹ TRIFUNOVIĆ (ur.), n. dj., 18.

¹² TRIFUNOVIĆ (ur.), n. dj., 18.

svajanje Lovćena i eventualno cijele crnogorske teritorije Monarhiji. Tokom 1918. godine okupaciona vojska je sve upadljivije gubila tlo pod nogama. 20. avgusta 1918. austrougarska uprava u Cetinju je, u želji da stekne naklonost lokalnog stanovništva, objavila proglas prema kojem bi Njegoševa kapela uskoro trebala biti popravljena i vraćena u prvobitno stanje o trošku okupacione armije.¹³ Međutim, nije se stiglo ni otpočeti s radovima a rat je već završen.

Rekonstrukcija i reinterpretacija grobnice za vladavine jugoslovenskog kralja Aleksandra u dvadesetim godinama 20. vijeka

Vraćanje Njegoševih ostataka na Lovćen u prvim poratnim godinama je bilo jedno od pitanja o kojima se često diskutovalo. S obzirom na nedostatak finansijskih sredstava potrebnih za popravljjanje kapele kao i zbog niza drugih razloga, a naročito zbog političke nestabilnosti nakon crnogorskog pripojenja Jugoslaviji pod žezlom srpske dinastije Karađorđevića, kojem se dio stanovništva suprotstavio i s oružjem u rukama, ta namjera nije ostvarena blagovremeno. Istovremeno, surovi klimatski uslovi su postepeno pogoršavali stanje oštećene kapele, koja je prema jednom svjedočanstvu s početka septembra 1920. „...gotovo porušena. U unutrašnjosti je oronuo oltar i ispreturano kamenje, ispod koga zjapi prazan grob. Ostao je deo krova crkvice nad kojom se uzdiže krst, a nad ovim gromobran.“¹⁴

¹³ VUKSAN, n. dj., IX.

¹⁴ Jelena LAZAREVIĆ, Crna Gora. Beleške s puta u septembru i oktobru 1920, Beograd: Odbor kraljice Jelene, 1921, 20.

Dok su Crnogorci govorili isključivo o rekonstrukciji oštećene kapele u prvobitno stanje, politička elita nove države razmišljala je i o drugim alternativama. Naime, prenos Njegoševih ostataka natrag na Lovćen mogao je ujedno na povoljan način signalizirati definitivnu inkorporaciju nekadašnje crnogorske monarhije u novu državnu cjelinu i simbolično istaknuti kulturno i političko jedinstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zato je 1924. godine kralj Aleksandar (1888–1934) pozvao slavnog hrvatskog vajara Ivana Meštrovića (1883–1962), na čije svjetski poznato djelo su još prije Prvog svjetskog rata uticale ideje jugoslovenskog jedinstva, da izradi projekat Njegoševog mauzoleja. Meštrovićevi prijedlozi su se doduše pojavili i u štampi i izazvali uobičajeno pozitivne reakcije, ali ubrzo je postalo očito da bi izgradnja ambicioznog mauzoleja, masivnog, pod uticajem antičkih inspiracija i u stilu kasne secesije, na teško pristupačnom terenu planinskog vrha trajala po svemu sudeći cijeli niz godina a o cijeni realizacije projekta da se i ne govori (procjenjena na 12 miliona dinara).¹⁵ Zbog toga je njegov projekat nakon nekoliko mjeseci i uz primjerene komplimente stavljen ad acta.

Kralj Aleksandar je konačno pristao na alternativno i lakše izvodljivo rješenje i odlučio je da se odmah pristupi obnovi prvobitne kapele, koja će biti finansirana iz državnog budžeta. Ministarstvu vjera je bilo povjereno da sprovede odluku vladara. U organizaciji svečanog ceremonijala učestvovao je i cetinjski organizacioni odbor na čelu s mitropolitom crnogorsko-primorskim (kasnije i patrijarhom Srpske pravoslavne crkve) Gavrilom Dožićem (1881–1950), sastavljen od

¹⁵ TRIFUNOVIĆ (ur.), n. dj., 20.

lokalnih predstavnika vojske i javnog života.¹⁶ Većinu su činili rođeni Crnogorci, naravno politički bez izuzetka potpuno lojalni vladajućem centralističkom režimu. Fizička obnova kapele trajala je nekoliko mjeseci i protekla je u režiji vojske. Umjesto konzerviranja sačuvanog dijela kapele i dogradnje srušenih djelova izabran je najradikalniji, vremenski nesumnjivo manje zahtjevan postupak: ostaci građevine su srušeni i cijeli objekat je izgrađen ponovo, uz djelimično korištenje prvobitnog materijala. Rekonstruisana kapela se tlocrtom i izgledom u znatnoj mjeri podudarala s prvobitnom građevinom iz četrdesetih godina 19. vijeka, iako nije bila riječ o preciznoj rekonstrukciji – npr. razlika je bila u rješenju ulaznog portala, prozorčići u obliku pravougaonika dopunjeni su vizantijskim lukovima, cijela kapela je dobila novu masivnu kamenu ogradu i sl. S čisto arhitektonskog stanovišta radilo se o približnoj, nipošto o identičnoj rekonstrukciji, što je naravno odgovaralo tadašnjoj restauratorskoj praksi. Simptomatično je da uvedene promjene i dopune u međuratnom razdoblju niko nije negativno komentarisao. Uz učešće najviših političkih krugova na čelu s kraljem Aleksandrom je 21. septembra 1925. održan svečani ceremonijal prijenosa Njegoševih ostataka iz kripe Cetinjskog manastira na trag na Lovćen.

U kontekstu vladajuće državno-političke ideologije svečani povratak ostataka igrao je značajnu ulogu i bila mu je posvećena prvorazredna pažnja u štampi cijele Kraljevine SHS. Na koji način je u to vrijeme aktualizovan i korišćen lik Njegoša može se relativno vjerno rekonstruisati zahvaljujući mnoštvu materijala. Polovi-

¹⁶ VUKSAN, n. dj., XIII.

nom dvadesetih godina 20. vijeka Njegošev identitet je bio smješten u tri koncentrična kruga. Najужи od njih bio je onaj crnogorski. Pjesnik i njegovo djelo bili su povezivani s konkretnim predjelima i spomen-mjestima (rodna kuća na Njegušima, manastir Savina u Boki Kotorskoj, Cetinjski manastir i rezidencija Biljarda, kapela na Lovćenu), ali njegov crnogorski identitet ni u kom slučaju nije bio shvatan kao etnički, već samo kao specifična varijanta šireg srpskog identiteta. Njegoševo srpstvo i pansrpsko poslanje činili su drugi, valjda najviše isticani krug njegovog identiteta. Posljednji koncentrični krug bio je situiran u širi južnoslovenski kontekst koji je u vezi s nedavnim nastankom jugoslovenske države bio aktuelan. Njegoš je između ostalog bio uzdizan kao prethodnik i prorok „oslobođenja i ujedinjenja naroda Srba, Hrvata i Slovenaca“.¹⁷ Dakle, Njegoš je bio shvatan kao Crnogorac u smislu regionalnom, kao Srbin u smislu etničkom i Jugosloven, odnosno Prajugosloven u još širem smislu supraetničkog jedinstva. Njegoševo svjesno opredjeljivanje jugoslovenskoj ideji se u svijetlu nedavnog ujedinjenja očitovalo kao potvrda njegovog vizionarstva.

Povratak ostataka na Lovćen je dalje simbolizovao oslobađanje Jugoslovena iz vjekovne nadvlade multinacionalnih imperija. Njegoševo oštro antitursko pjesničko djelo i desakralizacija groba tog sekularnog narodnog sveca austrougarskom okupatorskom vojskom pružali su mogućnost negativnog ograničavanja kako protiv Osmanskog Carstva tako i protiv Habsburške Monarhije. U tom smislu su ilustrativni neki karakteristični odlomci iz proglasa cetinjskog organizacionog

¹⁷ VUKSAN, n. dj., XV.

odbora za prenos Njegoševih ostataka iz 1925. godine: „Teški su to bili časovi u istoriji srpskog naroda! Mrski neprijatelj uzima Lovćen, da mjesto grobnice genijalnog Vladike Rada podigne na njem spomenik jednom svom degeneriku i da razapne ropske lance Srpstvu od Lovćena do Avale.“¹⁸

Logično je da se pojavila potreba reinterpretacije Njegoševog lika i značaja u duhu vladajuće državno-političke ideologije nove i iznutra još nedovoljno srasle Kraljevine. Svečani prenos Njegoševih ostataka imao je takođe izrazitu ličnu i porodičnu dimenziju s nezamisljivim političkim konotacijama. Naime, Njegoša i njegovu kapelu je u znatnoj mjeri prisvojio kralj Aleksandar, odnosno dinastija Karađorđevića u interesu jačanja legitimiteta svoje vlasti. Veći dio 19. vijeka bio je u Srbiji obilježen suparništvom za prijesto između konkurentskih dinastija Obrenovića i Karađorđevića, u što se miješala i crnogorska dinastija Petrović-Njegoš, naročito ambiciozni knjaz Nikola. Osamdesetih godina 19. vijeka kad su odnosi Cetinja s prohabsburškim Beogradom Milana Obrenovića (1854–1901, vladao 1882–1889) potpuno zahladnjeli, Nikola je udao svoju kćerku Zorku (1864–1890) za suparničkog pretendenta na srpski prijesto Petra Karađorđevića (1844–1921, vladao 1903–1921), koji je dugotrajno živio izvan svoje otadžbine. On je 1903. godine, nakon što je ubistvom kralja Aleksandra Obrenovića (1876–1903, vladao 1889–1903) izumrla dinastija Obrenovića, zaista krunisan za novog srpskog kralja. Jedno od dece, rođene u braku blagorodnog srpskog egzilanta i crnogorske princeze, bio je upravo budući jugoslovenski kralj Aleksandar,

¹⁸ VUKSAN, n. dj., XV.

koji se 1888. rodio na Cetinju preko puta dvorca svog deda.¹⁹ Ali uprkos bliskim rodbinskim vezama nakon 1903. brzo dolazi do ponovnog hlađenja i pogoršavanja odnosa između Beograda i Cetinja. Veća i mnogoljudnija Srbija pretendovala je na vodeću ulogu u južnoslovenskom prostoru, pri čemu je pokušavala eliminisati uticaj crnogorske dinastije a u dugotrajnoj perspektivi je težila pripajanju crnogorske teritorije u okviru programa širenja i ujedinjavanja „srpskog etničkog prostora“. U radikalno promijenjenim geopolitičkim uslovima, u kojima se u doigri Prvog svjetskog rata u bolovima rađala jugoslovenska država, krajem 1918. s crnogorskog trona svrgnut je kralj Nikola, a njegova zemlja je bezuslovno pripojena Srbiji bez ikakvih atributa političke samostalnosti i prethodne tradicije državne nezavisnosti. Kralj Nikola je umro 1921. u francuskom egzilu, svrgnut od strane vlastitog zeta i unuka nakon pedeset i osam godina na prijestolu.²⁰ Nakon gušenja oružanog otpora protiv bezuslovnog ujedinjenja, kralju Aleksandru pružila se prilika da prilikom prijenosa Njegoševih ostataka prvi put poseti svoj rodni grad, tada već kao njegov novi vladar, te da tako potvrdi definitivnu pobje-

¹⁹ O cetinjskom detinjstvu kasnijeg kralja Aleksandra i njegovih sestara i braće vidi Đorđe KARADORĐEVIĆ, *Istina o mome životu*, Beograd: Prosveta, 1969.

²⁰ O okolnostima nestanka crnogorske države nakon Prvog svjetskog rata vidi František ŠÍSTEK, „Podgorická skupština – legitimizace připojení Černé Hory k Srbsku v roce 1918“, *Slovanský přehled* 86, 2000, br. 3, s. 345–363; ISTI, „Obnova státnosti Černé Hory v plánech černohorské exilové vlády v letech 1916–1918“, *Slovanský přehled* 88, 2002, br. 2, s. 195–208; ISTI, „Obnova státnosti Černé Hory v plánech černohorské exilové vlády v letech 1918–1922“, *Slovanský přehled* 88, 2002, br. 3, s. 321–341.

du nad svojim dedom i njegovim političkim koncepcijama.²¹ Dakle, element apropijacije nasljedstva s majčine strane i njegovo obrazlaganje tokom ceremonije prijenosa Njegoševih ostataka igrali su značajnu ulogu koja se, budući da se radilo o sukobu između vladarskih porodica, manje-više stapala sa širim državopolitičkim značenjima.

U svečanim govorima državnih, lokalnih i crkvenih predstavnika 21. septembra 1925. kralj Aleksandar je bio upoređivan s najznačajnijim ličnostima srpske, crnogorske i južnoslovenske istorije. Crnogorski mitropolit Gavriilo Dožić čak je označio Aleksandra za „našeg najslavnijeg Vladara, koji je svojim velikim djelima i tekovinama daleko premašio i najslavnijeg u starini srpskog Vladara Dušana Silnog.“²² Nakon toga je uticajni ideolog konzervativno-nacionalističke struje u srpskoj pravoslavnoj crkvi, vladika Nikolaj Velimirović (1881–1956),²³ nabrojao dugi niz slavnih junaka i dinastija s teritorije Crne Gore od ranog srednjeg vijeka

²¹ Prije toga je posljednji put na Cetinju bio petnaest godina ranije, 1910. godine, još kao srpski prijestolonasljednik na proslavi svečanog proglašavanja Crne Gore kraljevinom, prilikom pedesetogodišnjice Nikoline vladavine.

²² VUKSAN, n. dj., XXI. Značaj cara Dušana u srpskom nacionalnom diskursu može se porediti sa značajem koji je njegov savremenik Karlo IV imao u analognom češkom kontekstu.

²³ Kontroverznog episkopa Nikolaja Velimirovića, poznatog po teološkoj erudiciji ali i nacionalističkom misticizmu i otvorenom ispoljavanju antisemitizma, Srpska pravoslavna crkva je nakon raspada Jugoslavije proglasila za sveca. U svečanom prenošenju Njegoševih ostataka učestvovao je još jedan budući svetac pravoslavne crkve, gost iz Čehoslovačke – sveti Gorazd Češki, građanskog imena Matěj Pavlík (1879–1942), kojeg su nacisti pogubili zbog učestvovanja u pokretu otpora u Protektoratu Češ-

pa sve do polovine 19. vijeka i Njegoša, da bi na imaginarni vrh piramide junaštva i zasluga za narod smjestio savremenog vladara: „Mi se klanjamo i Tebi Gospodaru i Kralju Crne Gore, našljedniče svih ovih prestola i dinastija, našljedniče ovoga zlatnog majdana, koji se zove Crna Gora.“²⁴

Međutim, svi javni govori i propratni članci su u apoteozama junačke prošlosti izbjegli bilo kakav pomen kralja Nikole i njegove duge, s gledišta teritorijalne ekspanzije i međunarodnog položaja Crne Gore, veoma uspješne vladavine. Naime, umjesto „izretuširanog“ đeda kao predak kralja Aleksandra bio je proglašavan sam Njegoš. Razumljivo je da Njegoš kao pravoslavni vladika nije imao decu, što naravno nije smetalo drugom pravoslavnom vladici, Nikolaju Velimiroviću, da se u interesu aktuelnih političkih potreba odmah u uvodu svog govora obrati kralju Aleksandru riječima: „Vaše Veličanstvo, praunuče proslavljenog i besmrtnog Vladike Njegoša“.²⁵

Izmišljotine o Njegošu kao direktnom pretku omogućavale su jugoslovenskom kralju koji je svojim karakterom, odgojem i iskustvom bio više vojnik nego intelektualac, da se predstavi takođe i kao nasljednik Njegoševih intelektualnih sposobnosti i njegovog romantičnog nacionalizma. Uspostavljanje direktne biološke i duhovne veze s popularnim, politički nekontroverznim, mitovima protkanim pjesnikom i vladarom

ka i Moravska u periodu represija nakon ubistva protektora Rajnharda Hajdriha.

²⁴ VUKSAN, n. dj., XXVIII. Titulisanje „gospodar i kralj“ upotrebljavao je na kraju svoje vladavine kralj Nikola.

²⁵ VUKSAN, n. dj., XXIV.

ujedno je potvrđivalo i Aleksandrovo pravo na nasljedstvo crnogorskog prijestolja, bez pominjanja problema u odnosima između Karađorđevića i Petrovića u 20. vijeku. Oficijalnu verziju genealogije i selektivnu apropijaciju određenih predaka na štetu drugih slikovito je ilustrovao ktitorski natpis kralja Aleksandra, isklesan nad ulazom u kapelu: „U ime Oca i Sina i Svetoga Duha – Amin. Mi Aleksandar I Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, praunuk Karađorđa Petrovića, vođe i početnika oslobođenja Srbije, unuk kneza Aleksandra Karađorđevića, a sin Kralja Petra I Velikog Oslobodioca i Ujedinioća našega naroda i Knjeginje Zorke Petrović-Njegoš, obnovismo ovaj sveti hram, koji je na Lovćenu, blizu Cetinja, podigao i za vječnu kuću izabrao slavni Naš predak Petar Petrović-Njegoš, Vladika i Gospodar Crne Gore, poklonik heroju topolskom Karađorđu, besmrtni apostol i vjesnik jedinstva Našega naroda, a koji bi godine 1916. razoren u ratu za oslobođenje i ujedinjenje. Neka je mir pepelu Petra II Petrovića-Njegoša i neka je slava Njegovom velikom imenu. Njegov sveti blagoslov neka se izlije na Naš dom i Naš narod kroz sve vijekove. Amin. Na Lovćenu 21. septembra 1925. godine.“²⁶

Kralj Aleksandar se u odnosu prema kapeli ispoljio kao ktitor, dakle u pravoslavnoj balkanskoj tradiciji jednoznačno kao graditelj tog sakralnog objekta. Bilo svjesno ili nesvjesno, time je ignorisao postojanje prvobitne kapele oštećene za vrijeme Prvog svjetskog rata čiju izgradnju je inicirao sam Njegoš. Prihvatanjem uloge ktitora kralj Aleksandar je signalizirao da kapelu izgrađenu 1925. na temeljima prvobitne kapele, bez obzira na istu lokaciju i namjenu, vidi kao potpuno novu građevinu.

²⁶ VUKSAN, n. dj., XVI–XVII.

Uz činjenicu da je Njegoševu grobnicu javno povezao s ispoljavanjem zahvalnosti za rođenje svog prvorodnog sina i prijestolonasljednika Kraljevine SHS Petra II (1923–1970, vladao 1941–1946), čime ju je još jednom integrisao u kontekst porodične sage dinastije Karađorđevića, simbolično prisvajanje kapele bilo je potvrđeno i promjenom sveca kojem je posvećena. Umjesto Sv. Petra Cetinjskog, čijem novouvedenom kultu ju je polovinom četrdesetih godina 19. vijeka posvetio Njegoš, kapela je bila polovinom dvadesetih godina 20. vijeka posvećena Sv. Đorđu, porodičnom svecu Karađorđevića.²⁷ Pored kraljevih inicijala na lusteru, enterijer kapele sadržavao je takođe i cijeli niz dekorativnih elemenata direktno povezanih s crnogorskom tradicijom: od Njegoševog reljefa i stihova preko freski crnogorskih pravoslavnih svetaca (Sv. Jovan Vladimir, Sv. Vasilije Ostroški, Sv. Petar Cetinjski i Sv. Stefan Piperski), čak i isklesanog znaka nekadašnje crnogorske države, koji je u dvadesetim godinama bio dosljedno označavan samo kao „grb porodice Petrović-Njegoš“.

Valjda jedini potpuno apolitički sloj tumačenja koji se u vezi s Lovćenom skoro nametao sam, bila je diskurzivna naturalizacija tog vizuelno nesumnjivo veoma atraktivnog spomen-mjesta obično izražavana u harmoničnim opisima srastanja mjesta posljednjeg pjesnikovog prebivališta s divljom planinskom prirodom. U vezi sa svečanim ceremonijalom 21. septembra 1925. više puta su se začule i riječi zahvalnosti zbog neuobičajeno vedrog i sunčanog vremena. Neki od svjedoka su čak tvrdili da se i sama priroda na taj način raduje zbog

²⁷ Pavle MIJOVIĆ, Cetinje kao feniks, Cetinje: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 1997, 157.

Njegoševog povratka na Lovćen. U trenutku spuštanja ostataka u grobnicu navodno su na azurno plavom nebu zajedno kružili majestetski planinski orlovi i hidroplani jugoslovenske armije.²⁸

Između Njujorka i Titograda: novi projekat mauzoleja iz pedesetih godina 20. vijeka

Kapela je između dva svjetska rata bila izgrađena zbog sveopšte potrebe da se na ovom značajnom i iz daleka vidljivom memorijalnom mjestu saniraju oštećenja do kojih je došlo za vrijeme Prvog svjetskog rata. U svijetlu višegodišnjih kontroverzi koje su pratile novi ambiciozni pokušaj reinterpretiranja Njegoševog lika i djela uz pomoć radikalnih preuređivanja mjesta njegovog posljednjeg prebivališta od strane komunističkog režima, donekle je paradoksalno da se cijela ideja novog lovcenskog projekta rodila takoreći slučajno. Ideja da kapela, koja je bez najmanjih oštećenja preživjela Drugi svjetski rat, bude zamijenjena monumentalnim mauzolejem kristalizovala se početkom pedesetih godina 20. vijeka, neupadljivo i ispočetka skoro nesvjesno između Njujorka i Titograda. Njene prve nagovještaje možemo naći u korespondenciji između najviših predstavnika NR CG i hrvatskog vajara koji je živio u SAD-u.

Povodom stogodišnjice Njegoševe smrti 1951. (bila je to prva okrugla godišnjica nakon Drugog svjetskog rata) rukovodstvo NR CG u saradnji s federalnim institucijama i ostalim jugoslovenskim republikama organizovalo je niz kulturnih akcija posredstvom kojih je novi režim oduševljeno izražavao simpatije pre-

²⁸ VUKSAN, n. dj., XXX–XXXI.

ma Njegoševoj uspomeni i „naprednom nasljeđu“ tog teokratskog samodršca i romantičnog književnika. Uz niz uspješno realizovanih akcija razmišljalo se i o otkrivanju Njegoševog spomenika na Cetinju, đe je proživio većinu svog života. Tokom same 1951. to se nije stiglo realizovati, ali crnogorsko rukovodstvo nije dozvolilo da se ideja zaboravi ni nakon završetka jubileja. Međutim, rezultati umjetničkog konkursa izazvali su neodlučnost. Nijedan od prijedloga nije bio prihvaćen kao dovoljno uspješan i reprezentativan. Zato se u aprilu 1952. godine tadašnji jugoslovenski ambasador u SAD, Crnogorac Vladimir Popović (1914–1972)²⁹ u ime crnogorske vlade obratio slavnom hrvatskom vajaru Ivanu Meštroviću, koji je tamo živio u emigraciji, a za kojeg je bilo poznato da je između dva svjetska rata u vezi s Njegošem uradio nekoliko projekata koji nijesu bili realizovani (osim skica mauzoleja iz prve polovine dvadesetih godina, posebno je ostala u šćććanju njegova nerealizovana ideja Njegoševog spomenika u centru Beograda s kraja tridesetih godina). Meštrovićev liććni odnos prema Titovom režimu bio je, doduše, donekle problematiććan, ali na poziv crnogorskih komunista majstor je brzo odgovorio. U pismu od 6. aprila 1952. godine s oduševljenjem je primio njihov poziv da upravo on podigne spomenik kultnom pjesniku. Ali molio je da se prvo precizira narudžba i odredi mjesto đe bi planirani spomenik trebalo da stoji. Ujedno je podšććetio na svoje prethodne objekte vezane za Njegoša: „Kako će Vam biti poznato, ja sam se pred više od petnaest godina ba-

²⁹ Upor. Marko ŠPADIJER, Vladimir Popović Španac 1914–1972: biografska prića i sjećanja savremenika, Cetinje – Zagreb: Matića crnogorska, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, 2012.

vio problemom spomenika Njegošu. Zamišljao sam ga tada na Lovćenu, u formi jednog hrama s Njegoševom figurom u nutrinji zdanja. Mjesto je bilo ono isto gdje je jedna kapelica Njegošu u spomen. Ta je ideja propala jer da su se navodno protivili crkveni krugovi, jer da im nije izgledala dosta pravoslavna.³⁰

Iz sačuvanih izvora može se ustanoviti da se crnogorski politički vrh nakon što je dobio pozitivan odgovor od Meštrovića neočekivano odlučio za jedan bitno grandiozniji i neuporedivo zahtjevniji projekat. U oficijelnom odgovoru od 21. maja 1952. godine koji je Meštroviću uputio premijer vlade NR CG Blažo Jovanović (1907–1976), prvi put možemo tu ideju naći jasno formulisanu: „Spomenik Njegošu mi zamišljamo u vidu divnog i veličanstvenog mauzoleja... Taj mauzolej postavili bi na vrhu Lovćena, tamo gdje je sada kapelica. Mi smatramo da bi takvom spomeniku kao velikom umjetničkom djelu u slavu Njegoša, najbolje odgovarali motivi iz Njegoševe i narodne epike, a ne crkveno-religiozni motivi.“³¹ Crnogorski politički predstavnici su tako na osnovu iznenadnog impulsa odlučili da nastave s predratnim projektom mauzoleja, razumljivo uz odstranjivanje svega što je imalo bilo kakvu vezu kako s prethodnim monarhističkim „velikosrpskim“ i kapitalističkim režimom, tako i s uticajem pravoslavne crkve i religioznom simbolikom koje nijesu odgovarale novouspostavljenom sistemu. Meštrović je u pismu od 8. juna 1952. godine potvrdio svoju programsku apolitičku i sekularnu estetičku koncepciju Njegoševe grobnice: „Nije meni ni onda, kao ni sada, lebdio pred

³⁰ TRIFUNOVIĆ (ur.), n. dj., 41.

³¹ KILIBARDA (ur.), n. dj., 20.

očima vladika Rade, ni vladalac Crne Gore, već pjesnik Njegoš, koji je svojim intelektom i pjesničkim darom sakupio i dao umjetničku formu vijencu filozofije i duhovitosti naroda Crne Gore.³²

Nakon što je dobila saglasnost od vajara i nakon što je razjašnjena cjelokupna koncepcija, crnogorska vlada je još iste godine donijela odluku o izgradnji mauzoleja. Posao je trebao biti završen 1963. godine kada se obilježavalo 150 godina od Njegoševog rođenja. Realizacija mauzoleja najpoznatijeg jugoslovenskog pjesnika 19. vijeka bila je tako, bez obzira na revolucionarnu promjenu režima i bez obzira na njegove različite političke nazore, velikodušno povjerena najpoznatijem jugoslovenskom vajar 20. vijeka. Do 1959. godine dovršen je svekoliki ukras mauzoleja (ogromne karijatide, masivna skulptura Njegoša od crnog granita itd.), ali s obzirom na izrazito težak planinski teren i okrutne klimatske uslove kasnile su konstrukcija pristupnog puta i priprema terena. U januaru 1962. u emigraciji je umro Ivan Meštrović. Nakon njegove smrti je izgradnja mauzoleja, koja se u odnosu na prvobitne planove nerazmjerno oduživala i poskupljivala, bila na neodređeno vrijeme prekinuta.

Kapela ili mauzolej? Od estetskih debata do političkih i nacionalnih kontroverzi šezdesetih i sedamdesetih godina 20. vijeka

Na vrhu Lovćena i dalje je prkosila vjetru okrugla pravoslavna kapela. U relativno liberalnim šezdesetim godinama građevinske mašine su doduše privremeno

³² KILIBARDA (ur.), n. dj., 21.

ugašene, ali pomalo se počeo raspirivati spor o istorijskoj autentičnosti kapele, koja dotad nije nikad bila dovođena u pitanje (čak ni u pedesetim godinama, kad su vršene pripreme za izgradnju mauzoleja, kapela je označavana kao neodgovarajuća prije svega zbog svoje skromne veličine i nedovoljne reprezentativnosti). Ispočetka prije svega stručna debata između pristalica izgradnje mauzoleja i pristalica očuvanja postojeće kapele, na prelomu šezdesetih i sedamdesetih godina prerasla je u značajan društveni konflikt, u kojem se iza sukoba oko odgovarajuće forme za Njegoševu grobnicu odvijao spor o etničkom identitetu Crnogoraca, koji se sve više intenzivirao i tako signalizirao polarizaciju većinske crnogorske populacije na dvije suprotstavljene strane. Izgled Njegoševe grobnice na Lovćenu vremenom je počeo biti shvatan kao ključni simbol crnogorskog narodnog identiteta, kao originalan odgovor na pitanje da li su Crnogorci samosvojan i ravnopravan južnoslovenski narod ili regionalna grana srpskog naroda.

U okviru ovog teksta nije moguće detaljnije pratiti sve debate koje su se vodile gotovo cijelu deceniju u crnogorskom, srpskom, a u manjoj mjeri i u hrvatskom javnom i medijskom prostoru i čiji intenzitet se postepeno pojačavao. Umjesto toga pokušaćemo da sumiramo one argumente za i protiv izgradnje mauzoleja koji su se pojavljivali najčešće. Protivnici mauzoleja smatrali su kapelu u prvom redu istorijskim spomenikom, grobnicom čiji izgled su odredili sâm Njegoš, tradicija i tehničke mogućnosti njegovog vremena. Izgradnja mauzoleja je u tom svijetlu izgledala kao potpuno neosnovana, suvišna investicija, koja je Njegoševe ostatke premještala u različit, aistorijski kontekst. Štoviše, kapela je odavno postala sastavni dio lokalnog pejzaža. Silueta Lovćena

s konturama Njegoševe kapele na vrhu je kao tradicionalni i jasno prepoznatljivi vizuelni simbol Crne Gore 1946. godine upotrijebljena za grb NR CG. Postepeno su na težini dobijali argumenti koji su upozoravali na religioznu funkciju kapele. Njeno zamjenjivanje sekularnim spomenikom su protivnici mauzoleja videli kao napad na pravoslavnu crkvu, njeno istorijsko i kulturno nasljeđe, čiji bitan dio je predstavljao i sâm Njegoš. Taj argument se naravno nije mogao poreći: pokušaji da se Njegošev lik „odvoji od crkve“ i „približi narodu“ bili su veoma izraženi u redovima pristalica izgradnje mauzoleja i relativno otvoreno proklamovani.

Diskurs pristalica kapele ni u kom slučaju nije bio samo oprezan i defanzivan. U šezdesetim godinama se, za razliku od prethodne decenije, pod paljbom kritičara povremeno nalazio i planirani projekt. Protivnici su mauzolej, u poređenju sa skromnom kapelom, videli kao masivan i megalomanski, kao grobnicu koja priliči orijentalnim despotima i faraonima ali ne Njegoševoj ličnosti. S umjetničkog gledišta protivnici su ga videli kao arhitektonski anahronizam, koji ni na koji način ne reflektuje ne samo Njegoševo doba, već ni savremenost, kao relikv prevaziđenih koncepcija s početka dvadesetih godina, kad je Meštrović stvarao svoje prve prijedloge. Kritikovana je i veza koju je umjetnik imao s demonizovanim režimom kralja Aleksandra. „Meštrovićev mauzolej veliča ideju religioznog mističizma i snagu monarhije“, nacionalizam i mit između svjetskih ratova o urođenoj genijalnosti i nadređenosti „našeg rasnog genija“, dokazivao je jedan od najagilnijih protivnika mauzoleja, beogradski istoričar umjetnosti Lazar Trifu-

nović.³³ Tako je mauzolej u cjelini bio dovođen u pitanje kao građevina koja nema ništa zajedničko ni s pravoslavnom tradicijom, ni sa socijalističkom savremenosti. Zajedljivoj kritici bili su kontinuirano izlagani i pojedinačni detalji projekta: uz „nenarodnu“, istorijski prevaziđenu „bečku“ secesiju, to su bili prije svega na ulazu planirane karijatide (kao „germanski arhitektonski elemenat“) i statua orla iznad figure Njegoša u sedećem položaju od crnog granita („bizmarkovski, njemački orao“ – naime orao iz tradicionalnog crnogorskog grba koji reflektira vizantijsko-pravoslavnu tradiciju morao bi biti dvoglavi). Iz donekle fundamentalističkih razloga karijatide nijesu mogli da „svare“ ni crkveni velikodostojnici. Njegoš je ipak bio vladika koji je živio u celibatu i kipovi ženskih figura iznad njegovog groba po njima su bili skandalozni. Pristalice mauzoleja su naprotiv u odbranu iznosili mnoštvo citata iz pjesnikovog djela i stručne literature o Njegošu, koji su prema njima dokazivali da je njegov odnos prema ženama bio u potpunosti pozitivan. Smiješni, ali u svoje vrijeme ozbiljno vođeni spor o Njegoševom odnosu prema suprotnom polu samo potvrđuje intenzitet diskusija. Obje strane su tokom višegodišnjeg spora iznijele i izanalizirale valjda i najsitnije istorijske i umjetničke detalje, da bi dokazali da su u pravu.

Na ličnom nivou kontroverze su se često vrćele oko dvije značajne osobe povezane s Lovćenom u 20. vijeku: Ivana Meštrovića i kralja Aleksandra. Odnos prema Meštroviću bio je ambivalentan i slikovito je reflektovao istorijske nedaće jugoslovenske državnosti u 20. vijeku. Dok je Meštrovićevo umjetničko djelo to-

³³ TRIFUNOVIĆ (ur.), n. dj., 96.

kom cijelog njegovog života imalo visoku mjeru kontinuiteta, njegovi politički nazori su se tokom decenija postepeno mijenjali. Prvobitni plan mauzoleja nastao je kao rezultat uske personalne i ideološke povezanosti s režimom kralja Aleksandra. Meštrović je u prvoj polovini 20. vijeka važio za jednog od ključnih stvaralaca zajedničke jugoslovenske kulture i uvjerenog pristalicu ideje srpsko-hrvatskog jedinstva i saradnje. Nakon izbijanja Drugog svjetskog rata bio je zbog svojih stavova najprije proganjan a ubrzo nakon toga i izgnan iz „nezavisne“ hrvatske države, kojom su od 1941. do 1945. upravljali ustaški ultranacionalisti i teroristi, koje su na vlast dovele nacistička i fašistička okupacija. U emigraciji u SAD on je i dalje radio kao vajar a nakon rata se više puta kritički izrazio i o novom komunističkom režimu. S obzirom na njegov prethodni projugoslovenski zanos i mržnju koju su prema njemu ošćale ustaše, začuđujuće je razumijevanje koje je nakon 1945. donekle ispoljavao prema nazorima hrvatske nacionalističke emigracije. Retrospektivno gledajući iz šezdesetih godina, kad je Meštrovićev životni i umjetnički put bio završen, bilo je moguće birati između: prijedloga mauzoleja stvorenog na impuls kralja Aleksandra, koji je predstavljao glavni noseći stub nove, zajedničke jugoslovenske kulture i prijedloga koje je za crnogorsko komunističko rukovodstvo finalizirao kao emigrant koji je koketirao s hrvatskim nacionalizmom. Za protivnike mauzoleja Meštrovićev lični, politički i ideološki integritet je bio vrlo sumnjiv i zbog toga taj hrvatski umjetnik nije imao „moralno pravo“ na izgradnju mauzoleja za najvećeg crnogorskog i srpskog pjesnika.³⁴ Kao što smo već vi-

³⁴ TRIFUNOVIĆ (ur.), n. dj., 130.

đeli, komunističko rukovodstvo Crne Gore pristupalo je Meštroviću s velikodušnom pragmatičnošću i bez obzira na političke nesuglasice predstavljalo ga je kao najvećeg jugoslovenskog vajara. Uostalom, isti stav je zauzelo i hrvatsko rukovodstvo, i što je još bitnije, i sam maršal Tito, koji je 1959. Meštroviću, prilikom njegove posljednje posete Jugoslaviji, pružio lično gostoprimstvo u svojoj rezidenciji na Brionima. Takav pristup je u svakom slučaju bio mudriji od eventualnog sektaškog odbacivanja Meštrovića iz ideološko-političkih razloga, koji bi najvjerojatnije završio definitivnim približavanjem ostarjelog majstora antikomunističkim i protivjugoslovenskim radikalima iz redova hrvatske nacionalističke emigracije.

Kao što smo videli, protivnici mauzoleja su povremeno iz taktičkih razloga nastojali stigmatizovati Meštrovićev projekat upozoravajući na vezu koju je imao s režimom kralja Aleksandra. A Aleksandar je naravno bio, zbog svog antikomunizma i unitarističke „velikosrpske“ ideologije, omraženi istorijski lik, prije svega u očima crnogorskog komunističkog rukovodstva kao i drugih pristalica mauzoleja. Ključna uloga koju je Aleksandar imao u izgradnji i reinterpretaciji kapele u skladu s vlastitim političkim ciljevima dvadesetih godina bila je tokom šezdesetih godina sve češće upotrebljavana kao uvjerljiv argument u okviru sistematske diskreditacije postojeće kapele kao istorijski neautentične, s otvorenim ciljem da se opravda njeno planirano rušenje. Pristalice izgradnje mauzoleja počele su isticati sve razlike po kojim se rekonstruisana i donekle vizantijskim detaljima zaista ukrašena pravoslavna kapela iz 1925. razlikovala od prvobitne, spartanski proste Njegoševe kapele, oštećene za vrijeme Prvog svjetskog rata. Na

kraju je lovćenska kapela među pristalicama mauzoleja konceptualizovana jednoznačno kao „Aleksandrova“, nipošto „Njegoševa“, i taj termin za nju je bio sve češće i sve dosljednije upotrebljavan. Značenje semantičkog pomjeranja bilo je evidentno: da se zaista radi o Njegoševoj kapeli sve bi vjerovatno bilo drugačije, Aleksandrova kapela bila je jednostavno otpisana.

U pozitivnom smislu pristalice izgradnje mauzoleja obično su ga opravdavale kao dostojanstvenije mjesto posljednjeg prebivališta za ostatke narodnog velikana. U tom smislu takođe je interpretirano Meštrovićevo autorstvo (grobnicu najvećeg jugoslovenskog pjesnika bi trebao projektovati najveći jugoslovenski vajar). Nastojanja da se Njegoš sekularizuje, i da se predstavlja kao pjesnik, a ne kao crkveni poglavar i vladar, te da se tako približi građanima savremenog jugoslovenskog društva predstavljala su često spominjan motiv. U tekstovima iz tog vremena povremeno bi zaiskrilo nastojanje da se vrh Lovćena učini pristupačnijim i atraktivnijim za posete od školskih ekskurzija do stranih turista, što je pak od strane protivnika bilo osuđivano kao nedopustiva komercijalizacija Njegoševe grobnice.³⁵ Naravno, crnogorski komunisti u vezi s lovćenskim slučajem nijesu ošćali potrebu da se prepuštaju istorijskom sentimentu i umjesto toga otvoreno su priznavali da prošlost namjeravaju prilagoditi potrebama sadašnjosti. Endrju Wahtel objašnjava da su njihove motivacije bile „da se Njegoš *odsrbi*, mjesto njegovog posljednjeg prebivališta *odvizantini* i da se tako njegovo tijelo dovede u sklad s interpretativnim paradigmama, koje su već prije toga

³⁵ TRIFUNOVIĆ (ur.), n. dj., 136.

bile ustanovljene za njegovo djelo.³⁶ Ta konstatacija je nesumnjivo ispravna što se tiče značenja koja je trebalo eliminisati, ali neophodno je istaknuti i ona značenja koja su se u argumentaciji tog vremena mogla čuti kod pristalica mauzoleja. Ako se ponovo poslužimo metaforom koncentričnih krugova, koju smo upotrijebili prilikom pokušaja opisivanja Njegoševih identiteta u diskursu dvadesetih godina, određena promjena je i na prvi pogled očita. Njegoš iz oficijalnog diskursa šezdesetih i sedamdesetih godina je prije svega crnogorski, dok je srednji, srpski krug njegovog identiteta u okviru reinterpretacije tog vremena praktično bio sveden na minimum. Najširi krug, onaj južnoslovenski, odnosno jugoslovenski, ostao je, naprotiv, sačuvan. Dakle, diskurs o Njegošu je na svoj način odražavao novo shvatanje crnogorskog identiteta kao u potpunosti samostalnog, koji se s tim srpskim na prijateljskom i bratskom nivou dodirivao u širem opštejugoslovenskom okviru na potpuno ravnopravnom nivou. Osim što je Njegošev lik ponovo postao crnogorski i što je maksimalno udaljen od crkve, primjećuje se i njegova dosljedna depolitizacija. Kroz neprestano ponavljanje i isticanje značaja njegovog pjesničkog djela i bliskosti narodu, zaboravljena je činjenica da je Njegoš u političkom smislu bio teokratski apsolutistički vladar neograničene moći, tj. biće znatno udaljeno od socijalističke stvarnosti druge polovine 20. vijeka i njenih ideala.

Devetog januara 1968. cetinjski opštinski vijećnici izdali su proglas o ponovnom otpočinjanju radova na izgradnji mauzoleja. Vijećnici su upozoravali na svej-

³⁶ Andrew B. WACHTEL, „How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century“, 144.

ugoslovenski značaj Njegoševog djela i otvoreno su apelovali na opštedržavnu solidarnost u cilju obezbjeđivanja finansijskih sredstava za ubrzano dovršavanje projekta koji je već nekoliko godina stagnirao.³⁷ U medijima je uskoro pokrenuta nova faza propagandne kampanje za izgradnju mauzoleja. Istovremeno je pojačan i otpor projektu, naročito u idejno raznovrsnijoj i politički liberalnijoj srpskoj štampi. Sedmog jula 1969. bio je formiran odbor za izgradnju Njegoševog mauzoleja čiji članovi su postali prije svega visoko postavljeni crnogorski funkcioneri na republičkom i federalnom nivou (Veljko Milatović, Veselin Đuranović, Svetozar Vukmanović Tempo, Peko Dapčević, Jovo Kapičić i drugi) zajedno s cijelom plejadom crnogorskih i jugoslovenskih intelektualaca i umjetnika (režiseri Dušan Vukotić i Veljko Bulajić, beogradski pisci Oskar Davičo i Branko Ćopić, bosanski istoričar Branislav Đurđev, srpski istoričar Vladimir Dedijer, sandžački pisac Ćamil Sijarić, kosovsko-albanski književnik Esad Mekuli, predsjednici akademija nauka svih jugoslovenskih republika i cijeli niz drugih).³⁸ Među one koji su protiv projekta javno istupali i potpisali cijeli niz protesta i peticija svrstao se i nezanemarljiv broj elitnih predstavnika crnogorske, srpske, i jugoslovenske kulture. Od Crnogoraca to su bili npr. pisac Mihailo Lalić, slikar Petar Lubarda, vajar Risto Stijović ili istoričar Gligor Stanojević, uz veliki broj značajnih srpskih naučnika, umjetnika i književni-

³⁷ KILIBARDA (ur.), n. dj., 48.

³⁸ KILIBARDA (ur.), n. dj., 49.

ka pa sve do slavnog doajena hrvatske literature Miroslava Krleže.³⁹

Političko rukovodstvo Crne Gore je otpor izgradnji mauzoleja tumačilo ne samo kao izraz različitih estetskih koncepcija i konzervativnijeg pristupa prema istorijskom nasljeđu, već i kao neprihvatljivo miješanje u unutrašnje stvari najmanje jugoslovenske republike. Rukovodstvo sušedne Srbije podržavalo je ideju izgradnje mauzoleja kako retorički tako i finansijski. Dakle, sukob oko izgleda jednog od lovčenskih vrhova nije predstavljao konflikt između dvije „bratske“ republike, nego sukob između crnogorskog političkog rukovodstva i grupe intelektualaca iz Srbije i Crne Gore koncentrisane prije svega u Beogradu, koju su, njeni oponenti iz Crne Gore, djelimično opravdano, djelimično ne, smatrali za širitelja srpskih i prosrpskih tendencija koje negiraju etnički identitet crnogorskog naroda nezavisan od srpskog. Nakon završetka Drugog svjetskog rata komunistički režim je priznao Crnogorce kao samosvojan narod, iz čije egzistencije je bilo i izvedeno pravo Crnogoraca na sopstvenu republiku u okviru federalizovane Jugoslavije.⁴⁰ S obzirom na to da je podrška nacional-

³⁹ Srpski intelektualni krugovi su često optuživali Krležu zbog „protivsrpskih stavova“, ali u slučaju mauzoleja postavio se na stranu koja je bila smatrana za „srpsku“. Uz istorijsko-estetske razloge se u njegov donekle neočekivani angažman u lovčenskom slučaju mogla projektovati i njegova neskrivana predratna antipatija prema Meštroviću, kojeg je dvadesetih godina izvrstavao ruglu s ultraljevičarskih pozicija kao patetičnog, nacionalno-romantičnog, i prema gorućim socijalnim problemima nezainteresovanog režimskog umjetnika.

⁴⁰ Ključni tekst koji je za cijeli niz godina predodredio osnovni stav novog komunističkog režima po pitanju nacionalnog identiteta Crnogoraca, predstavlja brošura Milovana ĐILASA, O crno-

noj emancipaciji pojedinih jugoslovenskih naroda išla ruku pod ruku s ideologijom bratstva i jedinstva, tokom prve dvije decenije komunističke vladavine nije došlo do kompleksnijih pokušaja da se postuliraju svi detalji crnogorskog nacionalnog identiteta, što se odnosilo prije svega na delikatna pitanja istorijskih, kulturnih i etničkih različitosti crnogorskog i srpskog naroda. Ta nejednoznačnost je relativno dugo održavala primirje između pristalica ekskluzivnog crnogorskog etničkog identiteta i grupe sa suprotnim mišljenjem, koja je crnogorski identitet videla kao specifični dio šireg srpskog identiteta. Međutim, u liberalnijoj atmosferi šezdesetih i sedamdesetih godina u vezi sa sporom oko mauzoleja, prvi put su se na izraženiji način iskristalisale obje koncepcije crnogorskog identiteta kao uzajamno isključujuće. Tada se crnogorska nacionalna svijest profilisala kao modernom vremenu prilagodljiva, sekularna forma nacionalizma, dok se srpska verzija crnogorske svijesti zasnivala na tradicionalnom nacionalizmu, često vrlo bliskom Srpskoj pravoslavnoj crkvi koja se predstavljala kao vjekovni provjereni stražar srpskog etničkog identiteta i istorijskog nasljeđa. Nacionaliziranje pitanja mauzoleja vodilo je do oštrijeg verbalnog radikalizma obje grupe i dugo vođena debata je tako brzo izgubila svoj stručni karakter. Odbrambeni stav prema vidljivom rastu srpskog nacionalizma i miješanja crkve u držav-

gorskom nacionalnom pitanju, Beograd 1945. Kasnije svjetski poznati disident, tada naravno još uvijek vodeći ideolog i propagator Titovog režima, pitanju crnogorskog identiteta je pristupao kao produktu istorijske evolucije iz srpske etničke svijesti koja joj je prethodila i nije, dakle, konstruisao primordijalističko shvatanje crnogorskog identiteta od ranog srednjeg vijeka do sadašnjosti.

ne stvari samo su pojačavali odlučnost republičkog rukovodstva, koje se na jugu zemlje, tj. u samoj okolini Lovćena moglo osloniti na živi narodni sentiment lokalnog stanovništva. Dok su mnogi srpski i crnogorski intelektualci u Beogradu i u drugim mjestima Srbije javno protestovali protiv planiranog rušenja kapele, u Cetinju i okolini su naprotiv izbile antiklerikalne demonstracije i manifestacije za podršku mauzoleju.

Jednog od glavnih protivnika mauzoleja u cijeloj toj polemici predstavljala je Srpska pravoslavna crkva (SPC). Crkva je zamjenjivanje kapele sekularnijim objektom videla kao izričit napad režima na pravoslavlje i srpski identitet Crne Gore. U sam spor crkva je stupila tek u njegovoj napetoj fazi na prelomu 1969. i 1970. godine. Dvadeset i trećeg aprila 1970. Mitropolija crnogorsko-primorska, pod čijom crkvenom jurisdikcijom se nalazio Lovćen, predala je Ustavnom sudu jugoslovenske federacije u Beogradu žalbu na Socijalističku Republiku Crnu Goru, čiji politički predstavnici, prema mišljenju crkve, nijesu imali pravo odlučivanja o rušenju kapele. Mitropolija je Njegoševu grobnicu smatrala svojim vlasništvom što je u žalbi pokušala potkrijepiti istorijskim argumentima.⁴¹ Funkciju predsjednika najvišeg suda jugoslovenske federacije je igrom slučaja u to vrijeme zastupao Blažo Jovanović, nekadašnji predsjednik vlade Crne Gore, koji je 1952. lično inicirao izgradnju mauzoleja. Sud je pod njegovim predsjedništvom 8. juna 1970. odlučio da prema jugoslovenskim zakonima predmet žalbe ne spada pod kompetencije federalnih organa. Rješavanje spora bilo je delegirano na republički

⁴¹ TRIFUNOVIĆ (ur.), n. dj., 150–160; KILIBARDA (ur.), n. dj., 63–71.

nivo. Spor je potom nastavljen pred Ustavnim sudom Crne Gore. Cetinjski opštinski odbornici su 2. novembra 1970. predali sudu opširni elaborat, koji je sadržao niz ozbiljnih argumenata koji su trebali da oslabe pozicije crkvene hijerarhije.⁴² Predstavници Cetinja su odmah u uvodu oštro intoniranim riječima osporili i sam položaj SPC u Crnoj Gori. Jurisdikcija nad crnogorskom eparhijom od strane SPC po njima je bila nelegalna, jer je SPC nelegalno prisvojila cjelokupnu pravoslavnu crkvenu imovinu 1920. godine na osnovu jednostrane i nekanonske odluke o ukidanju domaće, autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve, koje je uslijedilo nakon prisajedinjenja samostalne crnogorske države Kraljevini SHS 1918. godine. Argument koji je negirao legitimnost SPC na teritoriji SR CG bio je u tom obliku iznesen prvi put u komunističkoj Jugoslaviji. Nakon formiranja samostalne Makedonske pravoslavne crkve 1966. godine koju su podržali federalni i republički organi najjužnije jugoslovenske republike bez obzira na otpor SPC,⁴³ slični argumenti crnogorskih komunista morali su u ušima predstavnika SPC zazvučati prijeteće.⁴⁴ Elaborat, koji

⁴² TRIFUNOVIĆ (ur.), n. dj., 162–172; KILIBARDA (ur.), n. dj., 73–94.

⁴³ SPC sve do danas nije formalno priznala autokefalnost Makedonske pravoslavne crkve, što je nakon raspada Jugoslavije dovelo do niza nesporazuma koji s vremena na vrijeme imaju negativan uticaj na, inače u cjelini zadovoljavajuće srpsko-makedonske međudržavne odnose.

⁴⁴ Ovđe nalazimo faktički identične argumente u korist autokefalnosti Crnogorske pravoslavne crkve (CPC), koji su intenzivirani nakon raspada Jugoslavije i koji su doveli do crkvenog raskola i rascjepa crnogorskih vjernika između SPC i CPC, koja je uprkos vehementnom otporu SPC bila 1993. obnovljena. Naravno,

su pripremili cetinjski predstavnici, dalje je upozoravao na postojanje niza dokumenata iz polovine dvadesetih godina prema kojim je kapela bila imovina države a ne crkve. Parcele na vrhu Lovćena tradicionalno su zajedničko komunalno vlasništvo plemena Njeguša, što su identično priznavale legislativa i katastarske knjige iz vremena crnogorske monarhije, Kraljevine SHS i Titove Jugoslavije.⁴⁵

Kao što se moglo i očekivati od samog početka, 11. novembra 1970. Ustavni sud SR CG proglasio je žalbu Mitropolije crnogorsko-primorske za nelegitimnu. S obzirom na to da su kako crnogorski, tako i federalni organi podržavali izgradnju mauzoleja a da je jednoznačnu saglasnost izrazilo i političko rukovodstvo Srbije, a o hrvatskom da i ne govorimo, bilo je jasno da rušenju kapele više ništa ne stoji na putu. Definitivnu odluku o „dislokaciji“ kapele koja je trebala biti postavljena na drugom mjestu donijelo je cetinjsko opštinsko vijeće 3. septembra 1971. godine. Tokom jeseni kapela je bila rastavljena ali nikad nije bilo odlučeno na kojem mjestu⁴⁶ treba biti ponovo postavljena, tako da se materijal od nje raspao u tišini u podnožju Lovćena nedaleko od puta koji je vodio prema mauzoleju.

Izgradnja mauzoleja je trajala u periodu od 1971. do 1974. Za njenu podršku sakupljani su dobrovoljni prilozi a među donatorima bile su firme i privatna lica

sedamdesetih godina pitanje autokefalnosti nije imalo nikakvih drugih praktičnih implikacija.

⁴⁵ U opštinama koje su predstavljale istorijsko jezgro crnogorske države zajedničko plemensko vlasništvo je pravno ukorijenjeno do danas.

⁴⁶ Predlagani su Njegoševo rodno selo Njeguši i Cetinje.

iz svih krajeva federacije.⁴⁷ Svečano otvaranje Njegoševog mauzoleja održano je 28. jula 1974, cijelih jedanaest godina nakon prvobitno planiranog termina. Tadašnje jedine crnogorske dnevne novine „Pobjeda“ su tom prilikom indirektno podšetile poražene braniocce kapele da „Ovo vrijeme zahtijeva moderniji prilaz Njegošu i njegovom djelu. (...) Možda će taj spomenik za jedan broj naših sunarodnika biti i otrežnjenje od pravoslavnih i političkih zabluda, od romantizma i sentimentalizma.“⁴⁸ Glavni govornik nije bio nikakav gost iz Beograda, već simbolično u skladu s tadašnjim decentralističkim tendencijama, predsjednik predsjedništva SR CG Veljko Milatović (1921–2004), predstavnik novog, samopouzdanijeg političkog pravca koji je uspješno razvijao republičke kulturne i obrazovne institucije i podržavao crnogorsku nacionalnu emancipaciju od Srbije i srpskog naroda. Nije slučajnost, što je iste 1974. godine odobren i novi federalni ustav, koji je garantovao veća prava pojedinačnim republikama, i što su napokon u Crnoj Gori osnovani univerzitet i akademija nauka. Sekularna politička svečanost na vrhu Lovćena održana je slično kao i 1925. u pogodnim vremenskim prilikama ali ovaj put ne samo s radikalnom promjenom izgleda Njegoševe grobnice već i s promjenom diskursa o značaju njegovog lika i mjesta njegovog posljednjeg prebivališta. Predsjednik Milatović je u govoru prije počasnog presijecanja vrpce istakao da veličanstveni mauzolej nije nikakav hladni i neupotrebljivi spomenik već temporalna raskrsnica koja „svojom otvorenošću i dostupnošću služi prisnom pri-

⁴⁷ Kompletan spisak donatora, vidi u KILIBARDA (ur.), n. dj., 159–186.

⁴⁸ KILIBARDA (ur.), n. dj., 107.

bližavanju i povezivanju Njegoša-pjesnika sa sadašnjim i budućim generacijama“.⁴⁹ Isto kao što se 1925. godine visoko nad Jadranom neodoljivo nametala ideja naturalizacije istorije ni „drug Veljko“, prema tadašnjoj štampi, nije zaboravio proglasiti, da od tog trenutka Njegoš i njegov mauzolej definitivno i neodvojivo srastaju s crnogorskom mitskom planinom. Novi arhitektonski oblik Njegoševe grobnice se takođe projektovao i do zvaničnog znaka SR CG, na kojem su od polovine sedamdesetih godina na vrhu siluete Lovćena oštri uglovi Meštrovićevog mauzoleja zamijenili rotundu stare kapele.

Nakon raspada Jugoslavije: obnovljene kontroverze i njihovo slabljenje

Još u početnoj fazi jugoslovenske krize na prelomu 1988. i 1989. godine srpski vođa Slobodan Milošević (1941–2006) je u okviru nastojanja za sticanjem kontrole nad jugoslovenskom federacijom uspio na pučistički način odstraniti tadašnje crnogorsko rukovodstvo i umjesto njega postaviti nove lojalne kadrove. Ta grupa pretežno mlađih komunističkih funkcionera slijepo je slijedila političku liniju oficijelnog Beograda. Na ideološkom nivou promjena na vlasti se odrazila u podršci srpskom nacionalizmu i njegovim propagatorima, te u potiskivanju ispoljavanja samostalnog crnogorskog političkog i nacionalnog identiteta. Krajem osamdesetih godina u vezi s promjenom oficijelnog diskursa u srpskim i crnogorskim medijima ponovo je bilo otvoreno pitanje mauzoleja, ali ovaj put u uslovima potpu-

⁴⁹ KILIBARDA (ur.), n. dj., 14.

no drugačije konstelacije vlasti nego u šezdesetim i sedamdesetim godinama. Nekadašnje kao i potpuno nove pristalice kapele, sve glasnije podržavane od strane Srpske pravoslavne crkve, čija je društvena i politička uloga od kraja osamdesetih brzo rasla, počeli su otvoreno lobirati za odstranjivanje Meštovićevog mauzoleja i njegovo zamjenjivanje replikom prvobitnog sakralnog objekta. Istorijski i ideološki argumenti iz šezdesetih i sedamdesetih godina bili su iznova reciklirani a obnovljena diskusija nije donijela ništa novo, osim što su se u uslovima političke i diskurzivne prevage rastućeg i sve agresivnijeg srpskog nacionalizma potpuno promijenile pozicije pristalica i protivnika mauzoleja.

Godine 1990. u skladu s novom konstelacijom vlasti Njegoševu nagradu za književnost dobio je Dobrica Ćosić (1921–2014), jedan od glavnih ideologa novovremenog srpskog nacionalizma iz druge polovine 20. vijeka.⁵⁰ Nakon njenog preuzimanja na Cetinju, izjavio je da novčani dio nagrade posvećuje podršci rušenju mauzoleja i izgradnji prvobitne kapele na njegovom mjestu. Među crnogorskim intelektualcima koji se etnički nijesu prestajali identifikovati s crnogorskom sviješću, a često još i s titoističkom ideologijom bratstva i jedinstva ravnopravnih jugoslovenskih naroda, Ćosićeve riječi su izazvale buru negodovanja. Obnovljena debata s preloma osamdesetih i devedesetih godina je u svakom slučaju pokazala da se poražena strana protivnika mauzoleja s njegovom egzistencijom nije pomirila, dok je za većinu Crnogoraca koji su živjeli u okolini Lovćena, tj. u nekadašnjem jezgru crnogorske države, u kojem je et-

⁵⁰ Od 1992. do 1993. bio je prvi predsjednik krnje Jugoslavije, sastavljene samo od Srbije i Crne Gore.

nička crnogorska svijest bila dominantna, Meštrovićev mauzolej uspio postati ključni simbol vlastite samosvojnosti. U napetim mjesecima koji su prethodili raspadu Jugoslavije stanovnici Cetinja i radnici lokalnih kulturnih institucija organizovali su neformalne straže u cilju sprečavanja eventualnog vandalskog napada na zgradu mauzoleja ali do takvog pokušaja na sreću nije ni došlo.

Iako je crnogorsko političko rukovodstvo evidentno pružalo medijski prostor i tihu podršku pristalicama zamjenjivanja mauzoleja kapelom, uprkos uzrujanim debatama koje su bile povezane s cjelokupnom političkom situacijom i rastućim nacionalnim tenzijama, nije došlo do nekih konkretnih koraka u smislu novih građevinskih planova. Nakon izbijanja ratova za jugoslovensko nasljedstvo polovinom 1991. godine, kao i zbog ubrzanog pada ekonomskog standarda i hiperinflacije koju su izazvali militarizacija, rat, međunarodne sankcije i diletantska privredna politika, bilo je očito da novi režim za tako ambiciozan projekat jednostavno ne bi imao sredstava. Od polovine devedesetih godina crnogorski režim Mila Đukanovića (*1962) se počinje polagano odvajati od neuspješnog Miloševićevog kursa u pravcu saradnje sa Zapadom i s idejom o sopstvenom putu primorske republike, koja je bila sve manje zavisna od oslabljene i vlastitim problemima opterećene Srbije. Na prelomu vjekova crnogorsko rukovodstvo opet u potpunosti protežira ideju etničke samosvojnosti Crnogoraca i pragmatično kreće ka obnovi nekadašnje nezavisnosti. S tim su i debate o zamjenjivanju mauzoleja kapelom kao nerealne i bespredmetne postepeno splasnule i utihnule.

Mauzolej na Lovćenu je danas omiljena turistička atrakcija a slika kapele je i dalje ikonografski čvrsto po-

vezana sa srpskim i prosrpskim ideološkim i političkim strujama, koje su u okviru današnje Crne Gore, čini se, ušle u trajnu defanzivu. Nakon obnavljanja nezavisnosti 2006. godine, zasad nije došlo do bitnijih pokušaja reinterpretacije Njegoša u skladu s novim političkim i kulturnim odnosima. Moguće je da do sličnog procesa u doglednoj budućnosti neće ni doći.⁵¹ Na kraju krajeva, ni sadašnja faza globalnog kapitalizma ne traži nika-kve velike likove i uzore iz prošlosti. Njegoševe ideje i stihovi ne mogu voditi ekonomskom rastu niti ubrzati proces evroatlantskih integracija. Mjesto njegovog posljednjeg prebivališta koje je uz pomoć komunističkih predstavnika postalo izraženije i atraktivnije, bez obzira na istorijske i estetske primjedbe oponentata, svake naredne sezone je u maksimalnoj mogućoj mjeri „uspješno turistički valorizovano“, kako danas kažu Crnogorci.

⁵¹ Prva velika „okrugla“ godišnjica nakon obnove samostalnosti – proslava dvjestogodišnjice Njegoševog rođenja (2013) predstavljala je pogodnu priliku za nove reinterpretacije njegovog lika, djela i značaja u izmjenjenom političkom kontekstu. Između ostalog, ponovo su se pojavili zahtjevi pobornika obnove Njegoševe kapele (koju bi, prema njihovom mišljenju, trebalo izgraditi pored postojećeg mauzoleja) i došlo je čak do neuspjelog pokušaja Njegoševe kanonizacije koju su inicirali visoki predstavnici Mitropolije crnogorsko-primorske SPC.

KLERIKALIZACIJA NACIONALIZMA

Tumačenje vjerskog rivalstva između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve, 1989–2010.

Bliska veza između nacionalizma i religije uopšte, kao i određenih nacionalizama s pojedinim religijama s pravom je već neko vrijeme sastavni element opšte predstave o jugoistočnoj Evropi. „Religija je temeljni element grupnog identiteta i nacionalizma kod većine nacionalnih grupa. Prije svega, to je istorijsko jezgro kulture koje je oblikovalo evolutivni razvoj primitivnih plemena u politički svjesne nacije. Drugo, to je oznaka (mada ne jedina) identiteta jedne grupe, koji dijeli 'nas' od 'njih', uspostavljajući osnovu za identifikaciju ili odstojanje. ... Konačno, susreti s drugim nacionalnim grupama drugačijih vjerskih običaja ohrabruju grupu da svoju religiju smatra vlastitom, ili čak esencijalnom za njen nacionalni opstanak,“¹ objašnjava Sabrina P. Ramet u opštijem kontekstu, ali i s daljim osvrtom na Srpsku pravoslavnu crkvu. Zaista, srpska mutacija hrišćanskog pravoslavlja posebno je naglašena zbog svog „naročito izraženog nacionalnog karaktera“². Stoga ne iznenađuje

¹ Sabrina P. RAMET, *Nihil Obstat: Religion, Politics and Social Change in East-Central Europe and Russia*, Durham: Duke University Press, 1998, 147.

² Jean-Arnault DÉRENS, Catherine SAMARY, *Les conflits Yougoslaves de A à Z*, Paris: Editions de l'Atelier/Editions Ouvrière, 2000, 245.

što je podizanje crnogorske nacionalne svijesti odvojene od prethodno zajedničke, predmoderne svesrpske matrice tokom XX vijeka praćeno u novije vrijeme ozbiljnim pokušajima uspostavljanja odvojene Crnogorske pravoslavne crkve kao institucije koja bi odražavala i simbolizovala nacionalno razlikovanje Crnogoraca od Srba. Tvrdnja da „svaka nacija ima pravo na sopstvenu crkvu“ na koju se često pozivaju oni koji podržavaju autokefalnost pravoslavne crkve u Crnoj Gori, potvrđuje da su pretpostavke Rametove o bliskim vezama između pojedinih nacionalnih i vjerskih identiteta na Balkanu podjednako relevantne za konflikt koji će biti centrom pažnje u ovom radu.

Ranih devedesetih godina prošlog vijeka, Crna Gora (tada jedna od dvije preostale republike Miloševićeve okrnjene Jugoslavije, a od 2006. godine nezavisna država) pridružila se grupi nekoliko drugih pretežno pravoslavnih zemalja istočne Evrope koje su bile zahvaćene vjerskim rascjepom. Oktobra 1993. godine, nekoliko hiljada Crnogoraca okupilo se u istorijskoj prijestonici Cetinju radi proglašenja obnove nezavisne, autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve. Od tada, crnogorska pravoslavna većina je podijeljena gorkim religioznim rivalstvom između sveštenstva i aktivnih sljedbenika dvije crkve: *Srpske pravoslavne crkve* (SPC) i kanonski nepriznate *Crnogorske pravoslavne crkve* (CPC), koje se nadmeću za legitimnost, uticaj, političku podršku i imovinu. Korijeni neprekidnog konflikta neodvojivi su od pitanja nacionalnog identiteta i politike u ovom kutku jugoistočne Evrope. Dok SPC tvrdi da Crnogorci predstavljaju samo jedan ogranak srpskog naroda, a Crna Gora samo jednu od tradicionalno srpskih zemalja, CPC promoviše ideju odvojenog crnogorskog

nacionalnog identiteta, priznatog od strane Titovog komunističkog režima od 1940-ih i dosljedno je izjavljivala svoju podršku nezavisnosti Crne Gore od Srbije prije referenduma iz maja 2006.

Ovde ćemo pokušati napraviti sveobuhvatan pregled spora oko crnogorske autokefalnosti i neprestane borbe obje crkve za moć, uticaj, političku podršku, duhovnu hegemoniju, svetišta i duše. Izvori koji se tiču rivaliteta između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve na jezicima koji nijesu južnoslovenski su izuzetno ograničeni, veoma fragmentarni i često sasvim neprecizni, čak i kad se radi o osnovnim činjenicama, podacima ili brojkama.³ S druge strane, izvori koji potiču iz regiona opterećeni su nepotpunošću, budući da su većinu napisale ili pristalice ili oponenti jedne ili druge crkve, uz značajan izuzetak nekih realističnih novinarskih izvještaja koji su nažalost, sasvim prirodno, pretežno fokusirani samo na pojedine događaje kao što su sukobi između pristalica pomenutih crkava prilikom vjerskih praznika. Ovaj rad baca posebno svijetlo na usku povezanost tog dugotrajnog vjerskog spora s politikom i turbulentnim promjenama političkih granica, sudbina i programa koje su uticale na bivšu Jugoslaviju i države koje su je naslijedile, kao što su Crna Gora i Srbija tokom posljednje dvije decenije.

³ Nakon nastanka ovog teksta, pojavile su se knjige koje donose brojne nove dokumente, up. Vladimir JOVANOVIĆ, *Crnogorska pravoslavna crkva između Petrograda i Carigrada (1766–1918)*, Podgorica: OKF, Pobjeda, 2013. i Vladimir JOVANOVIĆ, *Crna Gora i Vaseljena (1766–1925)*, Podgorica: OKF, Pobjeda 2014. Najpouzdaniji osvrt na stranim jezicima za sada vjerovatno predstavlja članak Amaël CATTARUZA, Patrick MICHELS, „Dualité orthodoxe au Monténégro“, *Balkanologie*, vol. IX, décembre 2005, nr. 1–2, dostupno na: <http://balkanologie.revues.org/595>

U ovom radu, pomenuti spor pokušaćemo smjestiti u cjelokupan politički, socijalni i historijski okvir Crne Gore posebno, kao i jugoistočne Evrope uopšte. Naglasćemo činjenicu da je uloga crkava i vjerskih svađa apsolutno neodvojiva od političke prakse i nacionalističke agende. Takođe, ovđe tvrdimo da je uloga ličnosti isto toliko bitna, a često i odlučujuća u ključnim momentima i da umnogome može uticati na tok događaja u dugoročnoj perspektivi. Doprinos ovog rada opštim debatama o ulozi religije, vrijednostima i nacionalizmu u centralnoj, istočnoj i jugoistočnoj Evropi i šire leži prvenstveno u pojmu klerikalizacije nacionalizma. Ovaj pregled spora između SPC i CPC, koji se uglavnom fokusira na njihove odvojene, međusobno isključujuće historijske i identitetske narative kao i njihove odgovarajuće pozicije u širim političkim igrama tokom vremena, otkriva da zaista postoji uočljiva tendencija ka pojačanoj identifikaciji nacionalizma s određenim vjerskim programima. Organizovana religija, često u formi „nacionalnih“ ili „historijskih“ crkava, svakako je uspjela da ispuni značajan dio dobro poznatog „ideološkog vakuuma“ koji se navodno sručio na obje strane nekadašnje Gvozdene zavjese nakon rušenja komunističkih režima na Istoku. U međuvremenu, intenzivno miješanje vjerskog i nacionalnog identiteta, makar u našem dijelu svijeta, naročito olakšavaju relativna slabost države kao i umanjena uloga (ili potpuna diskreditacija) svjetovnih intelektualaca. Crkve i njihovi laički ideolozi, umjesto državnih institucija ili nacionalnih pokreta koje vode svjetovne intelektualne elite, sve snažnije zauzimaju poziciju vodećih autora i uređivača glavnog nacionalističkog diskursa i novih nosilaca svete baklje nacionalnog identiteta. Na taj način „sveto porijeklo nacija“ spojilo se sa

„svetim izvorima religije“. Balkanski nacionalizmi koji su u centru naše pažnje nijesu samo etnocentrični po definiciji kao ranije, već istovremeno sve više „crkvenocentrični“.

Suprotstavljeni istorijski i identitetski narativi

Obje crkve, kako Srpska tako i Crnogorska pravoslavna crkva, zajedno s publicistima, istoričarima i drugim svjetovnim sljedbenicima naklonjenim jednoj ili drugoj crkvi, posebno naglašavaju odgovarajuće istorijske i pravne argumente da bi dokazale svoj legitimitet. Kao rezultat toga, od početka 1990-ih postepeno su se kristalisala dva međusobno isključujuća narativa. Očekivano, oba narativa i njihove odgovarajuće tvrdnje o legitimnosti usko su povezani s trnovitim pitanjem „prave prirode“ crnogorskog nacionalnog identiteta i njegove bliskosti ili odvojenosti u odnosu na srpski identitet. Obje crkve pokušavaju dokazati da njihova vjerska organizacija ima duboke korijene u crnogorskoj istoriji te prema tome polaže puno pravo na cjelokupno hrišćansko pravoslavno nasljeđe zemlje kako u duhovnom tako i pravnom smislu. Otuda, obje crkve legitimizuju svoj smisao postojanja i opravdavaju sadašnje ciljeve konstruišući narative od istog istorijskog materijala, ali s različitim „nacionalnim bojama“ i naglašavanjem različitih činjenica. Upoređujući ključne elemente ovih narativa, pokušaću da bacim svijetlo na najbitnije teme, događaje i tumačenja koja su razdvojila dvije crkve. Pitanje statusa autokefalnosti predstavlja ključnu tačku neslaganja u oba narativa. Pozivajući se na izvjesne nacionalne vrijednosti i određenu interpretaciju

istorije (naročito istoriju nacije, države i lokalne pravoslavne crkve), obje crkve pokušavaju da privuku pristalice među redovima prosrpskih odnosno procrnogorskih segmenata pravoslavne većine i još više homogenizuju lojalno jezgro vjernika.

Pansrpski i pracrnogorski srednji vijek: između Svetog Save i Svetog Ivana Crnojevića

U poređenju s autorima koji su naklonjeni CPC, oni kojima je bliska SPC su značajno više zainteresovani za raniji, srednjovjekovni i predosmanlijski period crnogorske istorije. Prije kraja XII vijeka, srednjovjekovna država čije su unutrašnjost i granice približno odgovarale južnoj polovini današnje Crne Gore bila je poznata kao Duklja (kasnije Zeta).⁴ Njeni vladari i stanovnici bili su katolici još od velikog crkvenog raskola 1054. godine. Do 1186. godine Zetu pokorava sušedna Raška kojom je vladala dinastija Nemanjića. Srpska država Raška se tradicionalno smatra srednjovjekovnom pretečom moderne Srbije.

U pansrpskoj interpretaciji crnogorske prošlosti, koju čvrsto zastupaju pisci na strani SPC, stanovništvo Duklje, odnosno Zete bilo je već prije invazije Nema-

⁴ Naziv Duklja (Dioclea) izveden je od starog rimskog naziva za urbano naselje čije ruševine se nalaze u okolini sadašnje Podgorice. Od kraja 12. vijeka sve češće se koristi naziv Zeta (prema imenu lokalne rijeke) koji postepeno potiskuje stariji naziv za ovu zemlju. Od kraja 15. vijeka teritorija Zete se manje-više svela na njen gornji planinski dio kako se Osmansko Carstvo širilo preuzimajući kontrolu nad plodnim ravnicama. Ta oblast Zete, koja se zvala Crna Gora, je nakon toga postala teritorijalnim jezgrom novovjekovne crnogorske države.

njića etnički srpsko, baš kao i njihovi sušedi u Raškoj i nekim drugim balkanskim regionima. Zajedničko srpsko etničko porijeklo Rašana i Dukljana omogućava da se osvajanje priobalne zemlje od strane kontinentalnog sušeda posmatra više kao nacionalno ujedinjenje pod vlašću sposobnije dinastije, a ne kao okupacija u pravom smislu te riječi. U tradicionalnom srpskom nacionalnom diskursu vladavina dinastije Nemanjića, koja je na teritoriji sadašnje Crne Gore trajala od kraja 12. do druge polovine 14. vijeka, bila je veličanstven period kad su Srbi, kao i pojedini djelovi srpstva kao što je Zeta, svestrano prosperirali, ne zaostajući za Evropom u tehnološkom, institucionalnom ili kulturnom pogledu. Ovo „srpsko carstvo“ je bilo idealizovano i zbog toga što je unutar svojih granica objedinilo značajan dio srpskog naroda. Srednjovjekovna država dinastije Nemanjića je kasnije, posebno u 19. i 20. vijeku, često smatrana gotovim nacrtom za novu, modernu i savremenu verziju velike i jake srpske države koja bi ponovo ujedinila sve Srbe.

Pored izraženog naglašavanja pansrpskih i velikosrpskih konotacija, ono što SPC najčešće podvlači jeste svakako uvođenje i širenje pravoslavlja u ranije katoličkoj Zeti koje je sprovela dinastija Nemanjića. Doista, kao rezultat snažne podrške novih vladara koju je pravoslavlje dobijalo u primorskim krajevima srednjovjekovne srpske države, nova konfesija je vremenom potisnula katolicizam i crkvene veze sa zapadnim hrišćanstvom.⁵ Naglašavajući dugoročni značaj doprinosa Nemanjića, crnogorska istorija biva čvrsto umotana u

⁵ Katolicizam je ostao ograničen na primorske gradove kao što je Kotor koji su se pokazali otpornijim od seoskih krajeva na pritisak pravoslavlja.

cjelokupan srpski historijski narativ i gotovo potpuno lišena svoje posebnosti. Na kraju SPC javlja se kao legitimni nasljednik vjerske, kulturne i političke tradicije srpskog „zlatnog doba“.

Lik Svetog Save (1169–1236), istaknutog člana dinastije Nemanjića koji je kao veliki sveštenik, mislilac i političar umnogome doprinio širenju hrišćanske pravoslavne vjere, predstavlja utjelovljenje čitavog perioda „zlatnog doba“. Sveti Sava se tradicionalno smatra najvećim svecem zaštitnikom kod Srba. SPC, koja slavi Svetog Savu kao svog osnivača, njegovala je njegov kult u Crnoj Gori kao i u svim drugim „srpskim zemljama“ na Balkanu. Za njegova života, 1219. godine osnovana je prva pravoslavna eparhija na crnogorskoj teritoriji sa sedištem blizu današnjeg Tivta u Bokoko-torskom zalivu. Protivnici SPC to ne poriču, ali tvrde da je religiozni kult Svetog Save uveden u Crnu Goru tek u modernim vremenima iz političkih razloga, prvo od strane knjaza Nikole koji je na prelasku iz 19. u 20. vijek uzdizao Svetog Savu kao zaštitnika obrazovanja u sklopu svoje težnje da uspostavi modernu mrežu škola u pretežno nepismenoj zemlji, i u novije vrijeme od strane SPC u cilju jačanja svesrpskog karaktera lokalne crkve i naglašavanja srpskog porijekla Crnogoraca. Etnocentrični kult Svetoga Save (*svetosavlje*), koji čvrsto postavlja crnogorski nacionalni i vjerski identitet u širi svesrpski koncentrični krug, CPC i njeni sljedbenici su skloni da posmatraju pretežno kao stran, neautentičan i vještački nametnut.

CPC u svom historijskom narativu poklanja znatno manje pažnje predosmanlijskom periodu. Autori koji su poslije raspada Jugoslavije bili naklonjeni nezavisnosti zemlje i branili tezu da su Crnogorci poseban narod rav-

nopravan sa Srbima a ne regionalna podvrsta srpskog naroda, obično su posebno naglašavali značaj pred-nemanjićke tradicije nezavisne države iz dukljanskog perioda. U njihovom dikursu, pripajanje Duklje, odnosno Zete od strane Nemanjića je opisivano prosto kao neprijateljska okupacija, praćena destrukcijom većine gradova i nasilnim pokoravanjem lokalnog stanovništva stranoj moći.⁶ U tekstovima crnogorskih pisaca nacionalističke orijentacije nemanjićki period je najčešće koncipiran kao nekakav istorijski presedan kasnijih, velikosrpskih hegemonističkih prijetnji protiv Crne Gore i crnogorskog nacionalnog identiteta u 19. i 20. vijeku.⁷ S njihove tačke gledišta, tradicija državne nezavisnosti i elementi nacionalne posebnosti očito su važniji od uvođenja pravoslavlja i eliminisanja katoličkog uticaja. Autori naklonjeni CPC nalaze se u naročito osetljivoj poziciji kad god su suočeni sa srednjovjekovnom istorijom: zbog svojih političkih i nacionalnih interesa, ne mogu istinski slaviti događaje i istorijske figure povezane s uvođenjem pravoslavlja na crnogorsko tlo budući da su u njihovim očima oni poistovjećivani s porazom i okupacijom Duklje/Zete od tuđinske vlasti.

Umjesto toga, istorijski narativ autora na strani CPC više se fokusira na kasniji, postnemanjićki period

⁶ Kao reprezentativan primjer takvog crnogorskog gledišta vidi na primjer djelo Sretena ZEKOVIĆA (ur.), *Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu*, Cetinje: Dignitas, 1996, 37.

⁷ Značajno je napomenuti da su prvi koji su nemanjićki period koncipirali kao okupaciju i uklonili ga sa liste slavni perioda crnogorske prošlosti bili domaći autori koji su se protivili bezuslovnom ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom 1918. godine kao srpskoj okupaciji i aneksiji, posebno Nikola Petanović (1892–1931) i Savić Marković Štedimlja (1906–1971).

crnogorske predosmanlijske istorije, naročito vladavinu domaće dinastije Crnojevića (1455–1496). Oblast kojom su oni vladali bila je u to vrijeme već manje-više potpuno pravoslavna. Pojaseve plodnih nizina Turci su sve više napadali i postepeno osvajali. Međutim, gospodar Ivan Crnojević (1465–1490), najpoznatiji vladar iz kuće Crnojevića, odbio je da se preda. Ivan Crnojević predstavlja figuru spasitelja a njegova odlučnost radikalno rješenje u suočavanju s ogromnom opasnošću koja prijeti nacionalnom identitetu i opstanku. Zajedno s njegovim narodom, uključujući aristokratiju i pravoslavno sveštenstvo, on se povukao u nepristupačne i drske kraške krajeve pod planinom Lovćen. Ovde, u Cetinjskoj dolini, on uspostavlja novo sedište crkve i vlasti. U tradicionalističkoj, romantičnoj interpretaciji, stanovnici Crne Gore su nakon toga uspijevali odbraniti svoju slobodu i autonomiju od osmanlijske vlasti tokom nekoliko stotina godina. Crnogorski autori bliski CPC Ivana Crnojevića naročito cijene kao osnivača grada i Cetinjskog manastira, starošedioca Crne Gore i branitelja pravoslavlja od islamskih prijetnji i kao ključnu figuru čija vladavina predstavlja most između srednjovjekovne i moderne istorije. Doista, Ivan Crnojević je do sada jedina ličnost koju je svecem proglasila samo CPC (12. jula 2003. godine) bez priznanja SPC.⁸

⁸ CPC još uvijek nije uspjela ubijediti državne organe da preda posmrtnu ostatku Ivana Crnojevića njenim sveštenicima kako bi pokrenuli odgovarajući kult. Do danas, kosti osnivača Cetinja i novoproglašanog sveca ostale su sačuvane u sanduku kao dio imovine Istorijskog muzeja Crne Gore.

Nevidljiva partijaršija ili nezavisna crkva: spor oko autokefalnosti

Na prekretnici 15. i 16. vijeka, Crna Gora je potpala pod osmanlijsku dominaciju kao i veći dio jugoistočne Evrope. Međutim, visoravni i planine koje su nastanila crnogorska plemena uživale su značajan stepen samouprave po mnogim pitanjima. Od 17. vijeka, najsposobniji među cetinjskim vladikama često su preuzimali ulogu političkog autoriteta, predvodeći labavi plemenski savez. Od 1697. godine, vladičanski prijesto postaje nasljedan u porodici Petrović-Njegoš (obično se prenoseći sa strica na bratanića koga njegov prethodnik bira unaprijed). Kako je politička i vojna moć cetinjskog vladike rasla, istorija je često čitana unazad: ubrzo se rodio mit o nenarušenom kontinuitetu političke moći i državnosti prenesenom direktno s posljednjeg Crnojevića na cetinjske vladike, koji je kasnije vjekovima uspješno branjen. Bilo bi neprecizno posmatrati crnogorski plemenski savez, koji je vremenom kroz 18. i 19. vijek poprimio elemente nezavisne državnosti, kao čistu i čvrstu teokratiju, između ostalog i zbog toga što je svako od tridesetak crnogorskih plemena u većini unutrašnjih pitanja uživalo skoro potpunu nezavisnost.⁹ Uprkos tome uloga vladika, Cetinjskog manastira i pravoslavne crkve uopšte zadobila je posebno mjesto u svijesti Crnogoraca.

Kad je u pitanju moderna istorija, počevši od druge polovine 18. vijeka, u centar pažnje suprotstavljenih narativa dolazi vruće pitanje autokefalnosti. Godine

⁹ Vidi Jovan P. ROGANOVIC, *Crnogorska teokratija 1496–1851*, Cetinje: Obod, 1991, za tradicionalističku konceptualizaciju crnogorske istorije kao u biti teokratske.

1766. srpska Pečka patrijaršija koja je obuhvatala široku oblast zapadnog Balkana uključujući i Crnu Goru, bila je ukinuta od strane osmanlijskih vlasti. Eparhije rastavljene srpske patrijaršije preuzima grčko sveštenstvo (fanarioti) lojalno Konstantinopolju osim teritorije pod crkvenom (kao i sekularnom) nadležnošću vladika s Cetinja koje je uspješno ostalo izvan kontrole Osmanlija. Takva faktička nezavisnost imala je određene istorijske presedane,¹⁰ no ovog puta nezavisnost od crkvenih struktura koje su kontrolisale Osmanlije ostala je trajna. Crna Gora je faktički postala suverena teritorija sa svim sekularnim i crkvenim ovlašćenjima potpuno u rukama cetinjskih vladika. Crnom Gorom su vladale cetinjske vladike do 1852. godine kad ona postaje sekularna knjaževina. Politička moć ostaje u rukama knjaževa iz porodice Petrović-Njegoš sve do stvaranja Jugoslavije 1918. godine. Postavljenja i nakon toga službe cetinjskih vladika, koji su bili potpuno lišeni bilo kakvog političkog uticaja poslije 1852. godine, bila su u potpunosti kontrolisana i diktirana od strane sekularnih vladara.¹¹

CPC i SPC imaju radikalno različite, međusobno isključujuće interpretacije statusa hrišćanske pravoslavne crkve u Crnoj Gori od ukidanja Pečke patrijaršije do

¹⁰ Od bjekstva srpskog patrijarha Arsenija III. u južnu Ugarsku 1690. godine nakon poraza habsburškog upada na osmanlijski Balkan do Arsenijeve smrti 1706. godine, crnogorske vladike nijesu priznavale autoritet Pečke patrijaršije pod upravom Osmanlija već ostaju lojalne Arseniju III.

¹¹ Valja napomenuti da relativno rigidna politička kontrola vjerskih zajednica, uključujući i privilegovane vjere („državne religije“) nije bila svojstvena samo Crnoj Gori u to vrijeme. Pravoslavna crkva Srbije bila je na sličan način podređena državnim interesima prije Prvog svjetskog rata.

kraja postojanja Crne Gore kao nezavisne države po završetku Prvog svjetskog rata. Što je najznačajnije, obje crkve nude potpuno različite odgovore na pitanje da li je tokom tog dugog perioda crkva bila autokefalna ili ne. SPC u svojoj verziji crnogorske istorije naglašava nekanonsku, nezakonitu prirodu ukidanja srpske patrijaršije od strane Turaka. Faktička nezavisnost crnogorske eparhije nije u potpunosti poricana u dominantnom diskursu SPC, međutim, njegovi zastupnici skloni su da više naglašavaju sve moguće dokaze srpskog identiteta i svijesti Crnogoraca i da konstruišu jednodimenzionalnu sliku crnogorske crkve kao „srpske u duhu“ uprkos njenoj relativnoj izolovanosti. Izvori i tumačenja koja svjedoče o posebnom razvoju su u skladu s tim zanemarena kao beznačajna ili u najbolju ruku privremena. U rigidnijim interpretacijama, zasnovanim na pretpostavci da Pečka patrijaršija u kanonskom smislu nikada nije ni prestala da postoji, svi događaji koji su slijedili predstavljani su kao prolazna istorijska odstupanja. Uspostavljanje SPC kao jedine pravoslavne crkve na teritoriji novoformirane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1920. godine predstavlja oživljavanje stare patrijaršije koja je bila – kako spiritualno tako i kanonski – prije nevidljiva nego nepostojeća nekoliko vjekova. Položaj pravoslavne crkve u Crnoj Gori, njena uska povezanost s istorijom crnogorske države ili specifične forme lokalne vjerske prakse – svi ti rezultati samostalnog razvoja koji je pratio transformaciju plemenskog društva u modernu državu – su na taj način efektivno eliminisani i izbrisani. Umjesto toga, novo crkveno kao i nacionalno ujedinjenje je po svoj prilici postignuto 1918. godine: drugim riječima, ponovo je uspostavljeno pravično stanje stvari. Ponovnim uspostavljanjem vjerskog i naci-

onalnog jedinstva simbolično je poništena prethodna nesrećna istorija određenih zbivanja različitih ogranaka svesrpskog etno-vjerskog bića, kao i Crne Gore.

Pisana dokumenta koja ukazuju na to da je Crnogorska pravoslavna crkva zaista bila autokefalna u praktičnim pitanjima ako ne ranije, onda sigurno u poznom 19. i ranom 20. vijeku, odbačena su u diskursu SPC.¹² Ona su prikazivana ili kao rezultat manjka informacija na strani onih koji su ih proizvodili ili kao potpuno nekanonska te stoga nevažeća u samom startu.¹³ Umjerenija linija tumačenja koja se javlja, na primjer, u nekim tekstovima istoričara Aleksandra Stamatovića, zapravo priznaje da je crkva u Crnoj Gori bila autokefalna za vrijeme vladavine knjaza Nikole (koji je vladao u periodu 1860–1918, a od 1910. godine kao kralj). Uprkos nadmoćnoj prednosti koja se daje tumačenjima zasnovanim na prvjenstvu kanonskog prava, jasno definisanje statusa Pravoslavne crkve Crne Gore kao autokefalne u izvjesnom broju zvaničnih dokumenata i zakona koje je objavila crnogorska monarhija tokom posljednjih decenija nezavisnosti, kao što su Statut Svetog Sinoda Crnogorske pravoslavne crkve iz 1904. godine ili prvi Ustav Knjaževine Crne Gore iz sljedeće godine ne može se u potpunosti odbaciti. Ta istorija autokefalnosti je, međutim, potcjenjivana kao privremena, kratkoga vijeka i, u

¹² Izvjestan broj takvih dokumenata, uglavnom iz arhiva crnogorske monarhije objavio je Živko ANDRIJAŠEVIĆ, Crnogorska crkva 1852–1918: Studija sa zbirkom dokumenata o Pravoslavnoj crkvi u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori, Nikšić: Filozofski fakultet, 2008.

¹³ Ovakve stavove je posebno zagovarao pokojni Ljubomir Durković-Jakšić i kasniji autori koji su se služili njegovim argumentima i tumačenjima tokom posljednje dvije decenije.

najboljem slučaju, određena despotskim aktima apsolutističkog starog režima dinastije Petrović-Njegoš: „... takav tip autokefalnosti je mnogo srodniji pojmu autonomije, negoli autokefalije u pravom smislu te riječi. ... Stvaranje autokefalne Crkve u Crnoj Gori, vrlo precizno i jasno rečeno, samodržački je akt knjaza Nikole, te je njegovo značenje u kanonskom, dakle istinskom smislu nelegitimno.“¹⁴

Istorijski narativ CPC s druge strane naglašava sve elemente koji podvlače specifičan razvoj crkve, države i nacije. Stav prema kanonskom pravu je dvostruk. Dokaži koji podržavaju tezu da je pravoslavna crkva u Crnoj Gori zaista bila nezavisna i autokefalna u prošlosti su isticani i slavljani, dok su tvrdnje koje bi mogle ići u prilog verziji istorije koju propagira SPC ili dokazuju da je autokefalna crkva Crne Gore prije 1918. po duhu bila prilično pansrpska, prema tome, marginalizovane ili odbacivane. Umjesto oslanjanja na bezvremenost Pečke partijaršije kao samo privremeno ukinute, ideolozi naklonjeni CPC se više fokusiraju na „situaciju na terenu“ i „stvarnu tradiciju“ Crnogoraca. Prema nekim viđenjima, pravoslavna crkva u Crnoj Gori je postala autokefalna već 1766. godine. „Kada je ukinuta Pečka patrijaršija, Crnogorska pravoslavna crkva, koja je već dugo bila faktički samostalna, stekla je autokefalnost sa stanovišta kanonskog prava,“¹⁵ kako tvrdi Novak Adžić, dok se neki drugi pisci radije fokusiraju na kasnije peri-

¹⁴ Aleksandar STAMATOVIĆ, *Kratka istorija Mitropolije crnogorsko-primorske (1219–1999)*, Cetinje: Svetigora, 1999, dostupna na: http://www.mitropolija.me/stari/istorijat/istorijat_6_1.html

¹⁵ Novak ADŽIĆ, *Kratka istorija crnogorske pravoslavne crkve*, Cetinje: Dignitas, 2000, 71.

ode, dokumenta i svjedočenja nego na 1766. kao godinu nastanka autokefalnosti.

Rat za legitimnost između dvije rivalske crkve se sastoji, između ostalog, iz bitaka koje se vode praktično oko svakog mogućeg istorijskog dokumenta koji se tiče statusa crkve na crnogorskoj teritoriji u prošlosti. Spisak ovih dokumenata, tekstova i citata bio bi opširan i neizbježno iscrpljujući. Zvanična tumačenja tih dokumenata postaju relativno predvidljiva kada shvatimo osnovne smjerove argumentacije obje crkve. Bacimo samo kratak pogled na jedan od najspeficičnijih slučajeva. Jedan od najviše citiranih istorijskih dokumenata u cijelom sporu jeste takozvana *Sintagma* iz 1855, zbirka pravnih spisa koji se tiču pravoslavne crkve objavljena u Atini. Uvod posvećen crkvi u Crnoj Gori potvrđuje da je lokalna crkva zaista autokefalna. Kratki tekst koji slijedi navodi da je Crnogorska pravoslavna crkva priznata kao autokefalna od strane Ruske pravoslavne crkve, dok dokumenta Carigradske patrijaršije uopšte ne pominju njeno postojanje. U ranijoj prošlosti, kaže se dalje u tekstu, crnogorska eparhija je bila pod jurisdikcijom Pečke patrijaršije.¹⁶ Takve tvrdnje očigledno podupiru tezu CPC o autokefalnosti i zbog toga ih često citiraju njeni sljedbenici kao neporeciv dokaz.

SPC, s druge strane, dovodi u pitanje validnost teksta tvrdeći da grčki autori *Sintagme* nijesu bili dovoljno informisani o situaciji te da su ostali neupućeni u stvarnu istoriju crkve u Crnoj Gori. Kako bi dokazao invalid-

¹⁶ Ljubomir DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, Mitropolija crnogorska nikada nije bila autokefalna, Beograd – Cetinje: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Mitropolija crnogorsko-primorska, 1991, dostupno na: <http://www.mitropolija.co.me/istbibl/durkovic-mitropolija.html>

nost *Sintagme*, jedan istaknuti autor iz tabora SPC citira turska dokumenta iz istog perioda. Prema njima, crkva u Crnoj Gori je u to vrijeme bez sumnje bila pod jurisdikcijom Carigradske patrijaršije. Međutim, tu tvrdnju sljedbenici CPC mogu ponovo osporiti. Sredinom 19. vijeka Osmansko Carstvo je tvrdoglavo odbijalo da prizna puni državni suverenitet Crne Gore uprkos činjenici da je tada ta mala zemlja na granicama osmanske i habsburške imperije već preko sto godina uživala teško stečenu samoupravu van turske kontrole. Stoga je logično da dotična turska dokumenta propagiraju tezu da crnogorska eparhija spada pod jurisdikciju Carigradske patrijaršije, odražavajući osmanlijske pretenzije na crnogorsku teritoriju. Tvrdnje iz *Sintagme* i kontroverze oko pravog značenja teksta su tipična ilustracija šireg problema diskursnih bitaka oko istorijskih dokaza.

Bez obzira da li je zaista bila autokefalna ili samo greškom i nekanonski prepoznata kao takva, CPC i SPC saglasne su da se autonomna istorija pravoslavne crkve u Crnoj Gori okončava stvaranjem Jugoslavije po završetku Prvog svjetskog rata. Očekivano, događaji koji su doveli do reorganizacije prethodnih crkvenih struktura na teritoriji novonastale južnoslovenske države i kulminirali 1920. godine stvaranjem SPC koja je obuhvatila čitavu teritoriju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ponovo su različito interpretirani kod obje strane. Stav SPC je već djelimično objašnjen: to ujedinjenje je predstavljalo povratak prethodnom poretku stvari koji zapravo nikada nije ni prestao da postoji posmatrano s kanonske tačke gledišta. Stvaranje SPC nije shvaćeno kao sasvim novi događaj već prije kao ponovno uspostavljanje stare Pečke patrijaršije u skladu s nacionalnim ujedinjenjem Srba postignutim na političkom nivou

stvaranjem Jugoslavije. Za CPC, s druge strane, gubitak crkvene nezavisnosti predstavlja sastavni element nasilnog, nezakonitog gušenja crnogorske nezavisnosti od strane Srbije. Bezuslovno ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom odmah nakon završetka Prvog svjetskog rata 1918. godine i istorija političkog i oružanog otpora dijela crnogorskog stanovništva protiv novog režima nedvojbeno predstavlja najbitniju temu većine istorijskih narativa koji idu u prilog crnogorskoj nezavisnosti od Srbije i opisuju Crnogorce kao poseban narod a ne kao regionalnu podvrstu srpskog naroda.¹⁷ Isti događaj koji SPC interpretira kao „obnovu Pečke patrijaršije“ njihova rivalska braća su skloni da opisuju kao „nasilnu likvidaciju autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve“. Pored toga, ujedinjenje pravoslavnih crkava na jugoslovenskoj teritoriji u SPC koje je izvršeno 1920. godine, CPC dosljedno osporava kao nekanonsko po prirodi. Naime, proglašenje crkvenog ujedinjenja potvrđeno je ukazom regenta Aleksandra Karađorđevića (koji je vladao u periodu 1921–1934 kao kralj Jugoslavije), dakle, jednim nekanonskim, sekularnim zakonom. Uostalom, CPC ne dovodi u pitanje toliko sekularnu prirodu ukaza koliko ukupnu zakonitost Aleksandrove vladavine nad

¹⁷ Neka od osnovnih djela na engleskom jeziku koja se bave ujedinjenjem Crne Gore sa Srbijom/Jugoslavijom 1918. godine su između ostalih: Ivo BANAC, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca: Yale University Press, 1984; Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ, Šerbo RASTODER, *The History of Montenegro*, Podgorica: Centar za iseljenike, 2006; Srđa PAVLOVIĆ, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*, West Lafayette: Purdue University Press, 2007; James EVANS, *Great Britain and the Creation of Yugoslavia*, London and New York: I. B. Tauris, 2008.

Crnom Gorom. U očima crnogorskih lojalista i pristalica državne nezavisnosti, ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom proklamovano na Podgoričkoj skupštini novembra 1918. godine bilo je nezakonito i nevažeće. Stoga, vladavina dinastije Karađorđevića nad Crnom Gorom bila je nezakonita u trenutku stvaranja SPC. U rigidnijoj interpretaciji autokefalna crkva Crne Gore nikada nije uistinu prestala da postoji.¹⁸ Takvo objašnjenje je začuđujuće slično argumentima rivalske SPC u vezi s nekanskom odlukom osmanlijskih vlasti o ukidanju Pečke patrijaršije 1766. godine.

Uvod u podjele: politička polarizacija i nacionalizacija antirežimske opozicije nakon 1989.

Kad je Amfilohije (Risto) Radović zamijenio vremesnog mitropolita crnogorsko-primorskog Danila Dajkovića u decembru 1990. godine, njegov dolazak na tron cetinjskog vladike oduševljeno su pozdravili mnogi u Crnoj Gori, od srpskih nacionalista do visokih predstavnika političkog establišmenta. Predsjednik tadašnje Socijalističke Republike Crne Gore Momir Bulatović hvalio je novog mitropolita kao visokoobrazovanog čovjeka, a Amfilohijevo znanje nekoliko stranih jezika njegovi poštovaoci imali su običaj da posebno

¹⁸ Pisci na strani CPC takođe ukazuju na činjenicu da su pojedine parohije crnogorske crkve, koje su služile prvjenstveno crnogorskim imigrantima u Ševernoj Americi, nastavile s radom još nekoliko godina poslije 1920. godine nakon čega su podređene SPC, vidi na primjer: Iz istorije Crnogorske Pravoslavne Crkve: Krštenica Ilije Bačevića iz 1923. godine, dostupno na: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/iz_istorije_crnogorske_pravoslavne_crkve.htm

naglaise.¹⁹ U vrijeme kad se Crna Gora čvrsto vezala za Srbiju dok je Jugoslavija lagano klizila ka ivici ponora, Amfilohije je posedovao pravi pedigree i kvalifikacije za tadašnji istorijski trenutak: bio je crnogorskog porijekla, rođen 1938. godine kao potomak moračkog plemena, a istovremeno se izjašnjavao kao srpski nacionalista. Amfilohijev dolazak na najviše crkvene pozicije njegove rođene zemlje podudaralo se s aktuelnim uzdizanjem nove generacije političara u Srbiji i Crnoj Gori kao što su Slobodan Milošević, Momir Bulatović i Milo Đukanović.²⁰ Na prekretnici 1980-ih i 1990-ih, Amfilohije je jahao na istom talasu srpskog nacionalizma i populizma koji je progutao Srbiju i Crnu Goru dok su gore pomenuti „mladi i lijepi“ komunistički kadrovi sve više birali politiku etničkog nacionalizma i nasilnog sukoba sa ševerozapadnim republikama Slovenijom i Hrvatskom.²¹ Njegov dolazak u Crnu Goru nakon višegodišnjeg boravka u Srbiji i inostranstvu tokom studija i ranog perioda karijere u SPC, pozdravljen je kao znak podmlađivanja SPC, koju je prethodno gušio titovski

¹⁹ Novak KILIBARDA, Amfilohije i kosovski mit, Podgorica: Po-bjeda, 2012, 68–69.

²⁰ Za pregled političkih dešavanja u Crnoj Gori od raspada Jugoslavije do transformisanja Savezne Republike Jugoslavije u labavu državnu zajednicu Srbija i Crna Gora 2003. godine pod nadzorom EU, vidi Florian BIEBER (ed.), *Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood*, Baden-Baden: Nomos, 2003, takođe dostupno na: <http://www.policy.hu/bieber/Publications/Montenegro.html>. Za sličan pregled političkih zbivanja u Srbiji, vidi na primjer Robert THOMAS, *Serbia under Milošević*, London: Hurst, 1999.

²¹ Vjekoslav PERICA, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2002, 143.

režim, kao i cjelokupne regeneracije srpske nacije, zajedno s njenim spornim crnogorskim ogrankom. Pored toga, Amfilohijevo namještenje za novog vladiku Crne Gore uslijedilo je samo nekoliko dana pošto je Sveti Sinod SPC izabrao novog patrijarha.²² Slično kao u slučaju patrijarha Germana, poglavara SPC od 1958. godine koga je zamijenio novi patrijarh Pavle dok je još bio živ, stari crnogorski vladika Danilo Dajković takođe je žurno poslat u penziju.

Prije nego što nastavimo, potrebno je reći nekoliko riječi o političkoj polarizaciji crnogorskog društva u kontekstualnom poređenju s nekim drugim djelovima Jugoslavije na prekretnici 1980-ih i 1990-ih. Uspostavljanje autokefalne, autohtone i „istinski nacionalne“ Crnogorske pravoslavne crkve (CPC) kao i prateća erupcija religioznog suparništva ne može se u potpunosti shvatiti bez razumijevanja dugotrajnih podjela društva na dva protivnička tabora po ključnim pitanjima nacionalnog identiteta, političke budućnosti Crne Gore unutar ili bez Jugoslavije i suprotstavljenih interpretacija prirode predstojećeg rata koji je uništio federaciju. Raspad Jugoslavije nije rezultirao samo razbijanjem njene teritorije u nekoliko novih nacionalnih država već se odražavao i u dubokoj političkoj i ideološkoj polarizaciji koja se javila praktično u svakoj od (post)jugoslovenskih republika i naroda. U bolje poznatom slučaju Srbije, ova podjela je često koncipirana kao diskurs na temu „dve Srbije“: prve tradicionalističke, nacionalističke i nazadne, druge progresivne, liberalne i okrenute

²² Amfilohije je bio jedan od kandidata za novog patrijarha, međutim nije uspio da sakupi dovoljno glasova, vidi Milorad TOMANIĆ, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd: Medijska knjižara Krug, 2001, 28–32.

ka budućnosti.²³ U Hrvatskoj, pojedini analitičari uočavaju sličnu tendenciju dugoročne ideološko-političke polarizacije društva između „konzervativaca“ i „liberala“. Prema njihovom mišljenju, konzervativci su sve više opsjednuti etničkim nacionalizmom, klerikalizmom i kulturnim konzervatizmom. Liberali, s druge strane, pokazuju spremnost da prihvate savremene vrijednosti kao što su multikulturalizam i pacifizam koji dolaze sa prostora izvan uskog hrvatskog nacionalnog horizonta.²⁴ U Bosni i Hercegovini, uočeni rascjep uglavnom je shvatan kao podjela između „urbanog“, politički liberalnog, često etnički mješovitog i tolerantnog, bolje obrazovanog segmenta populacije naspram „ruralnog“ etnonacionalističkog, tradicionalističkog i antikosmopolitskog društva sela. Uprkos činjenici da takvi koncepti svakako predstavljaju prećerivanja koja se graniče s mitizacijom urbane kulture i sadrže donekle naivno vjerovanje u automatske dobrobiti vesternizacije, te linije podjele unutar poznog jugoslovenskog i postjugoslovenskog društva su se definitivno pokazale mnogo puta u reakcijama na ključne političke događaje kao i u raznim „kulturnim ratovima“, naročito po pitanjima koja se odnose na nacionalizam, ratove u bivšoj Jugoslaviji i primjetan uspon klerikalizma.

Slične tendencije mogle su se primijetiti u slučaju Crne Gore. Zbog relativne bliskosti sa Srbijom tokom

²³ Veoma kritična ocjena koncepta „dve Srbije“ može se naći u knjizi Slobodana NAUMOVIĆA, *Upotreba tradicije u politici* i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka, Beograd: Filip Višnjić, 2009.

²⁴ Milan PERENČEVIĆ, „Nástin dějin chorvatské kultury,“ Jan Rychlík, Milan Perenčević, *Dějiny Chorvatska*, Praha: NLN, 2007, 472.

najvećeg dijela posljednje dvije decenije i drugih strukturnih sličnosti s tom republikom, dugoročna polarizacija društva oko najvećih političkih i kulturnih pitanja na mnogo načina je ličila srpskom slučaju. Međutim, u Crnoj Gori je postojala veoma značajna razlika u jednom pogledu. Opozicija usponu srpskog nacionalizma, nedemokratskom postupanju vladajućeg režima i bratoubilačkom ratu poprimala je specifičnu nacionalnu dimenziju. Kako je novi režim u Crnoj Gori (koji je na vlast došao 1989. godine) zauzeo snažnu prosrpsku poziciju, novi zvanični diskurs je shodno tome eliminisao i omalovažavao ideje o crnogorskoj posebnosti i vlastitom nacionalnom identitetu, naglašavajući umjesto toga zajedničko porijeklo i sudbinu Srba i Crnogoraca.²⁵ Političke i kulturne institucije su pročišćene od potencijalnih protivnika i onih za koje se pretpostavljalo da su crnogorski nacionalisti. Mnogi Crnogorci, koji su tehnički bili pripadnici dominantne nacionalne grupe u republici, su se prema tome osjećali sve više marginalizovanim i potlačenim od strane promiloševićevskog režima čije su vizije o crnogorskom identitetu i političkoj budućnosti bile prilično oprečne s njihovim.²⁶

²⁵ Živko ANDRIJAŠEVIĆ, *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*, Bar: Conteco, 1999, nudi izvrstan primjer političkog diskursa crnogorskog režima analiziranjem sadržaja dnevnog lista *Pobjeda* (koji je 1991. godine bio jedina dnevna novina u republici), uključujući i stavove o nacionalnom pitanju i počecima podjele hrišćanskih pravoslavnih vjernika na pristalice i protivnike autokefalnosti.

²⁶ Sabrina P. RAMET, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005*, Washington - Bloomington: Woodrow Wilson Center Press, Indiana University Press, 2006, 317.

Prije punog razbuktavanja jugoslovenskog rata na ljeto 1991. godine, mala ali aktivna crnogorska politička opozicija pretežno je vjerovala da Jugoslaviju treba sačuvati i izbjeći rat koji se nazirao. Kada je postalo jasno da Jugoslavija ne može biti spašena, isti opozicioni krugovi su sve više bili skloni uvjerenju da se ekonomski prosperitet, puno priznavanje posebnog crnogorskog identiteta, demokratizacija i okončanje međunarodne izolacije mogu najlakše postići proglašenjem nezavisnosti Crne Gore od Srbije. Ideju nezavisnosti podržavala je manjina koja je tada, u prvoj polovini 1990-ih, činila najviše jednu četvrtinu ukupne populacije. Ta manjina je ponegdje predstavljala većinu na lokalnom nivou, naročito u tradicionalnom jezgru zemlje oko stare prijestonice Cetinja. Kako pitanje političke nezavisnosti nije bilo na dnevnom redu tokom ratova u Hrvatskoj i Bosni, antirežimski pokret bio je više vidljiv u raznim pokušajima promovisanja zasebnog crnogorskog etničkog, historijskog i kulturnog identiteta koji je, kako su njegovi zagovornici smatrali, bio ozbiljno ugrožen od strane dominantnih, agresivnih i militarističkih formi srpskog nacionalizma. Uspostavljanje autokefalne CPC kao kontratega sve više nacionalističkom kursu SPC, koju je personifikovao vladika Amfilohije, i kao pokušaj da se naglasi poseban etnički identitet Crnogoraca koji bi kao poseban narod trebali imati pravo na sopstvenu pravoslavnu crkvu, predstavlja radikalnu, mada donekle paradoksalnu reakciju crnogorskih antirežimskih snaga i nezadovoljnih intelektualaca na prijetnju od suparničkog nacionalizma. Reagujući na ubrzani uspon i klerikalizaciju rivalskog srpskog nacionalizma, nezadovoljni Crnogorci odgovorili su klerikalizacijom sopstvene nacionalističke agende.

Od božićnih vatri do plemenskih skupova: trajektorija vjerskog konflikta

Povodom pomazanja Amfilohija kao novog vladike, u decembru 1990. godine na Cetinju izbijaju prvi javni protesti protiv te odluke, nastali najvećim dijelom zbog Amfilohijeve prethodne reputacije tvrdokornog srpskog nacionaliste i kao reakcija na njegovo uporno odbijanje da prizna postojanje posebnog crnogorskog nacionalnog identiteta. Doista, Amfilohije je više puta tvrdio kako „crnogorska nacija nikada nije postojala“ i da je „crnogorska nacija proizvod Titove i Đilasove laboratorije“²⁷. Pominjanje Josipa Broza Tita i Milovana Đilasa, glavnog ideologa komunističkog režima u početnom poslijeratnom razdoblju odražava zvaničnu tezu među krugovima srpskih nacionalista da crnogorska nacija nije ništa do vještačka tvorevina, u osnovi, antisrpskog komunističkog režima izmišljena u cilju slabljenja Srbije i srpske nacije uopšte. Za Amfilohija Crna Gora je bez sumnje bila srpska zemlja.

Na pravoslavni Božić, januara 1991. godine, na Cetinju su prvi put održane dvije odvojene ceremonije nalaganja badnjaka. Jednu proslavu vodio je Amfilohije i SPC na tradicionalnom mjestu ispred manastira, dok su se sljedbenici ideje o autokefalnosti okupili na glavnom trgu ispred obližnjeg dvorca kralja Nikole. Takva podjela je do danas ostala trajna odlika proslave Božića u Crnoj Gori. Tada je prvi put dio vjernika ušao u otvoreni konflikt sa zvaničnim crkvenim strukturama. Odvojeno slavlje autokefalista organizovao je Odbor za

²⁷ Veseljko KOPRIVICA, „Sejač mržnje“, e-novine.com, 17. januara 2009, dostupno na: <http://www.naslovi.net/2009-01-17/e-novine/sejac-mrznje/1001172>

obnovu autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve koji je osnovan nakon Amfilohijevog postavljenja za mitropolita, 27. januara 1990. godine u šedištu opozicionog Liberalnog saveza Crne Gore (LSCG). Pored liberala, koje je predstavljao stranački lider Slavko Perović, među članovima odbora takođe su bili Sreten Zeković, filozof i inicijator Crnogorskoga federalističkog (neo) zelenaškoga pokreta, rodoljubivi pjesnik Jevrem Brković, istoričar Dragoje Živković, lingvista i zagovornik posebnog crnogorskoga jezika Vojislav Nikčević, predstavnici nekoliko kulturnih organizacija kao što je direktor folklornog sastava „Njegoš“ i rukometaš Božidar Bobo Bogdanović kao i neki lokalni intelektualci, kao što je bio Dušan Gvozdenović, kasnije prvi predsjednik Odbora za obnovu autokefalnosti CPC.²⁸

U redovima političke opozicije, đe se naročito isticao Liberalni savez Crne Gore, kao i u srodnim opoziciono nastrojenim intelektualnim krugovima, podrška za uspostavljanje odvojene, „istinski crnogorske“ pravoslavne crkve polako je jačala. Taj projekat nije bio u potpunosti nov: nakon uspostavljanja autokefalne Makedonske pravoslavne crkve 1960-ih (koju je podržao komunistički režim kako na republičkom tako i na saveznom nivou), pojedini komunistički lideri iz Crne Gore poigrali su se idejom da se i u njihovoj republici uspostavi autokefalna pravoslavna crkva kako bi se naglasio njen poseban etnički i istorijski identitet. Glasovi koji su dolazili od vodeće strukture crnogorske komunističke partije sugerišući da je „produžetak jurisdikcije SPC nad Crnom Gorom predstavljao i još uvijek

²⁸ Branko NIKAČ, Vojislav RAŠOVIĆ, Antonije I – arhiepiskop cetinjski i mitropolit crnogorski, 1919–1996, Cetinje: CPC, 2000.

predstavlja akt nasilja koji naš socijalistički sistem mora ukloniti kao anomaliju“ što bi se moglo najdjelotvornije postići „pokretanjem pitanja kanonskog obnavljanja Crnogorske pravoslavne crkve“, mogli su se naročito čuti u vezi s osporavanom transformacijom grobnice vladike i pjesnika Petra II Petrovića Njegoša na vrhu planine Lovćen iz obične pravoslavne kapele u mnogo veći sekularni mauzolej, u prvoj polovini 1970-ih.²⁹ Međutim, sve pasivnije komunističko vođstvo najmanje federativne republike u godinama pred raspad Titove Jugoslavije nije preduzimalo nikakve stvarne korake u pravcu potencijalne autokefalnosti.

Dvije odvojene proslave Božića podigle su tenzije, no proteklo je još pola godine prije nego što je polarizacija prerasla u otvoreni konflikt. Sukob je izbio na Petrovdan 12. jula 1991. godine, praznik apostola Petra,

²⁹ Isto, 198. Slučaj lovćenskog mauzoleja sumirao je Andrew WACHTEL, „How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century“, John Lampe, Mark Mazower (eds.), *Ideologies and National Identities: the Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Budapest and New York: Central European University Press, 2004, 131–153. Takođe su za pohvalu i dvije kolekcije dokumenata koje se tiču ove važne kontroverze koja je nagovijestila oživljavanje srpskog i crnogorskog nacionalizma u Titovoj Jugoslaviji na prekretnici 1960-ih i 70-ih. Lazar TRIFUNOVIĆ (ur.), *Sumrak Lovćena: dokumenti i prilozi o sudbini Njegoševe kapele na Lovćenu 1845–1971*, Beograd, 1989, naglašava dokumenta koja idu prilog stavu poraženih branioca prvobitne kapele. Blažo KILIBARDA (ur.), *Lovćen, Njegoš, Meštrović: projekt Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija (1952. – 1974.)*, Zagreb – Podgorica: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Matica crnogorska, 2004, s druge strane daje više mjesta dokumentima koji opravdavaju podizanje sekularnog mauzoleja umjesto kapele. Vidi takođe posebno poglavlje posvećeno temi lovćenskog mauzoleja u ovoj knjizi.

koji je u Crnoj Gori proslavljan kao jedan od najznačajnijih praznika. Tog dana su se u prošlosti održavali i tradicionalni narodni zborovi. Samo dvije nedelje prije toga, Slovenija i Hrvatska proglasile su nezavisnost od Jugoslavije i bratoubilački rat se već zahuktavao u sušedstvu. Žitelje Cetinja, koji su htjeli da uđu u manastir, u tome je spriječila naoružana milicija. Tokom pret hodne noći manastir je pretvoren u utvrđenje, ukrašeno srpskim zastavama i drugim obilježjima. Kako bi odbranio manastir od lokalnog stanovništva, vladika Amfilohije pozvao je pripadnike najradikalnije paravojne organizacije iz Srbije, Srpske dobrovoljačke garde, koji će uskoro postati poznati kao „Arkanovi tigrovi“. Njihov komandant, Željko Ražnatović Arkan, profesionalni kriminalac tražen od strane Interpolu, koji će uskoro postati jedan od najozloglašnijih ratnih zločinaca bivše Jugoslavije, bio je lično prisutan u manastiru.³⁰ Baš kao Amfilohije, i Arkan je bio tvrdokorni srpski nacionalista crnogorskog porijekla koji nikada kao odrastao čovjek nije živio u zemlji svojih predaka. Sve veća gomila Crnogoraca okupila se ispred manastira, dok su sveštenstvo SPC, nekoliko prosrpskih političara i pripadnici Arkanove milicije ostali unutra. U međuvremenu, članovi folklornog ansambla obučeni u crnogorske tradicionalne nošnje izvodili su veoma komplikovanu verziju kola koja zahtijeva da nekoliko ljudi stoji na ramenima drugih kako bi formirali neku vrstu piramide koja se rotira u plesu. Iznenada, najviši među plesačima koji je stajao na ramenima ljudi ispod njega, zgrabio je srpsku zastavu koja je štrčala iz jednog naizgled nepristupač-

³⁰ O Arkanovoj biografiji vidi: Christopher S. STEWART, *Hunting the Tiger: the Fast Life and Violent Death of the Balkans' Most Dangerous Man*, New York: Thomas Dunne Books, 2008.

nog prozora. Arkanova milicija je gotovo istog trenutka otvorila vatru na masu. Neki od Crnogoraca uzvratili su vatrom, dok je većina pobjegla u panici. Na kraju je bilo nekoliko povrijeđenih ali srećom nije bilo žrtava. Zvanični izvještaji policije potvrdili su da su prvi hici ispaljeni iz manastira, ali režimski mediji su svejedno krivili „separatiste“ za incident.³¹

Pogledavši u prošlost, sasvim je evidentno da su pucnji i mrlje od krvi koja je prosuta na Petrovdan 1991. godine označili tačku bez povratka za one kojima je već smetao Amfilohijev srpski nacionalizam. Takođe, postajali su duboki istorijski razlozi za brz i relativno masovan rast opozicije Amfilohiju na Cetinju i drugim oblastima koje čine tradicionalno jezgro Crne Gore. Amfilohije, Arkan, Radovan Karadžić i druge javne figure crnogorskog porijekla koji su propovijedali i zagovarali najradikalnije oblike srpskog nacionalizma tokom 1990-ih, u svom diskursu su rehabilitovali četnički pokret i njegove ideje iz Drugog svjetskog rata. Članovi velikosrpskog nacionalističkog četničkog pokreta blisko su sarađivali s fašističkim i nacističkim okupacionim snagama za vrijeme Drugog svjetskog rata na ovim prostorima. Četnici su poput Italijana i Njemaca ratovali protiv komunističkih partizanskih snaga, upravljali zatvorima i sudovima i vršili egzekucije svojih protivnika.³² Međutim, Cetinje i okolne krševite oblasti pretežno su bile na partizanskoj strani tokom rata i gotovo sve lokalne familije ponijele su teret šećanja na poginu-

³¹ ANDRIJAŠEVIĆ, Nacrt za ideologiju jedne vlasti, 212–213.

³² Vidi Radoje PAJOVIĆ, Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941–1945, Cetinje: Obod, 1977, đe se može naći opširnija obrada ove teme.

le iz rata koji su stradali od četničke ruke. Nesumnjivo, u čitavoj Jugoslaviji, pored nekih pretežno bošnjačkih i hrvatskih oblasti koje su bile pogođene četničkim grozotama iz Drugog svjetskog rata, Cetinje i Stara Crna Gora, sa svojom njegovanom tradicijom partizanskog otpora bili su najosjetljiviji na iskazivanje srpske nacionalističke ideologije, neočetnički diskurs i simbole. Amfilohijevo preuzimanje manastira je stoga vjerovatno interpretirano kao okupacija, podsećajući na još uvijek jasno prisutna sećanja na strahote Drugog svjetskog rata. Dok je i dalje uživala zvaničnu podršku režima kao i lojalnost većine vjernika u republici, naročito u severnim krajevima koji su bili blisko povezani sa Srbijom, za nešto više od pola godine, SPC je uspjela da udalji od sebe najveći dio stanovnika u samom sedištu Cetinjske mitropolije i da praktično izgubi uticaj i kredibilitet u istorijskom i simboličnom jezgru Crne Gore.

Tokom naredne dvije godine, Amfilohijevi ideološki protivnici i vjernici otuđeni njegovim nacionalizmom, poricanjem egzistencije posebne crnogorske nacije i ratobornim stavom prema „bivšoj braći“ koja su se otcijepila od Jugoslavije, počeli su gledati na SPC kao stranu, u osnovi političku organizaciju čiji cilj je da eliminiše posebni nacionalni, kulturni i istorijski identitet Crnogoraca kao i drugih koji su smatrani neprijateljima srpskog naroda – Hrvata, Bošnjaka i Albanaca. Njihovi prigovori upućeni SPC bili su praktično identični analognoj kritici Amfilohija i ukupnog nacionalističkog usmjerenja crkve koju su pokrenuli brojni liberalni, urbani intelektualci i novinari u susjednoj Srbiji. Međutim, kao što smo naveli ranije, u crnogorskom slučaju, ta opozicija je poprimila izrazito nacionalnu boju, pothranjivana istorijskim argumentima autokefalista i iznova

veličanim primjerima oružanog otpora komita protiv srpskih i unionističkih vojnih snaga poslije 1918. godine, pored već pomenutog šećanja na partizanski otpor protiv zagovornika velikosrpske ideologije tokom Drugog svjetskog rata.

Članovi Odbora za obnovu Crnogorske autokefalne pravoslavne crkve bili su suočeni s teškim zadatkom organizovanja alternativne crkve. Nije bilo nade da će se desiti scenario sličan makedonskom pošto su vladajući režimi Srbije i Crne Gore potpuno podržavali jedinstvo SPC kao moćnog simbola i faktora ujedinjenja srpskog naroda. Takođe nije moglo biti govora o raskolu u pravom smislu, to jest, odvajanju eparhije ili njenog dijela od matične crkve. SPC je u tom smislu bila sasvim neprobojna, između ostalog i zbog toga što najveći dio njenog kadra nije dolazio iz Crne Gore već iz drugih „srpskih zemalja“ i nije gajio simpatije prema bilo kakvim izrazito crnogorskim ciljevima. Napokon, autokefalisti su uspjeli da okupe nekoliko sveštenika crnogorskog porijekla koji su iz različitih razloga napustili SPC ili druge pravoslavne crkve kako bi obavljali obrede krštenja i druge ceremonije, budući da je, nakon petrovdanske pucnjave, većina stanovnika Cetinja i okoline, zajedno s ostalim antiratnim, proindependističkim grupama iz različitih djelova republike bojkotovala zvaničnu crkvu kao nelegitimnu. U saradnji s nekoliko organizacija crnogorske dijaspeore, naročito iz Ševerne Amerike, konačno je pronađen novi vladika, Antonije Abramović (1919–1996), sveštenik Ruske pravoslavne crkve u Torontu rođen u Crnoj Gori koji je prihvatio da zauzme mjesto prvog poglavara novonastale, nepriznate crkve.

Na Lučindan 31. oktobra 1993. godine (godišnjica smrti Svetog Petra Cetinskog 1830. godine) nekoliko stotina Crnogoraca okupilo se na glavnom trgu istorijske prijestonice Cetinja da svečano proglasi konačno uspostavljanje (obnavljanje) nezavisne autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve. Ponavljanjem ili imitacijom stare tradicije plemenskih okupljanja koja su bila uobičajena prije nego što je Crna Gora postala sekularna država sredinom 19. vijeka, vjernici su aklamacijom odabrali Antonija Abramovića za poglavara alternativne crkve.³³ Na taj način, oni su slijedili stari, nekanonski crnogorski običaj biranja vladika aklamacijom narodnih plemenskih skupova kao što se to radilo vjekovima prije ukidanja teokratije od strane knjaza Danila. Posredstvom tog rituala, kao da je na jedan simboličan način izbrisana istorija sekularne države koja je trajala vijek i po. Autokefalisti od samog početka nijesu gajili nikakve nade da će SPC ili druge pravoslavne crkve priznati postojanje CPC. Kao što se moglo očekivati, SPC je odmah anatemisala novog vladiku, što je ubrzo potom učinila i Carigradska patrijaršija.

³³ U posljednje dvije decenije, i crnogorski i srpski nacionalisti pokušavali su da ožive stare plemenske strukture i običaje zarad novih političkih ciljeva. Međutim, dok je svijest o plemenskim korijenima i dalje živi dio porodičnog nasljeđa čak i među urbanim Crnogorcima, plemena su kao političke jedinice prestala postojati još u 19. vijeku. Potomci nekadašnjih plemenika, koji uglavnom žive u gradovima ostavivši za sobom pusta i beznađežno siromašna sela, prirodno imaju različite stavove, stoga sasvim je apsurdno govoriti ili djelovati u ime tradicionalnog plemena.

„Risto Sotona“ i „raspop Miraš“: trajno zamrznuti konflikt

U diskursu kojim je pokušano da se legitimizuje osnivanje CPC snažno je naglašavana ideja o njenom kontinuitetu s autokefalnom pravoslavnom crkvom crnogorske monarhije prije 1918. godine.³⁴ Ideja kontinuiteta predstavljala je osnovu za polaganje prava CPC na crkvenu imovinu. Prema viđenju CPC, crkvenu imovinu u Crnoj Gori SPC je nezakonito zaplijenila poslije nekanonskog ukidanja Crnogorske crkve 1920. godine. Očekivano, SPC odlučno odbacuje takve tvrdnje. Kao odgovor, ona je anatemisala protivničku crkvu kao političku sektu i godinama uporno pokušava da zauzda njen uticaj.

Do kraja 90-ih godina, CPC je ostala nepriznata ne samo od strane SPC, već i od vladajućeg režima i državne uprave. Uprkos tome CPC je uspjela da uspostavi svoje prisustvo u istorijskoj prijestonici Cetinju i okolini, najčešće obavljajući službe na otvorenom ili u Vladičanskom domu koji su njeni sljedbenici obezbijedili kao „privremeno šedište“ prije očekivanog „povratka“ u Cetinjski manastir, tradicionalnu rezidenciju crnogorskih mitropolita i vladika koja je trenutno pod kontrolom SPC. Nakon smrti vladike Antonija Abramovića 19. novembra 1996. godine, novi poglavar crkve Mihailo (Miraš) Dedeić (rođen u durmitorskom kraju iste godine

³⁴ Istoričar Živko Andrijašević ukazao je na činjenicu da je naziv koji je usvojila postjugoslovenska Crnogorska pravoslavna crkva (CPC) očigledno izveden od zvaničnog naziva protivničke SPC. Izvorna pravoslavna crkva crnogorske monarhije, definisana kao autokefalna u državnim spisima iz toga perioda, zvala se prosto Crnogorska crkva.

kad i Amfilohije), a do tada sveštenik Grčke pravoslavne crkve u Rimu, biva biran ponovo putem javne aklamacije 7. januara 1997. godine, što je u Sofiji 1998. godine svečanim činom rukopoloženja potvrdio patrijarh Pimen, poglavar bugarskog Alternativnog sinoda. Baš kao i njegovog prethodnika, Mihaila su ekskomunicirale i anatemisale SPC i Grčka pravoslavna crkva.

Kako se crnogorsko vođstvo na čelu s predsjednikom Milom Đukanovićem postepeno udaljavalo od sve više izolovanog režima Slobodana Miloševića i ideološki se pažljivo okretalo ka ideji crnogorskog suvereniteta i moguće čak i potpune nezavisnosti, sudbina CPC se okrenula na bolje. Prvi simboličan korak ka priznavanju postojanja CPC, mada i dalje daleko od istinskog priznavanja, vjerovatno su bile zvanične čestitke koje je od 2000. godine predsjednik Đukanović redovno upućivao vladiki Mihailu kao poglavaru CPC prilikom najvećih praznika kao što su Uskrs i Božić zajedno sa sličnim čestitkama upućenim Amfilohiju kao poglavaru SPC u Crnoj Gori.³⁵ Godine 2000, CPC je zvanično registrovana kao vjerska organizacija što je umnogome olakšalo njeno dalje djelovanje ali nije značilo i puno priznanje kao nacionalne crkve koja bi zamijenila SPC. Od kraja 1990-ih, jedno krilo vladajuće strukture (koje je povremeno predstavljao Đukanović lično ali češće drugi funkcioneri kao danas već pokojni Dragan Kujović iz DPS-a ili njihovi politički saveznici iz Socialdemokratske partije) počinje pružati retoričku, ličnu kao i finansijsku podršku za CPC dok je drugo krilo DPS (na čelu

³⁵ Dragoljub VUKOVIĆ, „Spor oko uskršnje čestitke: Đukanovićev zaokret prema crkvenom pitanju“, AIM Press, 8. maj 2000. godine, dostupno na: <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200005/00508-002-pubs-pod.htm>

sa Svetozarom Marovićem i kasnije sve češće Filipom Vujanovićem) istovremeno nastavilo da podržava SPC. Kako je rasla podrška za crnogorsku nezavisnost, broj sljedbenika CPC takođe se povećavao. Uprkos tome, SPC je nastavila da vrši uticaj nad značajno većim dijelom pravoslavnih vjernika u zemlji.

Uprkos raznim predviđanjima, takva situacija je ostala gotovo nepromijenjena čak i nakon proglašenja crnogorske nezavisnosti 2006. godine. Sukob zbog nadležnosti, suprotstavljeni istorijski narativi i konstantna bitka za duše, teritoriju i svetišta između dvije crkve, praćeni periodičnim incidentima i nastupima nasilja među sljedbenicima i protivnicima dva tabora, ostali su stalna odlika crnogorskog vjerskog, političkog i kulturnog života. Čini se da je vladajuća struktura sasvim zadovoljna neprekidnim stanjem konflikta između dvije suprotstavljene crkve i da ne namjerava da interveniše u korist bilo koje strane. Takvo stanje u suštini ide u prilog konstantnoj dominaciji SPC, na gorko razočarenje CPC i njenih sljedbenika s iznevjerenim nadama da će se položaj njihove crkve značajno poboljšati nakon obnove nezavisnosti. Ideološki i politički stavovi CPC i SPC ostali su nepromijenjeni još od kraja 1990-ih godina. Obje crkve predstavljaju važan simbol nacionalnog identiteta za njihove sljedbenike i anatemu za protivnike. Obje su u javnoj svijesti personifikovane u velikoj mjeri likovima njihovih predvodnika: vladike Amfilohija, ili „Rista Sotone“ – kako ga često nazivaju njegovi protivnici i vladike Mihaila, ili „raspopa Miraša“, kako ga je nazvala suprotna strana.

Uprkos činjenici da se o ovom sporu moglo relativno malo toga čuti izvan granica Crne Gore, obje crkve održavaju žive odnose s drugim pravoslavnim crkvenim

organizacijama, raznim hrišćanskim crkvama i odgovarajućim zajednicama u dijaspori. Prirodno, ti odnosi su prilično neproporcionalni i približno odražavaju različite veličine i snage dvije crkve. Relativno čvrst savez između zvaničnih („kanonskih“) pravoslavnih crkava, kao što su ruska ili grčka, kad se radi o otcijepljenim grupama ili novoosnovanim rivalskim crkvama značio je da je CPC prinuđena da potraži druge oblike odnosa i strategija. Od svog osnivanja ona je održavala živ kontakt s nekadašnjim Alternativnim sinodom Bugarske, Pravoslavnom crkvom Italije i Pravoslavnom crkvom Ukrajine – Kijevskom patrijaršijom. Takođe, CPC je stvorila brojne prijateljske veze s predstavnicima Katoličke crkve, kako u Crnoj Gori tako i inostranstvu. To je naročito bio slučaj s Hrvatskom čije su državne vlasti odobrile puno priznavanje CPC na hrvatskoj teritoriji. Slična registracija u susjednoj Srbiji i dalje nije riješena zbog velikog pritiska koji dolazi od SPC uprkos činjenici da CPC već godinama djeluje među crnogorskim iseljenicima u Vojvodini.

Zahvaljujući dosljednom antiratnom stavu koji je CPC zauzimala tokom 1990-ih, vladika Mihailo i drugi predstavnici ove crkve su poslije 2000. godine odigrali interesantnu ulogu u poslijeratnom procesu pomirenja Crne Gore na jednoj i Hrvatske i Bosne i Hercegovine na drugoj strani. Najviši poglavar CPC je više puta pošećivao Vukovar, koji je bio simbol hrvatske odbrane protiv jugoslovenske armije 1991. godine, kao i Srebrenicu, spomenik genocida nad Bošnjacima koji su počinili srpski nacionalistički ekstremisti. Zapravo, Mihailo je bio prvi predstavnik bilo koje pravoslavne crkve koji je ikada posetio Srebrenicu na godišnjicu masakra 2008. godine i do sada ostao i jedini koji je to učinio.

Prema Hrvatskoj i Bosni, CPC predstavlja prijateljsko lice koje, za razliku od crnogorskog političkog establišmenta koji i danas personifikuje Đukanović, nije okaljano prošlim vezama s režimom Slobodana Miloševića i velikosrpskom politikom 1990-ih.³⁶ Protivnici CPC, međutim, upozoravaju na činjenicu da njena crkvena hierarhija ne poklanja nikakvu pažnju srpskim patnjama i žrtvama. Što se tiče SPC, situacija je obrnuta: ona se fokusira isključivo na komemoraciju srpskim žrtvama ratova iz 90-ih. Oprečni stavovi dvije crkve prema ratovima koji su uslijedili nakon raspada Jugoslavije i dalje čine značajan element njihovog identiteta i oblikuju njihove odnose s drugim etničkim i vjerskim zajednicama u regionu.

Sljedbenici SPC su katkad tvrdili da je CPC neregligijska, čisto politička organizacija, pa spoljni posmatrači prave ozbiljnu grešku kad SPC i CPC tretiraju kao jednake. Posmatrano s kanonskog stanovišta, tvrdi SPC, CPC ne postoji i stoga ne zaslužuje pažnju. Moguće, no čak i ako sa isključivo kanonskog gledišta kažemo da se od pada komunizma u crnogorskom pravoslavlju ništa nije dešavalo, u realnom životu je bilo upravo obrnuto! Ovaj vjerski spor je nesumnjivo imao veliki uticaj na mnoge aspekte crnogorskog političkog života, kulturne ratove i ponovno oblikovanje nacionalnih identiteta. Najvidljiviji pokazatelji toga su imovinski zahtjevi

³⁶ Više o djelovanju CPC u Bosni i Hrvatskoj, naročito vezano za učešće CPC na komemoracijama vezanim za jugoslovenske ratove 1990-ih, vidi Borislav CIMEŠA (ur.), *Da se više ne ponovi: zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa posvećenog stradanju Cetinja, Vukovara i Srebrenice u njihovom istorijskom trajanju* (održanog na Cetinju 30. 6. 2008), Cetinje: CPC, DANU, 2008.

i konflikti zbog pojedinih hramova, koje su uglavnom pokrenuli krugovi CPC, kao i nacionalistički obojena „neotradicionalizacija“ vjerskog nasljeđa dirigovana od strane SPC. Ta pitanja koja bacaju više svijetla na prirodu spora i dugoročne strategije dvije strane biće predmetom dva odjeljka koji slijede.

O mravima i slonovima: borba za svetišta

Zbog veoma ograničenih finansijskih i pravnih mogućnosti, CPC je razvila sasvim posebnu strategiju u borbi za svetišta a tako, simbolično i za teritoriju. Nakon 2000. godine, CPC je uspjela sagraditi nekoliko novih crkvenih građevina, obično na zemlji koju su poklanjali njeni sljedbenici. Uspostavila je svoje prisustvo u većim gradovima razvijenijeg (i više „procrnogorskog“) juga zemlje kao što su Podgorica, Kotor i Nikšić. Od 2002, CPC takođe uspijeva da se djelimično proširi na sever zemlje đe živi veći dio srpske i prosrpske pravoslavne populacije, naročito na opštine Bijelo Polje i Berane.³⁷

U nejednakoj borbi za kontrolu nad istorijskom baštinom, CPC se većinom oslanjala na staru tradiciju plemenske i bratstveničke imovine i primarno se fokusirala na seoske crkve. Prema običajnom zakonu i tradiciji, takve crkve pripadaju određenom bratstvu, plemenu ili selu čiji su žitelji prvobitno izgradili crkvu. Taj tradicionalni oblik kolektivnog vlasništva, koji potiče iz patrijarhalnog doba plemenskog društva, takođe se odražava

³⁷ Draško ĐURANOVIĆ, „Christmas Quarrels in Montenegro: Yule-Logs of Discord“, AIM Press, 12. januar 2002, dostupno na: <http://www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/200201/20112-003-trae-pod.htm>

i u savremenom pravnom sistemu. U nekoliko opština na jugu Crne Gore takve seoske crkve su zvanično registrovane kao vlasništvo određenih seoskih komuna.³⁸ Za razliku od manastira, te crkve nijesu dio vlasništva Pravoslavne crkve ili njenih teritorijalnih ogranaka kao što su eparhije. Stanovnici svake od oblasti, tvrde predstavnici CPC, mogu stoga slobodno da biraju koja crkva ili pop će obavljati vjerske službe ili obrede kao što su vjenčanja i sahrane. U Staroj Crnoj Gori, koju čini istorijsko jezgro Crne Gore oko Cetinja đe je položaj CPC najsnažniji, od prekretnice 20. i 21. vijeka, lokalni mještani su često organizovali okupljanja i svečano predavali ključeve svojih seoskih crkava sveštenstvu CPC. Takva politika je dovela do brojnih okršaja i žustrih debata sa SPC, praćenih često manjom ili većom umiješanošću policije. Do sada najveći sukob desio se 19. avgusta 2009. godine za vrijeme liturgije u Crkvi Svetog Preobraženja na Lovćenu. Crkvu su zvanično na upravu CPC prenijeli stanovnici plemena Njeguši, istorijske kolijevke dinastije Petrović-Njegoš, pored još nekoliko crkava koje su pripadale plemenu. Plemenski savjet je odobrio molbu SPC da 19. avgusta služi liturgiju u crkvi. Liturgija CPC je bila zakazana za kasnije, međutim, sveštenstvo SPC i njihovi sljedbenici odbili su da na vrijeme napuste crkvu. To je dovelo do sukoba

³⁸ To je slučaj s opštinama Cetinje, Podgorica, Bar, Nikšić i Danilovgrad. U slučaju opština Budva i Kotor, približno jedna polovina ukupnog broja crkvenih građevina i dalje ima sličan status kolektivnog vlasništva, dok je drugi dio 2001. godine iznova zaveden u državnim registrima kao vlasništvo SPC postupkom koji i dalje snažno osporavaju CPC i nezavisni liberalni mediji.

između pristalica obje grupe koje je na kraju razdvojila policija. U incidentu su ranjena tri policajca.³⁹

To je manje-više tipičan scenario javnog konflikta između sljedbenika suprotstavljenih crkava, koji se najčešće ogleda u sukobu oko korišćenja pojedinih crkvenih lokacija u kojem jedna ili druga strana spora optužuje svoje protivnike za nezakonito upadanje na njihovo vlasništvo ili blokiranje pristupa istom. Tokom posljednjih deceniju i po dogodili su se brojni slični slučajevi što je gotovo uvijek doprinosilo podizanju tenzija ne samo među tvrdokornim vjernicima, već i među pristalicama i protivnicima crnogorske nezavisnosti uopšte, naročito u nestabilnim godinama prije referendumu o nezavisnosti 2006. godine. Nakon referendumu, tenzije između dvije crkve su nastavile da produbljuju podjele i konflikte između „stopostotnih Crnogoraca“ i „stopostotnih Srba iz Crne Gore“ (veoma često se dešava da su predstavnici dvije političke opcije koji se prema tome različito nacionalno izjašnjavaju sasvim bliski rođaci). Od poznih 1990-ih do referendumu 2006. godine, razlog za javno demonstriranje nacionalističkog sentimenta je bilo prvijenstveno pitanje budućeg statusa države. Takva demonstriranja, povremeni sukobi i diskurzivne bitke najčešće su bile dirigovane od strane političkih partija ili odgovarajućeg proindenpendističkog odnosno prosrpskog političkog bloka, nerijetko uz otvorenu podršku odgovarajuće nacionalne crkve. Od proglašenja nezavisnosti i njegovog brzog međunarodnog priznanja dešava se upravo suprotno: nacionalističke tenzije sada nerijetko podižu dvije pravoslavne crkve, obično u bli-

³⁹ Youth Initiative for Human Rights, IInd Periodic Report on Human Rights in Montenegro, dostupno na: <http://www.yihr.org/uploads/reports/eng/31.pdf>

skoj vezi s njihovim suprotstavljenim i nepomirljivim imovinskim zahtjevima. Političke partije teže da igraju prilično sekundarnu ulogu saosećajne i zabrinute javnosti u predvidivim izjavama vjernosti diktiranim njihovim nacionalnim identifikacijama. U nezavisnoj Crnoj Gori, dvije rivalske crkve evoluirale su u primarne nosioce nacionalističke mobilizacije.

Uprkos snažnim nacionalnim osećanjima mnogih sljedbenika obje crkve, takođe je evidentno da i sama tradicionalna svetišta igraju važnu ulogu. Nekim manastirima, kao što je Ostrog, pripisuju se čudesne moći i mnoge seoske crkve su, izreda, generacijama bile mjesta krštenja, vjenčanja, sahrana i drugih obreda lokalnih porodica. Veoma često, osećaj lične vezanosti za neki manastir ili crkvu je zapravo mnogo važniji nego pitanje koja od sukobljenih crkava upravlja tim svetilištem. Stoga, čvrsti pristalica crnogorske nezavisnosti i sljedbenik CPC može istovremeno redovno da posećuje neki od manastira kojim upravlja SPC, moleći se i čak donirajući tamo novac, upravo zbog duhovnog značaja koji se pripisuje datom mjestu. Upravo iz tog razloga, kontrolisanje istorijskih svetišta ima važne praktične implikacije u neprekidnoj borbi za moć između dvije konkurentne crkve. Stavljanje seoskih crkava u ruralnim krajevima Stare Crne Gore pod upravu CPC potvrdilo je prethodni gubitak odanosti „procrnogorskih“ vjernika tog dijela zemlje, mada i pored toga, SPC i dalje uživa beneficije skoro potpune hegemonije kad je u pitanju kontrolisanje najvećih istorijskih spomenika i crkava širom zemlje.

Slična disproporcija je odmah očigledna kad je u pitanju broj sveštenika. Godine 2000, CPC je imala

samo 5 sveštenika pored samog mitropolita.⁴⁰ Tačan broj sadašnjeg sveštenstva u CPC je teško ustanoviti, između ostalog i zbog toga što neki od njih služe zajednicama CPC u dijaspori (Argentina, SAD, Kanada, Austrija). Prema mojoj procjeni, 2009. godine u samoj Crnoj Gori nije bilo više od 20 sveštenika CPC. Nedostatak finansijskih sredstava i veoma ograničene mogućnosti za obrazovanje novih sveštenika glavne su prepreke za rast crkve koja se ne može mjeriti s ljudstvom koje ima SPC. Konačno, zbog pripadanja mnogo široj i moćnijoj organizaciji koja teritorijalno umnogome premašuje samu Crnu Goru, Mitropolija crnogorsko-primorska se takođe može osloniti na finansijsku podršku i kadar iz „drugih srpskih zemalja“ naročito Srbije i bosanske Republike Srpske. S druge strane, CPC svoje mreže može baciti samo u znatno plitkije vode etničkih Crnogoraca iz matične zemlje i emigrantskih zajednica.

„Čišćenje“ istorijskog nasljeđa

Vladika Amfilohije je od svojih protivnika optuživan da sprovodi i propagira postupke prema istorijskom nasljeđu i tradicionalnim vjerskim običajima koji zapravo predstavljaju neku vrstu srpske nacionalističke kulturne revolucije koja za cilj ima eliminisanje svih prethodnih tragova crnogorske osobenosti, multikonfesionalizma i multikulturalnosti. Te tendencije su najviše uočljive u sferi crkvene arhitekture. Pod Amfilohijevom

⁴⁰ Stevo VUČINIĆ, „Crnogorska crkva i država,“ Sreten Perović (ur.), Crnoj Gori u pohode: zbornik radova sa II. kongresa crnogorskih iseljenika, održanog na Cetinju 12. i 13. avgusta 2000. godine, Cetinje – San Francisco: Crnogorska svjetska asocijacija, 2001, 125.

upravom, tvrdi vodeći zastupnik CPC Stevo Vučinić „SPC vrši devastaciju kulturnih spomenika i istovremeno rekultivizaciju kultovima koji nijesu ucijepljeni u biće ovog naroda. Ambijentalne vrijednosti sakralnih objekata sistematski degradira i vrši građevinske intervencije i interpolacije novih objekata, čime narušava njihovu izvornu vrijednost. Cilj joj je da estetske vrijednosti ovog podneblja zatre i istovremeno ugradi neovizantijsku estetiku sa prostora Srbije koja nije primjerena i ne predstavlja posebnosti ovog prostora. ... Uočljivo je, takođe, da su konture svih sakralnih objekata koji se grade ili prepravljaju, i u Srbiji i u Crnoj Gori, veoma slične, čime se sugerije posmatraču jedinstvo oba prostora u duhovnom i kulturnom smislu, što inače nije slučaj.“⁴¹

Optužbe protiv SPC zbog načina na koji tretira istorijsko nasljeđe ne dolaze samo iz krugova CPC. Zapravo, mnogi od dodataka i promjena sasvim su uočljivi za bilo kojeg hodočasnika ili turistu koji je u više navrata pošećivao neke od najvažnijih svetinja u zemlji. Šedište mitropolita, Cetinjski manastir, predstavlja upečatljiv primjer glavnih trendova retradicionalizacije (ili, možda bolje, detradicionalizacije) i adaptacije kulturne baštine pod kontrolom SPC. Tokom 1990-ih, čitava nova zgrada, i to dvospratna vila u neovizantijskom stilu koja je povezana jednim hodnikom s istorijskom građevinom manastira podignuta je kao privatna rezidencija mitropolita. Neki od jednostavnih malih prozora na prednjoj strani manastira, koji datiraju iz vremena kad je manastir funkcionisao kao utvrđenje u borbi protiv turskih napada, nedavno su ukrašeni mermernim, vizantijskim

⁴¹ Stevo VUČINIĆ, n. dj., 123–124.

lukovima. U manastirskoj kapeli, stara kamena grobnica knjaza Danila (1851–1860), prvog svjetovnog vladara iz dinastije Petrović-Njegoš, zamijenjena je novom strukturom koja je za dvije trećine manja od prvobitne. Marginalizacija uloge koju je Danilov grob ranije imao u unutrašnjosti kapele ima duboko simboličko značenje. Danilo, koji je odbio da prihvati ulogu vladike i umjesto toga preobrazio stari teokratski režim u sekularnu knjaževinu, u SPC je smatran neprijateljem crkve.⁴² Stoga, smanjenje veličine njegove nadgrobne ploče trebalo je da simbolizuje promjenu istorijske sudbine, ovoga puta u korist crkve i na štetu sekularne države.

Pored Cetinjskog manastira, manastir Ostrog vjerovatno predstavlja najpoznatiji vizuelni kao i duhovni simbol pravoslavne hrišćanske vjere na crnogorskom tlu. Ostrog je poznat kao zemaljsko prebivalište i potonje počivalište Svetog Vasilija Ostroškog čijim moštima se pripisuju čudesne moći ne samo među pravoslavnim hrišćanima, već i među nekim katolicima i muslimanima iz regiona.⁴³ Manastir je praktično isklesan u stijena strme planine koja se nadvija nad dolinom Zete u blizini grada Nikšića. Za vrijeme Amfilohijeve uprave, veliki novi kompleks (konak) koji se koristi prije svega za smještaj hodočasnika napravljen je odmah uz manastir. Konak je takođe bijel i pripijen uz stijenu, ali dva puta veći od istorijske manastirske građevine i, kako se moglo i očekivati, ukrašen vizantijskim lukovima

⁴² Takođe, u očima SPC Danilo je kriv za još jedan grijeh: u vanjskoj politici koju je vodio on je bio više voljan da sarađuje s katoličkom Francuskom nego s tradicionalnim saveznikom Crne Gore, pravoslavnom Rusijom.

⁴³ Ger DUIJZINGS, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, New York: Columbia University Press, 2000, 76–79.

koji sa velikog rastojanja nagovještavaju da je manastir Ostrog postao ponosni član svesrpske duhovne franšize. Dalji dokazi njegovog srpskog identiteta mogu se pronaći unutar manastira, đe su stare oštećene freske nedavno prefarbane a preko njih oslikane nove freske koje prikazuju članove dinastije Nemanjića.

U posljednjih dvadeset godina, oživljavanje organizacije SPC praćeno je opsežnim renoviranjem ili izmjenama postojećih struktura i podizanjem novih hramova, manastira i drugih građevina širom Crne Gore. Neotradicionalni stil koji podseća na srpsku kontinentalnu arhitekturu iz srednjeg vijeka preferiran je u drugim brojnim slučajevima manje poznatim od gore pomenutih primjera prvorazrednih istorijskih manastira. Građevinski procvat posljednje dvije decenije ne pamti se još od slične masovne kampanje renoviranja i izgradnje crkava koju je pokrenuo knjaz Nikola poslije 1878. godine.⁴⁴

Pokušaji SPC da naglasi svoju spiritualnu i pravnu dominaciju nad crnogorskom teritorijom često su dostizali spektakularne razmjere. Najilustrativniji primjer – i onaj koji je izazvao najviše medijske i političke pažnje posljednjih godina – jeste postavljanje nove crkve na vrhu planine Rumija (na 1593 metara nadmorske visine) koja se izdiže iznad etnički mješovite oblasti luke Bar i dominira nad cijelom oblašću između južnog poteza jadranske obale i Skadarskog jezera u zaleđu. Na dan 18. juna 2005. godine, uz pomoć lokalne komande vojske Srbije i Crne Gore, SPC je uspjela da postavi me-

⁴⁴ Vidi Lazar TOMANOVIĆ, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, Cetinje: Kraljevska državna štamparija, 1910, đe se nalazi sveobuhvatan, opširan spisak crkvenih građevina koje su podignute i renovirane tokom prvih pet decenija njegove vladavine.

talnu crkvu na vrh Rumije bez dozvole ili prethodnog pristanka crnogorskih državnih organa. Mala metalna crkva transportovana je do planinskog vrha vojnim helikopterom. U zagrijanoj političkoj atmosferi, manje od godinu dana prije zakazanog referenduma o nezavisnosti, vojska labave federacije Srbije i Crne Gore je na taj način demonstrirala svoju podršku SPC kao i čvrst pro-beogradski, unionistički politički stav u dugotrajnom sporu oko budućeg statusa republike.⁴⁵

Do 2005. godine Rumija je predstavljala mjesto tradicionalnog multivjerskog hodočašća. Pravoslavci (Crnogorci i Srbi), katolici, kao i muslimani (slovenski i albanski) učestvovali su svake godine na Trojičin dan u ceremonijalnom uspinjanju na vrh sa starom relikvijom, drvenim krstom Svetog Vladimira (lokalnog vladara i mučenika koji je umro 1016. godine). Tog sveca poštuju i pravoslavni i katolički hrišćani, dok sam krst čuva jedna lokalna porodica još od doba Turaka. Nasilnim postavljanjem metalne crkve na ranije pusti vrh Rumije, SPC je zapravo prisvojila ovo tradicionalno svetište demonstrirajući svoj snažan uticaj na vjerski kao i politički život u Crnoj Gori. U nacionalističkom i neotradicionalističkom diskursu kakav preovladava na zapadnom Balkanu, čini se da nema mjesta za potpuno nove ideje i djela: praktično svaki poduhvat i svaka misao moraju imati respektabilan pedigree i biti poduprti istorijskim argumentima da bi bili prihvaćeni kao legitimni. Sadašnja djela su opravdana samo ako imaju precesan u prošlosti. U slučaju rumijskog spora, prosrpski mediji su širili legendu prema kojoj je nekada ranije već

⁴⁵ „Amfilohijev pohod na Rumiju,“ Republika, 22. 6. 2005, dostupno na: http://www.pcnen.com/detail.php?module=2&news_id=9179

postojala crkva na vrhu planine koja je ili srušena sa zemljom u najezdi Turaka ili je, kako glasi više pjesnička verzija koju propagira Amfilohije lično, „odletjela na nebo“ kako bi izbjegla uništenje.⁴⁶ Stoga, postavljanjem metalne crkve na vrh planine, vojni helikopter nije narušio prethodno zajedničku, multikonfesionalnu sakralnu teritoriju, već je zapravo povratio stari, predosmanski poredak stvari koji tobože karakteriše neosporna nadmoć SPC. Čitavu priču odbacili su profesionalni historičari kao potpuno novu izmišljotinu, no i pored toga ona se i dalje širi putem medija koje kontroliše SPC. Uprkos brojnim debatama i protestima koji stižu iz redova liberalnih intelektualaca, nevladinih organizacija, političara iz vladajuće koalicije kao i političkih predstavnika albanske i bošnjačke/muslimanske manjine (i naravno, CPC i njenih sljedbenika) pitanje Crkve Svetog Trojstva ili „kiosk crkve“ kako su je šaljivo nazvali njeni protivnici, još uvijek nije riješeno. U međuvremenu, tradicionalna godišnja hodočašća ka vrhu planine nastavljena su u posljednjih nekoliko godina, ali su mnogo izgubila na svojoj multivjerskoj dimenziji postajući sve više isključivo srpska pravoslavna svetkovina.

Pored najvidljivijih promjena na crkvenoj arhitekturi pod kontrolom SPC, ozbiljni prigovori iznešeni su i protiv novih običaja koji su uvedeni u crkveni život od Amfilohijeva dolaska na čelo Crnogorske mitropolije. „Isticao je na crkve i manastire zastave sa ocilima kakvih ranije u Crnoj Gori nije bivalo. Na raskršća puteva postavlja gvozdene makete crkava ... Pobada visoke krstove kao začikivanje nepravoslavnim vjerama ... U

⁴⁶ Konsultuj zvaničnu internetsku stranicu SPC iz barske opštine na <http://www.pravoslavnacobar.org/>

Amfilohijevoj režiji daju se nazivi nekim grobljima u Crnoj Gori ... kakvih ranije nije bilo. Enterijere crnogorskih bogomolja permanentno posvetosavljuje. ... Mošti Svetoga Vasilija Ostroškog pomjerane su s Ostroga samo kad se bježalo ispred egzekutorskih vojski koje su kretale na Crnu Goru, a Amfilohije prošeta s njegovijem čudotvornim moštima i mimo granica Crne Gore. ... Nikad prije stupanja g. Amfilohija Rista Radovića na mitropolitiski tron cetinjski vjernici nijesu ljubili zemlju kad uđu u bogomlju, niti klečali na koljenima kad im sveštenik zapovjedi. ... Sad je Amfilohije uveo običaj da se u crkvi pada na koljena, ili u najmanju ruku da vjernik dohvati tri puta rukom crnu zemlju,⁴⁷ tvrdi Amfilohijev nekadašnji ideološki saputnik i kasniji kritičar, profesor književnosti Novak Kilibarda.

Česte kritike o pogrešnom upravljanju istorijskom baštinom pravoslavne crkve koje vodi SPC u posljednjih dvadeset godina svjedoče ne samo o relativnoj nemoći rivalske crkve već, prije svega, o slabosti same države. Uprkos činjenici da iste promjene nije kritikovala isključivo CPC, već najčešće i Zavod za zaštitu spomenika kulture, a periodično čak i vladini ministri i drugi visoki funkcioneri, SPC u posljednje dvije decenije nikada nije primorana da učini bilo kakve ustupke prezervacionistima ili državnim organima. Štoviše, ovakav imunitet na bilo kakve optužbe dokazuje pretpostavku da SPC, bez obzira na činjenicu da je većina njenih velikosrpskih nacionalističkih ciljeva iz ranih 1990-ih doživjela potpuni neuspjeh i da je Crna Gora postala nezavisnom državom uprkos glasnom i žestokom protivljenju SPC, ipak spada, poput nekoliko jakih političkih i poslovnih

⁴⁷ KILIBARDA, Amfilohije i kosovski mit, 57–58, 60–61.

klanova, među najmoćnije igrače na crnogorskoj sceni koji uspijevaju ostati iznad zakona.

Optužbe da SPC vodi politiku „posrbljavanja“ ili „srbijanizacije“ crnogorskog kulturnog nasljeđa su svakako donekle opravdane, ali se moraju sagledati u širem regionalnom kontekstu. U postjugoslovenskoj eri, SPC je preuzela ulogu vrhovnog čuvara srpskog naroda i umnogome je uspjela da se predstavi kao najrespektabilniji nosilac i tumač nacionalnih vrijednosti. Tome su doprinijeli i neuspjesi i porazi različitih političkih snaga, ličnosti patriotskih intelektualaca koji su se nazimjениčno, u posljednje dvije decenije, obavezivali da će promovisati nacionalističku agendu širom „srpskog etničkog prostora“. Rezultat svega toga je evidentna klerikalizacija nacionalizma. U svom diskursu crkva sebe predstavlja kao čuvara nacije od početka njene istorije i kao vrhovnog sudiju u sadašnjim nacionalnim pitanjima. U takvom svjetonazoru, prošlost, sadašnjost i budućnost nacije neodvojivo su povezani sa sudbinom crkve.

Čak i da Crnogorce isključimo iz „srpstva“, prošlost srpskog naroda je veoma šarolika kad su u pitanju spoljni uticaji, ideologije, umjetnički izrazi i regionalna raznolikost zemalja koje su Srbi naseljavali u prošlosti ili sadašnjosti. Međutim, SPC i njeni laički agitatori slijede veoma suženu interpretaciju identiteta, konstruisanu biranjem podobnih elemenata kao istinski nacionalnih (kao što su pojedina obilježja iz određenog srednjovjekovnog perioda u arhitekturi i umjetnosti) i obacivanjem svih drugih. Neotradicionalistička gledišta i politike vezane za vjersko nasljeđe koje smo analizirali u vezi s crnogorskim slučajem ni na koji način nisu svojtstveni samo Crnoj Gori. SPC promoviše svoju

klerikalizovanu, ograničenu verziju srpskog identiteta kao jedinu moguću i prihvatljivu u većini oblasti pod njenom jurisdikcijom, prije svega u samoj Srbiji. Simboli regionalne raznolikosti i umjetničkog pluraliteta potisnuti su u korist neke vrste etno-vjerske mekdonaldizacije: nove crkve kao i mnoge od onih koje su „popravljene“ neodoljivo se čine kao postmoderni, neovizantijski odraz idealizovane slike jedine istinske verzije nacionalne arhitekture, zasnovan na spoljašnjoj imitaciji nekih osnovnih, najupadljivijih elemenata kao što je određeni tip lukova. Građevinski materijal je uglavnom savremen, beton, čelik ili plastika. Cilj je stvaranje takvih građevina koje su lako i smjesta prepoznatljive kao biljezi i simbolički čuvari srpskog nacionalnog prostora.

Zaključak

Uprkos činjenici da je proglašenje nezavisnosti Crne Gore 2006. godine predstavljalo težak poraz njene političke ideologije, SPC je uspjela da održi hegemoniju nad istorijskim hrišćanskim pravoslavnim nasljeđem i imovinom od raspada Jugoslavije do danas. Ekonomska pozicija SPC ostaje daleko bolja u odnosu na znatno ograničenija sredstva kojima raspolaže CPC. Stoga, sasvim je razumljivo što SPC nije sklona bilo kakvim ustupcima prema CPC budući da bi oni ugrozili njenu postojeću dominaciju. Uostalom, neobjašnjivi imunitet od pravnog gonjenja koji crkva uživa godinama kad god postoji osnovana sumnja da SPC krši zakone Crne Gore (čak i u politički neutralnim slučajevima kao sumnjiva briga za istorijsko nasljeđe ili podizanje zgrada bez potrebnih građevinskih dozvola) jasno ukazuju na to da je u stvarnom životu SPC nemoguće kazniti te da je ona

faktički iznad zakona. Iza institucionalne, spoljne demokratske fasade, Crna Gora u sadašnjosti funkcioniše kao neka vrsta mučnog saveza nekoliko „neofeudalnih“ klanova koji su se domogli kontrole nad različitim komadima crnogorske ekonomije i političkih institucija poslije raspada Jugoslavije i propasti prethodnog komunističkog sistema. Zajedno, oni kontrolišu ključne pozicije političke i ekonomske moći, s Milom Đukanovićem kao ključnim igračem i vrhovnim arbitrom na vrhu piramide. Uprkos povremenim gorkim kritikama i privremeno hladnim odnosima između SPC i vladajuće koalicije premijera Mila Đukanovića, crnogorska eparhija SPC koju personifikuje Amfilohije uspješno djeluje kao jedan od ovih moćnih klanova čiji interesi moraju biti uzeti u obzir. Ti kolektivni igrači su zbog sasvim praktičnih ciljeva oslobođeni poštovanja zakona koji je stvoren i kontrolisan tako da odgovara interesima vladajuće oligarhije. Stoga, bilo kakva promjena stava SPC prema drugoj crkvi i moguće mirno rješenje ili makar miran suživot, koji bi mogao biti postignut čak i bez zvaničnog priznavanja autokefalnosti CPC od strane SPC ne dolazi u obzir kako u sadašnjosti tako i u doglednoj budućnosti.

Naspram snažne i sigurne pozicije koju uživa SPC, CPC više pripada drugoj ligi kolektivnih i individualnih igrača u crnogorskim političkim, ekonomskim i simboličkim borbama za moć. Njima pripadaju vođe, klanovi, kompanije i organizacije od relativno snažnog lokalnog ali ne uvijek i državnog uticaja, kao što su recimo neki politički predstavnici manjina koji kontrolišu dio ekonomskih tokova u svojim gradovima ili zajednicama ali vrlo malo izvan njih. Doduše, CPC može računati na neke istaknute zaštitnike i branitelje njenih interesa

na državnom nivou, uključujući i funkcionere iz redova vladajuće koalicije, naročito socijaldemokrate predvođene predsjednikom partije i Skupštine Crne Gore Rankom Krivokapićem, koji je oštro i dosljedno napadao Amfilohija kao ratnog zločinca zbog njegove uloge u poticanju srpskog nacionalizma tokom 1990-ih.⁴⁸ Ipak, vjerski i društveni uticaj CPC je i dalje uglavnom ograničen na istorijsko jezgro crnogorske države i najviše se oseća u staroj prijestonici Cetinju i njenoj okolini.

Opšta pozicija CPC je od početka 1990-ih definitivno napredovala: zvanično je priznata od strane države, polako se proširila u pogledu teritorijalne organizacije koja sada, makar simbolično, obuhvata većinu oblasti u državi đe živi pravoslavna većina, kao i sve većeg broja parohija (i sponzora) među novoosviješćenim članovima crnogorske dijaspore. Takođe, CPC je u osnovi pridobila odanost vjernika kao i kontrolu nad određenim dijelom crkvene imovine u tradicionalnom jezgru zemlje. Međutim, mogućnost priznavanja od strane zvaničnih pravoslavnih crkava, a naročito SPC, do sada je bila potpuno beznadežna. Takva je bila i sudbina Makedonske pravoslavne crkve, doduše, pozicija CPC u poređenju s makedonskim slučajem značajno je slabija budući da ona ne uživa punu i nepodijeljenu podršku svoje nacionalne vlade. Međutim, problem CPC vjerovatno neće nestati u bliskoj budućnosti. Nepriznata crkva je još uvijek mala, ali prilično vitalna kad je riječ o periodičnim ispoljavanjima nacionalističkog djelovanja i imovinskim zahtjevima. Beskompromisan stav SPC u pogledu crnogorskog identiteta, podvučen

⁴⁸ „Krivokapić: Amfilohije treba da ide u Hag,“ PCNEN – Prve crnogorske elektronske novine, 18. septembar, 2008, dostupno na: http://www.pcnen.com/detail.php?module=2&news_id=32417

neprekinutim ideološkim i personalnim kontinuitetom s nacionalističkom politikom 1990-ih, znači da trenutno ne postoji nada za prevazilaženje spora povratkom otuđenih vjernika SPC. Zapravo, predstavnici CPC i mnogi sljedbenici, od proglašenja nezavisnosti, sve više odaju znake nestrpljenja budući da od 2006. godine konstantno opadaju njihove nade da će realizacija projekta državne samostalnosti istovremeno donijeti značajna poboljšanja ukupnog položaja CPC.⁴⁹ U bliskoj budućnosti, CPC i njeni laički sljedbenici će bez sumnje i dalje predstavljati vodećeg nosioca crnogorskog nacionalnog sentimenta, nezasićenog i nezadovoljenog čak i nakon obnove crnogorske nezavisnosti, i konstantno neprijateljskog prema SPC i nosiocima rivalskog srpskog nacionalnog identiteta i agende uopšte.

Potpuna nacionalizacija crkvene imovine za koju se CPC zalaže u posljednje vrijeme čini se kao prilično nevjerovatan ishod sadašnjeg potpunog zastoja.⁵⁰ Končno, glasnogovornici CPC su zgodno prevideli očiglednu činjenicu da u Crnoj Gori postoji još nekoliko tradicionalnih vjerskih zajednica. Da li bi imovina Katoličke crkve i Islamske zajednice takođe bila nacionalizovana, ili bi Pravoslavna crkva predstavljala poseban slučaj? Nizak stepen angažovanja javnosti za cilj naci-

⁴⁹ Jedan od najozbiljnijih javnih incidenata koje je CPC orkestrirala bio je pokušaj nekoliko stotina vjernika CPC na čelu s vladikom Mihailom da odaju poštovanje ostacima Sv. Petra Cetinjskog 18. aprila 2007. Crnogorska policija blokirala je prilaz manastiru. Nastala situacija podsećala je na slične događaje iz ranih 1990-ih, ali ovoga puta bez ispaljenih hitaca.

⁵⁰ Više o položaju CPC, o crkvenoj imovini i nacionalizaciji, vidi Vladimir JOVANOVIĆ, „Čije su naše crkve“, *Monitor*, g. XX, 28. avgust 2009, br. 984, 20–23.

onalizacije, praćen snažnim stavom SPC i efektivnim nedjelovanjem državne administracije u pogledu poziva i zahtjeva CPC, dodatno umanjuje izvodljivost tog scenarija.

Djelimično rješenje, koje bi svakako naišlo na snažno protivljenje SPC ali bi i pored toga izdržalo moguću međunarodnu kritiku i moglo na kraju postati trajno, bila bi selektivna nacionalizacija najvažnijih simbola crkve koji su takođe značajni kao kolijevke crnogorske političke istorije. To je naročito slučaj s Cetinjskim manastirom, istorijskim sjedištem vladika koji su zapravo bili poglavari crnogorske države. Moguće proglašenje Cetinjskog manastira za nacionalno blago i državno vlasništvo moglo bi se izvesti po ugledu na sličan presedan Katedrale Svetog Vida u Pragu. Godine 2007, češki sudovi su definitivno odlučili da najvažniji katolički hram u zemlji pripadne državi a ne katoličkoj crkvi, uprkos snažnom protivljenju crkvene hijerarhije, naglašavajući na taj način značaj hrama kao simbola češke nacije koji bi simbolično trebao da pripada svim građanima bez obzira na njihova vjerovanja, a ne samo jednoj konfesiji.⁵¹ Primjena slične mjere bi na prvom mjestu omogućila vraćanje Cetinjskog manastira u njegovo prvobitno arhitektonsko stanje. Novodefinisani status Cetinjskog manastira kao nacionalnog hrama bi možda ublažio otuđivanje lokalnog stanovništva. Manastir, trenutno izolovana tvrđava usko definisane, klerikalizovane verzije srpstva, koju većina lokalnog stanovništva smatra neprijateljskom, bio bi tako reinte-

⁵¹ Kimberly ASHTON, „Battle over St. Vitus Intensifies,“ *The Prague Post*, vol. 17, February 28, 2007, dostupno na: <http://www.thepraguepost.com/articles/2007/02/28/battle-over-st-vitus-intensifies.php>

grisan u život grada čiju istoriju simbolizuje. Pod pažljivo organizovanim uslovima obje rivalske crkve mogle bi naizmjenično da koriste manastir, ali nijedna ne bi njime dominirala niti imala kontrolu. Takvo rješenje, mada privremeno bolno za SPC i relativno povoljno za CPC, dugoročno bi u znatnoj mjeri olabavilo lokalne tenzije u cetinjskoj opštini, što bi se odrazilo i na čitavu državu zbog značaja Cetinja kao crnogorske istorijske, kulturne i duhovne prijestonice.

U kontekstualnom poređenju s drugim regionalnim slučajevima, spor između CPC i SPC vjerovatno je dugotrajnije prirode nego donekle slična postkomunistička podjela u Bugarskoj pravoslavnoj crkvi, okončana u prvim godinama 21. vijeka. CPC je već preživjela smrt svog prvog poglavara, vladike Antonija 1996. godine kao i raspad njenog najvažnijeg političkog saveznika, Liberalnog saveza nakon 2001. bez nekog vidljivog uticaja na njene tekuće aktivnosti i dugoročnu sudbinu. Više od deceniju kasnije, pod vladikom Mihailom CPC je doživjela rast uticaja, mada svakako isuviše spor i skroman u očima njenih najstrastvenijih sljedbenika i malobrojnog sveštenstva. Djelovanje CPC je više motivisano nezadovoljenim nacionalnim sentimentom nego individualnom harizmom konkretnih vjerskih i političkih vođa. Kad govorimo o trajanju ovog spora onda se čini da slučaj spora oko, na sličan način „raskolničke“ i nepriznate Makedonske pravoslavne crkve više odgovara za upoređivanje. Pored toga, upoređivanje CPC s makedonskim slučajem takođe otkriva relativnu slabost CPC kad je u pitanju odsustvo podrške crnogorskih državnih organa. Glasna podrška radikalnijih slojeva crnogorske vladajuće koalicije za CPC ne može zaista nadomjestiti odsustvo podrške u korist velikih imovinskih

zahtjeva CPC. Obje crkve su trenutno duboko ukopane u svojim ideološkim i političkim stavovima, spremne da aktivno osporavaju poziciju rivalske organizacije i nacionalistički diskurs koji ista zastupa.

„Crnogorski slučaj je poseban. Za razliku od ostalih nacionalizama u Jugoslaviji, crnogorski nacionalizam javlja se u dva oblika – antisrpski i anticrnogorski nacionalizam – i oba među Crnogorcima imaju svoje pristalice.“⁵² Upravo je ova neobična osobina crnogorske situacije definisala arenu za dugotrajni spor između dvije crkve koje su jednako čvrsto povezane s odgovarajućim oblicima nacionalizma. Nadamo se da je ovaj tekst više osvijetlio pomenuti sukob kao i složeno međusobno djelovanje vjerskog i političkog života u Crnoj Gori, koji nije samo u nekim aspektima jedinstven, već je i sasvim tipičan budući da ima mnoge strukturne osobine koje su svojstvene i drugim zemljama u našem regionu.

„Religija je danas jedna od najvećih sila konflikta u svijetu,“ kaže Vjekoslav Perica u uvodnoj rečenici njegove dragocjene rasprave o religiji i nacionalizmu u Jugoslaviji i postjugoslovenskim zemljama.⁵³ Kako je to u njegovom radu odlično objašnjeno, religija (barem u našem regionu i našem vremenu) nikad ne nastupa sama, u svojoj kristalnoj formi oslobođena političkih veza, nacionalističke agende, ekonomskih pitanja ili uticaja pojedinih ličnosti. Sudeći prema posebnom materijalu proučavanom za ovaj rad, sasvim razumnom čini se pretpostavka da takva kristalno jasna, čisto „spi-

⁵² Sabrina P. RAMET, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005*, 316.

⁵³ Vjekoslav PERICA, *Balkan Idols*, III.

ritualna“ esencija religije ili uopšte ne postoji ili prosto ne može biti izvučena iz konteksta kao ni iz njene sekularne sredine. Ovđe smo u više navrata naglasili blisku povezanost vjerskog života i sukoba s politikom i određenim nacionalističkim diskursima. Nacionalizam je često nazivan „sekularnom religijom“. Tom privlačnom frazom sažeto je rasprostranjeno vjerovanje, uglavnom zasnovano na sekularizacijskoj paradigmi 19. i 20. vijeka i brojnim specifičnim opservacijama, da je nacionalizam sekularni nasljednik religije, koji preuzima ulogu koju je ranije igrala religija u različitim aspektima, društvenog, političkog i kulturnog života. Međutim, takvo gledište u velikoj mjeri gubi na svojoj metaforičkoj valjanosti i praktičnoj korisnosti kad je u pitanju postkomunistička jugoistočna Evropa. Ovđe je religija pokazala izuzetnu sposobnost da se vrati na scenu kroz nacionalizam. Konačno, vjerska komponenta snažno je zavládala cjelokupnim nacionalističkim diskursom pošto su vjerske organizacije, zajedno s odgovarajućim laičkim krugovima, privatizovale ili otele nacionalizam za postizanje svojih ciljeva. Takvom scenariju ide u prilog činjenica da religija, baš kao i nacionalizam, vuče istorijske korijene koji su obično predstavljeni neodvojivim od porijekla same nacije.⁵⁴ Dominantno naglašavanje istorijskih presedana i ideja kontinuiteta esencijalno je u legitimizovanju samonametnute uloge određene vjerske organizacije kao vrhovnog čuvara nacije i nacionalnih interesa. Višestruki procesi koji su u ovom radu obuhvaćeni terminom klerikalizacija nacio-

⁵⁴ Sociolog i istoričar Entoni D. Smit uvjerljivo je osvijetlio kriptoreligijske aspekte nacionalizma, vidi: Anthony D. SMITH, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2003.

nalizma svakako nijesu svojstveni isključivo Crnoj Gori i drugim zemljama bivše Jugoslavije.

NACIONALNE MANJINE U CRNOJ GORI NAKON RASPADA JUGOSLAVIJE (1991–2003)¹

Nacionalne manjine u Crnoj Gori, izuzev Roma, su starosedioci koji su tradicionalno naseljavali oblasti đe i danas žive. U ovom poglavlju termin manjine koristićemo samo za nepravoslavno stanovništvo Crne Gore. One ljude koji su se 1991. etnički izjašnjavali kao Crnogorci (380 467 ili 61.86%) kao i one koji su se izjašnjavali kao Srbi (oko 57 453 ili 9.34%) tretiraćemo kao većinsku populaciju republike (koja je 1991. imala ukupno 615 035 stanovnika).² Etnički Crnogorci činili su većinu populacije u svim poslijeratnim popisima što dovoljno opravdava naš pristup, dok bi tretiranje onih crnogorskih građana koji sebe nazivaju Srbima kao manjine u pravom smislu bilo pogrešno iz više razloga. U Crnoj Gori samoidentifikovanje kao Srbini ili Crnogorci više je stvar ličnog izbora zasnovanog na političkim, kulturnim i drugim stanovištima. Takva „etnička“ podjela postoji čak i unutar mnogih porodica. Kao formalni dio Savezne Republike Jugoslavije i kao članica novoosnovane Državne Zajednice Srbija i Crna Gora, ova jadransko-balkanska republika je u razdoblju od 1992. do 2003. sačinjavala sastavni dio dvočlane zajedničke države sa Srbijom. Kad se uzme u obzir postojanje za-

¹ Koautor ovog teksta je Bohdana Dimitrovová.

² Statistički godišnjak Republike Crne Gore 2000, Podgorica: Republički zavod za statistiku, 2000, 248.

jedničke države, apsolutno nema sumnje da su Srbi poput Crnogoraca takođe predstavljali konstitutivni narod i da se ne mogu smatrati manjinom u jednoj od dvije sastavne republike.

Crna Gora je uspjela da izbjegne etničke i oružane konflikte većih razmjera nakon raspada Jugoslavije. Ipak, mnogi faktori kao što su migracije i naseljavanje izbjeglica i neke promjene u etničkoj identifikaciji izmijenili su etničku i demografsku strukturu Crne Gore tokom raspadanja Jugoslavije i ratova koji su se dešavali tokom 1990-ih. Religija je bila ključni faktor u procesima nacionalne identifikacije na Balkanu što je takođe bio slučaj i na teritoriji sadašnje Crne Gore. Stoga, etničke manjine mogu se definisati i kao manjine u vjerskom smislu. Većinu populacije čine pravoslavni hrišćani, dok manjine u Crnoj Gori čine muslimani (Bošnjaci/Muslimani; oko dvije trećine Albanaca; većina Roma) i katolici (Hrvati; oko jedne trećine Albanaca). Manjine Crne Gore mogu se takođe definisati teritorijalno do određene mjere, budući da su uglavnom skoncentrisane na periferiji republike (Albanci duž granice s Albanijom; većina Bošnjaka-Muslimana duž ševerne granice sa Srbijom na crnogorskom dijelu sandžačke oblasti; Hrvati u Boki Kotorskoj blizu granice s Hrvatskom). Lingvistički gledano, Bošnjaci i Hrvati govore istim jezikom kao i većinsko stanovništvo, mada od raspada Jugoslavije različite grupe koriste drugačije nazive za taj jezik (srpski, hrvatski, bosanski, crnogorski) umjesto prethodnog termina srpskohrvatski. Albanci i većina Roma lingvistički se razlikuju od većinske populacije, mada je i kod njih znanje većinskog jezika široko zastupljeno.

Prije raspada socijalističke Jugoslavije, u Crnoj Gori se primjenjivala titoistička kategorizacija u pogledu nacionalnih i etničkih grupa. Kategorija *narod* odnosila se na konstitutivne južnoslovenske nacije – Hrvate, Srbe, Slovence, Makedonce, Crnogorce i Muslimane. Termin narodnost (prije 1963. godine to je bila *nacionalna manjina*) označavao je nacionalnosti koje su imale svoje matične države izvan Jugoslavije (Albanci, Mađari, Italijani, Turci itd.). Konačno, kategorija *etnička grupa* opisivala je manjine „bez države“ kao što su Romi i (poslije osnivanja Izraela 1948. godine sasvim čudno) Jevreji.³

U Ustavu Savezne Republike Jugoslavije (koju su činile samo dvije republike, Srbija i Crna Gora) iz 1992. koristio se naziv *nacionalne manjine*, dok se u republičkom Ustavu Crne Gore iz iste godine govori o *nacionalnim i etničkim manjinama*. Raspadom socijalističke Jugoslavije, položaj Hrvata i Bošnjaka/Muslimana postao je naročito problematičan budući da su obje grupe izgubile svoj prethodno privilegovani status konstitutivnih naroda u pogledu cijele federacije. U posebnom dokumentu o položaju manjina koji su ratifikovale sve crnogorske parlamentarne partije u septembru 1997. godine upotrebljava se novi naziv *manjinski narodi*, koji se odnosio na Bošnjake/Muslimane, Albance i Hrvate. Primarni cilj je bio da se podvuče da su te tri grupe autohtone u Crnoj Gori, razlikujući ih od etničkih manjina

³ Filip TESAŘ, „Postavení národnostních menšin ve Svazové republice Jugoslávii“, Břetislav Dančák (ed.): *Národnostní politika v postkomunistických zemích*, Brno: Masarykova Univerzita, 2000, 269–270.

koje su rezultat migracija (Romi i male grupe kao što su Makedonci, Mađari i Slovenci).⁴

Bošnjaci/Muslimani

Na popisu održanom 1991. godine 89 614 (14.57%) ljudi se izjasnilo da pripada muslimanskoj nacionalnosti. Njihov stvarni broj vjerovatno je bio nešto veći jer su se neki od njih deklarirali kao Jugosloveni. Većina crnogorskih Bošnjaka/Muslimana⁵ živi u crnogorskom dijelu sandžačke oblasti na severu republike. Ta isto-rijska oblast podijeljena je između Srbije i Crne Gore nakon Balkanskih ratova 1912–1913, dok značajan broj Bošnjaka/Muslimana takođe živi i u susjednom srpskom dijelu Sandžaka. U Crnoj Gori najveća bošnjačko/muslimanska zajednica nalazi se u opštini Bijelo Polje, koja predstavlja najznačajniji centar u severnom dijelu Crne Gore (22 977, 41.6%). Bošnjaci/Muslimani čine većinsko stanovništvo u dvijema opštinama, rožajskoj (19 983, 86.9%) i plavskoj (11 199, 58.1%). Takođe, Bošnjaci/Muslimani predstavljaju značajan dio stanovništva u opštinama Berane (11 769, 30.3%) i Pljevlja (6 964, 17.6%). Izvjestan dio bošnjačko/muslimanske

⁴ Srđan VUKADINOVIĆ, „Društvena stvarnost i socijalna prohodnost – manjinski narodi u političkom, ekonomskom, kulturnom i obrazovnom životu Crne Gore“, Almanah, 2000, br. 13–14, 37–38.

⁵ Postoji neprekidna debata u pogledu odgovarajućeg naziva za najveću manjinu u Crnoj Gori. To je obrazloženo na kraju ovog odjeljka. Mi smo odlučili da koristimo dvojni termin Bošnjaci/Muslimani izbjegavajući da stanemo na stranu bilo zagovornika termina „Bošnjaci“ bilo onih koji se zalažu za naziv „Muslimani“.

populacije takođe živi na jugu zemlje, naročito u Podgorici (7 622, 5.1%) i Baru (5 136, 13.77%).⁶

Crnogorski Bošnjaci/Muslimani su starošedioci, potomci onog dijela lokalnog slovenskog stanovništva koje je prihvatili islam tokom dugog perioda osmanske vladavine.⁷ Osmansko administrativno, kulturno i vjersko prisustvo u ovom dijelu Balkana bilo je snažnije u ravninama i gradovima nego u planinama. U tim oblastima proces islamizacije imao je više uspjeha. Plemena Stare Crne Gore i Brda nijesu u većoj mjeri bila pogođena ovim procesom i zadržala su hrišćansku pravoslavnu vjeru. Te oblasti vremenom su razvile centralnu vlast i administraciju nezavisnu od Osmanlija, formirajući tako jezgro crnogorske države. Značajan broj slovenskih muslimana dospjelo je pod crnogorsku vlast nakon teritorijalne ekspanzije i međunarodnog priznanja Crne Gore 1878. godine, dok je još veći broj muslimana živio u oblastima koje je crnogorska monarhija prisvojila 1912. godine.

U njihovoj turbulentnoj istoriji, između Crnogoraca i Bošnjaka/Muslimana bilo je kako elemenata koegzistencije tako i konflikta. Tokom perioda crnogorske nezavisnosti veliki broj Bošnjaka/Muslimana emigrirao

⁶ Statistički godišnjak, 248. Opšte je priznato da se određeni broj slovenskih muslimana na jugu Crne Gore izjašnjava kao Crnogorci i sebe opisuju kao Crnogorce islamske vjeroispovijesti.

⁷ Ejup MUŠOVIĆ, Muslimani od pada Zete (1499), Novi Pazar: Muzej Ras, 1997. i Mustafa MEMIĆ, Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore, Podgorica – Sarajevo: Almanah, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2003. predstavljaju relativno pouzdane preglede bošnjačko/muslimanske istorije u Crnoj Gori. Časopis Almanah, koji izlazi u Podgorici, takođe je odličan izvor o istoriji, tradiciji i kulturi crnogorskih Bošnjaka/Muslimana.

je iz novoosvojenih oblasti, uglavnom u Tursku. Udio bošnjačko/muslimanskog stanovništva prilično je redukovan u mnogima od njihovih tradicionalnih naselja (Podgorica), dok je u pojedinim oblastima stanovništvo potpuno zamijenjeno naseljavanjem naroda pravoslavne vjere (Nikšić, Kolašin). Masovna emigracija nastavila se za vrijeme prve Jugoslavije i djelimično, čak i u komunističkoj federaciji.⁸ Slično kao u drugim oblastima Balkana, povremeni sukobi, masakri i antiislamske predrasude takođe su imali negativan uticaj na koegzistenciju slovenskih pravoslavaca i muslimanske populacije u mješovitim oblastima. Međutim, takođe postoji i veoma značajna tradicija suživota koja je tokom devedesetih služila kao moćan intelektualni argument zagovornika etničke tolerancije. Kao i u odnosima Crnogoraca i Albanaca, postojala je određena tradicija uzajamnog poštovanja između te dvije zajednice zasnovana na zajedničkim patrijarhalnim i moralnim vrijednostima koje su se u Crnoj Gori (i ševernoj Albaniji) održale duže nego u nekim drugim djelovima Balkana. Politika posljednjeg vladara nezavisne Crne Gore, knjaza i kralja Nikole (1860–1918) u pogledu vjerskih i etničkih manjina bila je relativno liberalna za to vrijeme.

⁸ Manjinski položaj Bošnjaka/Muslimana i osećaj nesigurnosti svakako su bili značajni razlozi velikih migracija. Dominantno crnogorsko i srpsko stanovništvo, međutim, bilo je na sličan način pogođeno velikim migracijama tokom 19. i 20. vijeka koje su bile motivisane ekonomskim i društvenim razlozima (u Srbiju, SAD, itd.). Više o bošnjačko/muslimanskim migracijama vidi u Safet BANDŽOVIĆ, *Iseljavanje Muslimana Crne Gore u Tursku*, Podgorica: Matica muslimanska Crne Gore, 2011.

Njegovo doba, koje je bilo daleko od idealnog, je ipak uspostavilo neke osnovne presedane za dalji suživot.⁹

Nakon pripajanja oblasti s velikim brojem muslimana crnogorskoj državi 1878. godine, osnovana je islamska vjerska zajednica Crne Gore kako bi organizovala vjerski život muslimana (uglavnom Slovena i Albanaca). Bila je to prva organizacija takve vrste u pretežno hrišćanskoj balkanskoj zemlji.¹⁰ Nakon stvaranja Jugoslavije, islamske vjernike u Crnoj Gori organizovala je Islamska zajednica Jugoslavije, koja je prestala s radom nakon raspada federativne države na početku 90-ih. Godine 1994, osnovana je nezavisna Islamska zajednica Crne Gore (IZCG), sa sedištem u Podgorici. Vjersku organizaciju koja pokriva cijelu teritoriju republike od njenog osnivanja do 2003. predvodio je bošnjačko/muslimanski reis-ul-ulema¹¹ Idriz Demirović. Međutim, pojavio se problem kontroverznog takmičenja za vjersku kontrolu nad crnogorskim dijelom Sandžaka između IZCG i sandžačkog mešihata koji predvodi muftija Muamer Zukorlić, sa sedištem u Novom Pazaru. Godine 1993, osnovan je sandžački islamski mešihat kako bi predstavljao islamske zajednice iz srpskog i crnogorskog dijela te istorijske oblasti. Godine 1997, Mešihat Islamske zajednice Sandžaka formalno je postao dijelom Islamske zajednice Bosne i Hercegovine (IZBH)

⁹ Živko ANDRIJAŠEVIĆ „Muslimani u crnogorskoj državi, od lojalnosti do patriotizma“, *Almanah*, 2000, No. 13–14, 146–147.

¹⁰ Bajro AGOVIĆ, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica: *Almanah*, 2001, 9.

¹¹ Islamski vjerski termini u ovom tekstu dati su u formi i transkripciji koja je korištena u bivšoj Jugoslaviji.

koju je predvodio reis-ul-ulema Mustafa Cerić.¹² Preko Novog Pazara, IZBH polaže pravo na vjersku vlast nad crnogorskim dijelom Sandžaka. Uprkos tome, IZCG koju podržava crnogorska vlada, u potpunosti kontroliše vjerske poslove na cijeloj teritoriji republike. Iz sasvim praktičnih razloga IZBH svoju nadležnost vrši samo u sjevernom, srpskom dijelu Sandžaka.¹³

Na početku 1990-ih, politička dešavanja unutar bošnjačko-muslimanske etničke zajednice u Crnoj Gori donekle su ličila zbivanjima u srpskom dijelu Sandžaka i Bosni i Hercegovini, mada su kasnije išla više nezavisnim pravcem. Slično kao u Bosni i srpskom Sandžaku, u Crnoj Gori je osnovana Stranka demokratske akcije (SDA) u cilju homogenizovanja muslimanskih glasača i predstavljanja njihovih interesa u republici. SDA Crne Gore koju su predstavljali Harun Hadžić, Rasim Šahman, Rifat Vesković i ostali, dobila je izvjesnu podršku među muslimanima Sandžaka u prvoj polovini 1990-ih. U historijski i geografski specifičnoj opštini Plav, đe bošnjačko/muslimanska većina živi izmiješana s Albancima, podršku Bošnjaka/Muslimana u gradovima Plav, Gusinje i njihovoj okolini nije pak zadobila bošnjačka SDA već lokalna Stranka nacionalne ravnopravnosti.¹⁴

¹² Harun CRNOVRŠANIN, Nuro SADIKOVIĆ, Sandžak. Porobljena zemlja, Neu Isenburg: Harun Crnovršanin, 2001, 721–723.

¹³ Za razliku od Crne Gore, IZBH praktično kontroliše vjerske poslove u srpskom dijelu Sandžaka uprkos tome što njenu nadležnost nijesu u studiranom razdoblju zvanično priznale srpske vlasti kao ni beogradski muftija Hamdija Jusufspahić.

¹⁴ Xavier BOUGAREL, „L’islam bosniaque, entre identité culturelle et idéologie politique“, Xavier Bougarel, Nathalie Clayer (eds.), *Le Nouvel Islam balkanique. Les musulmans, acteurs du*

SDA je učestvovala na republičkim parlamentarnim izborima 1996. i 1998. godine ali nije zadobila dovoljno veliku podršku za ulazak u republički parlament.¹⁵ Pored manjih etnički definisanih partija, u prvoj polovini 90-ih mnogi Bošnjaci/Muslimani podržavali su Liberalni savez Crne Gore (LSCG), multietničku independističku orijentisanu opozicionu partiju. Dio bošnjačko/muslimanskih glasača takođe je podržavao Socijaldemokratsku partiju (SDP) slične multietničke, pacifističke i proindependističke orijentacije.

Prva polovina 1990-ih, vrijeme naglašenog srpskog nacionalizma u Crnoj Gori i rata u susjednoj Bosni i Hercegovini, takođe je bio period veoma ozbiljnih incidenata koji su uticali na Bošnjake/Muslimane. Pored različitih oblika represije od strane crnogorskog režima koji je u to vrijeme bio u čvrstom savezu s režimom Slobodana Miloševića, najteže incidente izazivali su aktivisti srpskih paramilitarnih jedinica koje su takođe djelovale u oblastima Bosne i Hercegovine koje su kontrolisali Srbi. Srpske paravojne formacije koje su učestvovala u etničkom čišćenju Bošnjaka/Muslimana u Bosni takođe su pokušale da smanje bošnjačko/muslimansko prisustvo u oblastima Crne Gore i Srbije koje su se prostirale uz bosansku granicu. Cilj te strategije je vjerovatno bio da se spriječi bilo kakvo povezivanje Bošnjaka/Muslimana u Sandžaku s onima u Bosni i Hercegovini.

post-communisme 1990–2000, Paris: Maisonneuve et Larose, 2001, 87. Većina aktivista iz Stranke nacionalne ravnopravnosti kasnije se spojila sa Socijaldemokratskom partijom.

¹⁵ Vidi dio o Albancima u ovom tekstu gdje se nalaze informacije o saradnji između Bošnjaka/Muslimana i albanskih političkih subjekata u periodu 1990–1992.

Avgusta 1992. godine, nekoliko stotina pripadnika srpskih paravojnih formacija pod vođstvom Milike Đačevića, okupiralo je crnogorski grad Pljevlja, savladalo crnogorsku policiju, opkolilo grad artiljerijom i zastrašivalo lokalno muslimansko stanovništvo koje se opravdano plašilo fizičkog istrebljenja. Paravojska je napustila grad tek nakon lične intervencije jugoslovenskog predsjednika Dobrice Ćosića i crnogorskog predsjednika Momira Bulatovića.¹⁶

U februaru 1993. godine, srpske paravojne snage sprovele su etničko čišćenje nad lokalnim Bošnjacima/Muslimanima u ruralnoj oblasti Bukovice, severno od Pljevalja. Nekoliko ljudi je ubijeno, neki su oteti i odvedeni u Bosnu, dok su ostali naćerani da bježe dublje u crnogorsku teritoriju. Kuće lokalnih Bošnjaka/Muslimana su spaljene. Proćerivanje oko 800 Bošnjaka/Muslimana iz 30 sela Bukovice, uključujući i nekoliko ubistava, predstavlja najmraćniji napad na manjine u Crnoj Gori tokom 1990-ih. Gotovo deset godina kasnije, izbjeglice još uvijek nisu mogle da se vrata svojim kućama.¹⁷

Nekoliko dana poslije etničkog čišćenja bukovićke oblasti, 27. februara 1993. godine, 18 Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, kao i jedan Hrvat, oteti su od strane srpske paravojne grupe i poubijani na redovnom vozu koji saobraća između Beograda i Bara. Zloćin, koji se odi-

¹⁶ H. CRNOVRŠANIN, N. SADIKOVIĆ, n. dj., 708–709.

¹⁷ Sead SADIKOVIĆ, „Bukovica, A Stain on Montenegrin Conscience“, AIM, 11.1.2001, objavljeno na: aimpress.org/dyn/trae/archive/data/200101/10121-004-trae-pod.htm; Veseljko KOPRIVICA, „Bukovica, Seven Years Later“, AIM, 11. 11. 2000, objavljeno na: aimpress.org/dyn/trae/archive/data/200011/01117-008-trae-pod.htm. Dosad, samo jedan poćinilac etničkog čišćenja bio je na sudu i osuđen (ćetiri i po godine zatvora za ubistvo).

grao u Štrpcima, uskom dijelu bosanske teritorije pod srpskom kontrolom kroz koji prolazi željeznička pruga između Srbije i Crne Gore, zadobio je više publiciteta nego etničko čišćenje Bukovice. Međutim, do sada je uhvaćen samo jedan od ubica, Nebojša Ranisavljević; 2002. godine opštinski sud u Bijelom Polju osudio ga je na 15 godina zatvora.¹⁸

Mnoge incidente izazvale su paravojne grupe izvan kontrole crnogorske vlasti, ali bilo je i nekoliko slučajeva ozbiljnog uznemiravanja Bošnjaka/Muslimana za koje se predstavnici zvanične državne vlasti mogu smatrati odgovornima. Na početku rata u Bosni, crnogorsko rukovodstvo je njegovalo srdačne odnose s bosansko-srpskim rukovodstvom Radovana Karadžića. Ljeta 1992. godine, na zvanični zahtjev bosansko-srpskih institucija, crnogorska policija je pohvatala desetine Bošnjaka/Muslimana iz Bosne širom Crne Gore, uključujući i primorska odmarališta đe su neki od pomenutih Bošnjaka/Muslimana bili na odmoru ili su se sklonili od bosanskog konflikta (mnogi od njih tada su već stekli zvaničan status izbjeglica u Crnoj Gori). Ti bosanski državljani su uhapšeni i izručeni bosansko-srpskim snagama koje su ih nakon toga pobile.¹⁹

Represija protiv lokalnih predstavnika Bošnjaka/Muslimana kulminirala je političkim suđenjem aktivistima Stranke demokratske akcije 1994. godine. Fe-

¹⁸ Slični zločini (otmice praćene ubistvima itd.) u koje su bile umiješane srpske paravojne grupe takođe su se dešavale i u srpskom dijelu Sandžaka.

¹⁹ „Crna Gora ima pravo da povrati državnost. Amor Mašović, poslanik SDA u Parlamentu Bosne i Hercegovine“, Onogost, 27. 4. 2001, objavljeno na: www.onogost.cg.yu/broj%20164/tekstovi/intervju.htm.

bruara 1994, 21 vodeći predstavnik SDA u Crnoj Gori, između ostalih i predsjednik partije Harun Hadžić, optuženi su za separatističke aktivnosti. Političko suđenje, koje se odigralo u Bijelom Polju, bilo je blisko povezano sa sličnim suđenjem aktivistima SDA u Novom Pazaru u Srbiji koji su već bili uhapšeni po identičnim osnovama u maju 1993. godine. Navodni članovi izmišljene „bjelopoljske grupe“ u zatvoru su bili izloženi konstantnoj i brutalnoj torturi. Početkom 1996, nakon sklapanja Dejtonskog sporazuma koji je okončao rat u Bosni i Hercegovini, crnogorski predsjednik Momir Bulatović odobrio je amnestiju kao i finansijsku nadoknadu za bošnjačke političke zatvorenike koji su proveli dvije godine u zatvoru. Vlada odgovorna za režiranje tog suđenja time je priznala njegovu čisto političku prirodu.²⁰

Podrška etnički definisanim bošnjačkim/muslimanskim političkim partijama kao što je SDA i njihovim zahtjevima (uključujući i teritorijalnu autonomiju Sandžaka) u Crnoj Gori nikada nije bila tako raširena i jedinstvena kao u srpskom dijelu Sandžaka. Štoviše, podržavanje multietničkih partija koje su se zalagale za crnogorsku nezavisnost postalo je veoma značajan faktor u političkom životu Bošnjaka/Muslimana. Zajedno s drugim faktorima, to je dodatno marginalizovalo poziciju etnički definisanih partija u drugoj polovini 1990-ih. Nakon što se distancirao od Slobodana Miloševića i Momira Bulatovića, Milo Đukanović se sve više fokusirao na podršku Muslimana/Bošnjaka. Đukanović i njegova Demokratska partija socijalista (DPS) usvojili su ideje multietničnosti, tolerancije, prozapadnjačke po-

²⁰ Dragoljub TODOROVIĆ, „Nema lustracije dok traju montirani procesi“, Helsinška povelja, jul – avgust 2002, br. 54–55, 17.

litičke orijentacije, ekonomskih reformi i veće političke autonomije u odnosu na Beograd. Program partije – koji se masovno širio putem državnih medija – naišao je na odaziv kod Bošnjaka/Muslimana, koji su mahom glasali za Đukanovića i koaliciju predvođenu DPS-om na predsjedničkim i parlamentarnim izborima 1997/1998. godine kao i na nekoliko sljedećih izbora. Harun Hadžić, predsjednik SDA, uzalud je apelovao na Bošnjake/Muslimane da se uzdrže od glasanja. Razočaran i marginalizovan u SDA, Hadžić je napustio partiju da bi osnovao drugu, Internacionalnu demokratsku uniju (IDU). I pored podrške SDA predvođene Sulejmanom Ugljaninom, IDU je ostala bez ikakvog stvarnog uticaja izvan Hadžićevog rodnog grada Rožaja. SDA se međutim pod vođstvom Rifata Veskovića pridružila koalicionoj vladi Filipa Vujanovića u kojoj je DPS vodio glavnu riječ.²¹ Nakon što su Milo Đukanović i DPS usvojili političku platformu etničke tolerancije i preuzeli proindependistički kurs 1997–98. godine, Liberalni savez je na sličan način izgubio glasove Bošnjaka/Muslimana u korist vladajućeg DPS-a i SDP-a.²² Uprkos njihovoj nastavljenosti posvećenosti multietničkom društvu, liberali nijesu bili u stanju da povrate povjerenje značajnijeg broja bošnjačkih/muslimanskih glasača. Političko prisustvo te partije na ševeru Crne Gore je nakon toga znatno opalo.²³

²¹ BOUGAREL, n. dj., 126.

²² Za razliku od LSCG-a, prvobitno opoziciona SDP je bila u bliskom savezu s DPS-om od 1997/98, učestvujući s njim u svim segmentima vlasti sve do danas.

²³ Vođe liberala često su se žalile da je DPS „ukrao njihov program“ multietničkog suživota.

Nekoliko manjih etničkih partija koje su predstavljale Bošnjake/Muslimane imalo je marginalan uticaj na crnogorsku političku scenu. Pored niskih izbornih rezultata, te partije su mučili lični konflikti. Do tada, one su imale ograničen izborni uspjeh samo na lokalnom nivou u dvije opštine u kojima su Bošnjaci/Muslimani činili većinu. Na lokalnim izborima 2002. godine, SDA je osvojila 13,07% glasova u Plavu, dok su dvije koalicije nekoliko manjih partija, Bošnjačka demokratska koalicija i Bošnjačka-muslimanska demokratska koalicija osvojile 21,4% odnosno 4,01% glasova u opštini Rožaje. I pored toga, čak i u ovim opštinama veću podršku su zadobile multietničke partije. U Plavu, DPS i SDP su pojedinačno osvojile više glasova nego SDA; dok u Rožajama, DPS je ubjedljivo pobijedio s 51,18% glasova dok je SDP osvojio 13,66%.²⁴ Slično je bilo i na parlamentarnim izborima 20. oktobra 2002. godine. Dvije nacionalne koalicije, Bošnjačka demokratska koalicija Haruna Hadžića i Bošnjačka koalicija Kemala Purišića, osvojile su samo 2 480 odnosno 2 173 glasova. Harun Hadžić je za takve rezultate krivio nedostatak „nacionalnog konsenzusa i političke zrelosti“ Bošnjaka/Muslimana.²⁵

Sigurno je da su za vrijeme konflikta na Kosovu i posljednjih godina vladavine Miloševića mnogi Bošnjaci/Muslimani (zajedno s drugim nacionalnim manjinama) videli u Milu Đukanoviću i njegovoj administraciji garanciju etničke stabilnosti i mirnog života nakon

²⁴ Lokalni izbori 2002 – Crna Gora, objavljeno na: www.cesid.org/cg2002/rezultati.htm

²⁵ Sanapress, 24. 10. 2002.

rata u Bosni.²⁶ Uprkos povećanom političkom i vojnom pritisku na crnogorsku vlast iz Beograda za vrijeme i poslije kosovske krize, Bošnjaci/Muslimani su se u tom periodu osjećali donekle sigurnije nego u prvoj polovini 1990-ih. Masovno prisustvo crnogorske policije lojalne predsjedniku Đukanoviću štitilo je bošnjačko/muslimansko stanovništvo od napada Vojske Jugoslavije i srpskih paravojnih snaga. U najperifernijoj opštini Rožaje, crnogorska policija je razdijelila oružje lokalnom civilnom stanovništvu kako ne bi bili bespomoćni u slučaju napada naoružanih formacija lojalnih Miloševiću. Bošnjačka/muslimanska populacija je svakako cijenila ove znake zaštite od republičke vlade kao i njenu odluku da ne učestvuje u kosovskom ratu i vojnom konfliktu s NATO-om.

Međutim, glasovi kritike za crnogorsku vlast stizali su od marginalizovanih nacionalnih partija i bošnjačkih/muslimanskih političara iz srpskog dijela Sandžaka, đe su Bošnjaci/Muslimani već godinama davali gotovo apsolutnu podršku nacionalnim partijama. Političari i intelektualci iz Novog Pazara su neprestano tvrdili da crnogorska vlada „manipuliše“ bošnjačkom/muslimanskom manjinom te da je uspjela da potisne „autentične“ zastupnike Bošnjaka/Muslimana, tj. nacionalno definisane partije. Takođe, bošnjačke/muslimanske predstavnike iz srpskih opština sandžačkog regiona, kao i neke (mada ne sve) bošnjačke/muslimanske nacionalne partije iz Crne Gore, zabrinjavalo je to što crnogorski Bošnjaci/Muslimani podržavaju ideju nezavisnosti Crne Gore. Ukoliko bi se ostvario taj projekat, to bi samo

²⁶ Veselin PAVIĆEVIĆ, „Muslimani u Crnoj Gori u svjetlu etničkih i socijalnih distanci prema istraživanjima CEDEM-a“, *Almanah*, 2000, br. 13–14, 129.

definitivno potvrdilo podjelu istorijskog sandžačkog regiona. Novopazarska elita je stoga, pomalo paradoksalno, podržavala poziciju Beograda po pitanju crnogorske nezavisnosti. Optužbe za manipulisanje crnogorskim Bošnjacima/Muslimanima često su bile upućivane na račun političkih subjekata independističke orijentacije. Uprkos tome, Bošnjaci/Muslimani koji žive u Crnoj Gori, kao i druge manjine su većinom podržavali obnavljanje crnogorske državne nezavisnosti i to pokazali svojim glasačkim izborom i angažovanjem njihove elite u korist te ideje, kao i u anketama o javnom mnjenju.²⁷

Jasno je da crnogorsko političko predstavništvo nije bilo naklonjeno uspostavljanju nacionalno-definisanih partija bošnjačke/muslimanske manjine. Dosljedno je izbjegavan naziv Bošnjaci za bošnjačku/muslimansku manjinu kao i pojam sandžačkog regiona, koji je najčešće obuhvatan terminom „šever“.²⁸ Mnogi glasovi kritike, kako iz unutrašnjosti tako i izvan Crne Gore, takođe ukazuju na to da su Bošnjaci/Muslimani i dalje nedovoljno zastupljeni u većini sektora javnog života uprkos zvaničnoj posvećenosti „multikulturalizmu“ i „multietničkoj toleranciji“. U posljednjih nekoliko godina, međutim, Bošnjacima/Muslimanima je u Vladi

²⁷ PAVIĆEVIĆ, „Muslimani u Crnoj Gori...“, 129, 131. Prema statistici CEDEM-a koju je analizirao Pavićević, samo 2,3% Bošnjaka/Muslimana podržavalo je očuvanje savezne države 2000. godine.

²⁸ Pojam „ševera“ takođe uključuje i druge oblasti koje ne čine dio istorijskog novopazarskog Sandžaka (Kolašin, Žabljak, Mojkovac itd.). U Srbiji, pojam Sandžaka je potiskivan još sistematičnije. Ova oblast se arhaično spominje kao Raška, prema srednjovjekovnoj srpskoj državi koja je cvjetala u ovoj oblasti prije najezde Osmanlija.

Crne Gore pripalo nekoliko ministarskih pozicija kao i drugih nižih funkcija u vladi. Nekoliko poslanika crnogorske skupštine takođe su bili Bošnjaci/Muslimani, dok je Rifat Rastoder (SDP) postavljen za potpredsjednika parlamentarnog doma. Bošnjaci/Muslimani su relativno brojni u policijskim snagama mada su nedovoljno zastupljeni među oficirima. Bošnjaci/Muslimani su takođe dobijali namještenja u pravosuđu (uglavnom kao partijski kadrovi DPS-a ili SDP-a). Uprkos ovim vidljivim postignućima, Bošnjaci/Muslimani nijesu dovoljno prisutni na svim nivoima državnih institucija kao i u javnim službama, lokalnoj administraciji itd.²⁹

Fundamentalno neslaganje u pogledu političkog predstavljanja Bošnjaka/Muslimana i političkih povlastica je sasvim jasno i ima širi značaj za cijeli region. Na jednoj strani su oni koji vjeruju da je adekvatno zastupanje neke nacionalne manjine moguće samo preko etnički definisanih partija i njihovih predstavnika. Ukoliko nacionalna manjina ne pokaže političku odanost „sopstvenim“ nacionalnim partijama, mora da nešto nije u redu. Ta manjina je vjerovatno izmanipulisana i ugnjetavana od strane većine, ili je moralno i nacionalno iskvarena, ili je prosto kolektivno „nesvjesna“. Kad prestanu spoljašnje forme ugnjetavanja i manjina postane svjesna sebe, prirodno stanje stvari će se vratiti – ona će podržati etničke partije. Nasuprot tome, druga strana zauzima stav da etnički definisane partije služe samo da učvrste nacionalne predrasude i dovedu do „getoizacije“ i izolacije odgovarajućih nacionalnih zajednica. Pravo rješenje jeste integracija nacionalnih manjina unutar multietničkih partija na osnovu njihovog opšteg politič-

²⁹ VUKADINOVIĆ, n. dj., 43.

kog programa a ne nacionalne (ili „plemenske“) agende. Nijedno rješenje ne garantuje automatski da će interesi manjinske grupe biti zadovoljeni, budući da mnogo toga zavisi od stava većine ili dominantnih političkih subjekata i ličnosti.

Od početka 1990-ih, bošnjački/muslimanski intelektualci u Crnoj Gori vodili su rasprave o nazivu svoje nacije. Te rasprave potaknute su sličnim raspravama koje su u Sarajevu vođene na početku rata u Bosni i Hercegovini. Slično Crnogorcima i Makedoncima, moderna nacionalna svijest Bošnjaka/Muslimana dostigla je svoj puni razvoj tek u 20-om vijeku. U komunističkoj Jugoslaviji postojanje njihovog posebnog etničkog identiteta priznato je od strane države. Stanovnici srpskohrvatskog govornog područja Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Kosova koji su bili islamske vjeroispovijesti nazvani su *Muslimanima* – veliko slovo „M“ odvaja ih kao etničku kategoriju, nasuprot terminu *muslimani* kojim se označavaju svi sljedbenici islamske religije uopšte. Bošnjački/muslimanski intelektualci su 1993. godine predložili termin *Bošnjak* kao prikladniji od termina Musliman, navodeći dva glavna razloga. Određivanje zasnovano isključivo na tradicionalnoj religiji nije izgledalo prikladnim u modernom društvu budući da mnogi predstavnici muslimanske nacije mogu, istovremeno, biti ateisti ili vjerski indiferentni. Drugo, naziv Bošnjak bio je tradicionalni i široko korišćeni termin u daljoj prošlosti, mada je rijetko upotrebljivan tokom 20. vijeka. Odnos između termina „Bošnjak“ i zemlje Bosne kao matične države svih Bošnjaka (pa prema tome i onih koji žive u Sandžaku u svugde izvan granica Bosne) je takođe očigledan.

U Crnoj Gori je ova debata bila naročito dinamična. Jedan dio bošnjačke/muslimanske elite u potpunosti je prihvatio novi termin. Prihvatanje termina „Bošnjak“ pokazano je osnivanjem nacionalne kulturne organizacije (oblikovane prema sličnim organizacijama koje su postojale u slovenskim zemljama od 19. vijeka), *Matica Bošnjaka Crne Gore* na čelu s Hamdijom Šarkinovićem. Međutim, jedan dio intelektualne elite nije prihvatao taj naziv, objašnjavajući da je „Bošnjak“ vještački termin u službi političke instrumentalizacije i dominacije sarajevskih nacionalista nad Sandžakom. Takođe, mada niko nije pokušao da ospori srodnost između slovenskih Muslimana iz Crne Gore i onih iz Bosne i Hercegovine, protivnici termina „Bošnjak“ isticali su da zapravo postoje mnoge razlike između te dvije grupe kao i zemalja koje one nastanjuju. Nadalje, izrazili su strahovanje da bi upotreba termina „Bošnjaci“ narušila autohtoni status manjine u Crnoj Gori koja bi tada bila smatrana prosto dijasporom Bošnjaka iz Bosne i tretirana od strane vlasti shodno tome. Pristalice termina „Muslimani“ okupili su se oko *Matice muslimanske Crne Gore* koju predstavlja Avdul Kurpejović.³⁰

Čini se da naziv Bošnjaci polako prevladava u Crnoj Gori unutar same bošnjačko-muslimanske zajednice, kao i u Bosni i srpskom dijelu Sandžaka, dok je većina društva, a naročito vlast prilično nevoljna da prihvati taj termin. Međutim, ponekad vruće debate o samom imenu ni u kom slučaju ne ukazuju na stvaranje dvije

³⁰ Detaljniju analizu ove debate vidi u Bohdana DIMITROVOVÁ, „Bosniak or Muslim? Dilemma of One Nation with Two Names“, *Southeast European Politics*, vol. 2, October 2001, no. 2, 94–108, objavljeno na: www.seep.ceu.hu/issue22/dimitrovova.pdf

posebne etničke grupe. Nema sumnje da je nacionalna svijest grupe kao takve ostala jedinstvena. Brojni predstavnici Bošnjaka/Muslimana su do sada upotrebljavali istovremeno oba termina (Bošnjaci/Muslimani ili Muslimani/Bošnjaci) kako ne bi uvrijedili nijednu od frakcija. Problem imena će vjerovatno biti riješen prirodnim odabirom opredjeljenja tokom dužeg perioda a ne proizvoljnim odlučivanjem kao što je konsenzus intelektualne elite ili intervencija države i obavezna kodifikacija.

Mnogi Bošnjaci/Muslimani umnogome su doprinijeli demokratizaciji Crne Gore i razvoju tolerantnijeg društva tokom posljednjih godina. Aktivnosti većine bošnjačkih/muslimanskih intelektualaca nijesu bile ograničene na usko nacionalnu publiku. Između bošnjačkih/muslimanskih i crnogorskih intelektualaca postoji bogata saradnja u okviru različitih nezavisnih institucija i medija koji podržavaju ideje otvorenog društva, demokratskih reformi i etničke tolerancije od početka 1990-ih. Etnički Bošnjaci/Muslimani iz raznih segmenata javnog života, kao što su pisac Husein Bašić, historičar Šerbo Rastoder, novinar Esad Kočan i mnogi drugi, stekli su poštovanje među Crnogorcima kao predstavnici najistaknutijih intelektualaca Crne Gore u posljednjoj deceniji. Članstvo Udruženja *Almanah*, koje se fokusira na očuvanje i proučavanje bošnjačkog/muslimanskog nasljeđa u Crnoj Gori, takođe čine ličnosti različitog etničkog porijekla. Časopis *Almanah* koji Udruženje objavljuje dva puta godišnje jedan je od najboljih periodičnih časopisa koji se fokusiraju na manjinska pitanja u istočnoj Evropi. Većina ovih pozitivnih intelektualnih dešavanja, koja su pokazala da su integracija manjina, multikulturalnost i etnička tolerancija ipak sasvim mogući i na navodno „divljem“ Balkanu, postignuta su bez

aktivnog učešća, finansijske pomoći ili čak znaka interesovanja vlade i državnih institucija.

Albanci

Albanci u Crnoj Gori nastanjeni su duž republičkih granica s Albanijom i Kosovom. Prema popisu iz 1991. godine, u Crnoj Gori je živjelo 40 415 (6,57%) Albanaca. Većina Albanaca živi u najjužnijoj priobalnoj opštini Ulcinj (17 469, 72,19%) dok se manji broj njih nalazi u susjednoj primorskoj opštini Bar (4 619, 12,38%). Većina Albanaca koji žive na obali Jadrana su pripadnici islamske vjeroispovijesti dok manji dio pripada rimokatoličkoj crkvi. U podgoričkoj opštini, 12 777 (7,73%) ljudi se izjasnilo da pripada albanskoj nacionalnosti. Izvjestan broj Albanaca živi u samoj Podgorici, dok većina živi u Tuzima i okolini na jugu podgoričke opštine, u oblasti koja je poznata kao Malesija. Veliki broj Albanaca koji žive u Malesiji su katolici, a Tuzi je njihov najvažniji centar, ali tu takođe ima i Albanaca muslimana. Još jedna oblast koju naseljavaju Albanci jeste opština Plav (4 032, 20,89%) koja je okružena granicama Kosova i Albanije. U Plavu, muslimanski Albanci žive zajedno s Bošnjacima/Muslimanima koji čine većinu u opštini. Konačno, neki Albanci (900, 3,91%) žive u opštini Rožaje đe većinu stanovništva takođe čine Bošnjaci/Muslimani.³¹

Slično Bošnjacima/Muslimanima, oblasti đe žive Albanci postale su dio Crne Gore tokom dva uzastopna talasa; prvi se desio u periodu 1878–1880. godine a drugi nakon Balkanskih ratova 1912–1913. Albanci

³¹ Statistički godišnjak, 248.

su se prvobitno bunili protiv uključenja njihovog nacionalnog prostora u crnogorsku državu čije sprovođenje je uspjelo tek nakon slamanja snažnog otpora lokalnog albanskog stanovništva (naročito u slučaju Plava i Gusinja koji su uspjeli da izbjegnu ujedinjenje s Crnom Gorom 1878. godine i bivaju uključeni tek nakon Balkanskih ratova). Albansko stanovništvo koje je došlo pod crnogorsku vlast ličilo je Crnogorcima po mnogim aspektima plemenske strukture, moralnog kodeksa i patrijahalnih vrijednosti koje su bili gotovo identične kod crnogorskih i ševernih albanskih plemena. Međutim, Albanci su se izdvajali zbog svog posebnog jezika. Upravo albanski jezik, zajedno s istorijskim šecanjima, čini ključni element albanske nacionalne svijesti koju dijele razne albanske zajednice koje žive na zapadnom Balkanu. Isto važi i za vjerski, kulturno i geografski različite albanske zajednice u Crnoj Gori koje ipak dijele albansku nacionalnu svijest uprkos mnogim razlikama.

Veći dio crnogorskih Albanaca je islamske vjeroispovijesti. Islamska zajednica Crne Gore (*Bashkësia islame në Mal të Zi*) organizuje vjerski život svih muslimana u republici, uključujući i Albance. Manji dio albanske zajednice (oko jedne trećine) sljedbenici su Katoličke crkve (naročito pripadnici malisorskih plemena oko Tuzi, pleme Šestani na obali Skadarskog jezera kao i neki Albanci u barskoj i ulcinjskoj opštini). U pogledu crkvenog uređenja, ti vjernici se organizuju u okviru Barske nadbiskupije. Teritorija Barske nadbiskupije pokriva cijelu teritoriju Crne Gore s izuzetkom Boke Kotorske, koja je dio Splitsko-makarske nadbiskupije sa sedištem u susjednoj Hrvatskoj. Barska nadbiskupija prvenstveno okuplja albanske katolike kao i neke slovenskog porijekla – ukupno oko 20 000 vjernika. Bar-

ska nadbiskupija je stara i respektabilna institucija koja uživa status nadbiskupije još od 1089. godine.³² Sadašnji nadbiskup, Zef Gashi (Gaši), je porijeklom Albanac.

U prvim mjesecima političkog pluralizma u Crnoj Gori, u septembru 1990. godine, osnovana je prva nacionalna albanska partija u Crnoj Gori – *Lidhja demokratike në Mal të Zi* odnosno Demokratski savez Albanaca u Crnoj Gori (LDMZ) u cilju zaštite interesa Albanaca u vremenima rastućeg srpskog nacionalizma i etničkih tenzija. Na prvim parlamentarnim izborima održanim decembra 1990. godine, partija je udružila snage s bošnjačkom/muslimanskom SDA i Strankom nacionalne jednakosti pod imenom Demokratska koalicija. Ta koalicija etničkih manjina dobila je 10,1% glasova i dvanaest mandata u skupštini. Do slične saradnje između albanskih i bošnjačkih/muslimanskih nacionalnih partija međutim nije došlo u narednom periodu kad su nacionalne partije obje manjine nezavisno učestvovala na izborima.³³

Primorski grad Ulcinj bio je centar političkih aktivnosti LDMZ-a. Ta partija je ili kontrolisala ili na drugi način imala odlučujuću ulogu u lokalnoj upravi ulcinjske opštine od 1991. godine. Godine 1996, osnovana je druga nacionalna albanska partija, Demokratska unija Albanaca, *DUA* (Unioni demokratik i Shqip-

³² Šerbo RASTODER, Janusovo lice istorije, Podgorica: Vijesti, 2000, 126.

³³ Veselin PAVIĆEVIĆ, Izborni sistem u Crnoj Gori, Belgrade: CeSID, 2002, objavljeno na: www.cesid.org/pdf/Izborni_sistem.pdf

tarëve, UDSH).³⁴ Predsjednik LDMZ-a Mehmet Bardhi i vođa UDSH-a Ferhat Dinosa (Dinoša) predstavljali su svoje partije u republičkoj skupštini. Obje partije su postavljale veoma slične zahtjeve u ime crnogorskih Albanaca. Godine 2000, bivši gradonačelnik Ulcinja Osman Rexha (Redža) osniva treću nacionalnu albansku partiju – Partiju demokratskog prosperiteta Crne Gore, PDP (*Partia e prosperitet demokratik në Mal të Zi*, PPD). Partija demokratskog prosperiteta, međutim, privukla je manje pristalica nego prve dvije partije, i do sada je igrala samo marginalnu ulogu.

Za razliku od drugih manjina u Crnoj Gori, Albanci su uživali specijalan tretman zahvaljujući kome je osigurano učešće albanskih poslanika u crnogorskoj skupštini. Uoči prijevremenih parlamentarnih izbora 1998. godine, novim zakonom propisano je formiranje posebne izborne jedinice koju čine najkompaktnije, pretežno albanske oblasti (opština Ulcinj i Albancima naseljeni djelovi podgoričke i barske opštine). Zakonom je bilo zagarantovano da će 5 od ukupno 78 poslanika u crnogorskoj skupštini biti izabrano iz ove albanske izborne jedinice. Na izborima 1998. godine, UDSH i LDMZ osvojile su po jedan mandat u novoj jedinici dok je multinacionalna koalicija „Za bolji život“ (DPS, SDP i Narodna stranka (NS)) osvojila ostala tri mandata.³⁵ Situacija je ostala gotovo nepromijenjena nakon parlamentarnih izbora u oktobru 2002. godine. Koalicija sve

³⁴ Jovan NIKOLAIDIS, „Multiculturalism in Montenegro and the City of Ulcinj“, Nenad Dimitrijević (ed.), *Managing Multiethnic Communities in the Countries of the Former Yugoslavia*, Budapest: LGI, 2000, 447–458, objavljeno na <http://lgi.osi.hu/publications/2000/26/30.PDF>

³⁵ PAVIĆEVIĆ, *Izborni sistem u Crnoj Gori*.

tri albanske partije osvojila je 8 498 glasova i dva poslanička mjesta. Prije izbora u oktobru 2002, broj mandata koje daje albanska izborna jedinica je smanjen na četiri mandata konsenzusom svih parlamentarnih partija i uz odobrenje međunarodne zajednice.

Albanski glasači pokazali su veću naklonost manjinskim partijama nego Bošnjaci/Muslimani. Međutim, čak i Albanci su do sada favorizovali multietničke partije u odnosu na nacionalne. Procjenjuje se da u Crnoj Gori ima oko 32 000 glasača albanske nacionalnosti.³⁶ Na prijevremenim parlamentarnim izborima u aprilu 2001. godine, tri nacionalne albanske partije osvojile su otprilike jednu trećinu manjinskih glasova (UDSH 4 232; LDMZ 3 570; PDP 1 572) dok je većina od preostale dvije trećine albanskih glasača odlučila da glasa u korist koalicije DPS-a i SDP-a.³⁷ Političari albanskog porijekla bili su u redovima crnogorskih parlamentarnih partija independističke multietničke orijentacije (DPS, SDP, LSCG). Pritužbe albanskih etničkih partija bile su slične onima koje su pokušali da predoče Bošnjaci/Muslimani. Njihovi predstavnici vjeruju da se interesi manjina ne mogu braniti preko multietničkih partija i vide učešće albanskih političara u ovim partijama kao pretvaranje ili ličnu pogrešku. UDSH i LDMZ (obje s po jednim predstavnikom u republičkom parlamentu – u oba slučaja to su predsjednici partija, Ferhat Dinoša i Mehmet Bardhi) u skupštini su često bili bliski stavovi-

³⁶ Veseljko KOPRIVICA, „Specijalni status po finskom modelu“, *AIM*, 12. 2. 1999, dostupno na: www.aimpress.org/dyn/pubs/archive/data/199902/90212-003-pubs-pod.htm.

³⁷ CeSID & CEMI, *Montenegro Election 2001*, dostupno na: www.cesid.org/cg2001

ma DPS-a i SDP-a. Uprkos dobrom nivou komunikacije i saradnje nacionalne partije i dalje gledaju na DPS i SDP s određenom dozom nepovjerenja i sumnje.

Od raspada Jugoslavije, Albanci u Crnoj Gori nje-
su bili fizički uznemiravani. Jedini izuzetak je masakr u
kojem je ubijeno nekoliko seljaka u Kaluđerskom Lazu
blizu Rožaja, tokom upada jedinica jugoslovenske vojske iz Kosova, u aprilu 1999. godine. Kosovski sukob i
ono što je uslijedilo bio je vjerovatno najteži period za
crnogorske Albance. Tokom 1998. i 1999. godine Crna
Gora je prihvatila desetine hiljada izbjeglica s Kosova.
Prije ulaska snaga NATO-a u pokrajinu, ogromna većina
tih izbjeglica bili su Albanci. Najveći dio njih utočište
je našlo u albanskim krajevima Crne Gore, uglavnom
u privatnim kućama. Crnogorski Albanci, kao i drugi
građani, pokazali su veliku solidarnost prema izbjeglicama.
Međutim, albanska manjina u Crnoj Gori takođe
je postala metom nacionalističke propagande tokom po-
sljednjih godina Miloševićeve vladavine. Te tendencije
su se nastavile – i čak eskalirale – nakon njegovog pada,
naročito 2001. godine za vrijeme etničkog sukoba u Ma-
kedoniji. Neki srpski i crnogorski mediji, kao i pojedina
strana izdanja, neprestano su nagovještavali da Crnoj
Gori prijeti opasnost od izbijanja sličnog etničkog kon-
flikta đe je albanska manjina predstavljana kao prijetnja
stabilnosti i teritorijalnom integritetu Crne Gore. Anti-
albansku propagandu često su pokretale probeogradske
partije koje su imale programe zasnovane na srpskoj na-
cionalističkoj ideologiji (koalicija Zajedno za Jugosla-
viju i njene komponente: Socijalistička narodna partija,
SNP; Narodna stranka, NS; i Srpska narodna stranka,

SNS).³⁸ Zapravo, politički zahtjevi albanskih političara u Crnoj Gori bili su dosljedno skromni te nije bilo dokaza o bilo kakvim oružanim i terorističkim aktivnostima. Optužbe su više bile dio strategije za diskreditovanje projekta crnogorske nezavisnosti. Predstavljanje manjine kao prijatnje za teritorijalni integritet i stabilnost, kao i ograničavanje prava manjina u odlučivanju o fundamentalnim pitanjima kao što je državna nezavisnost, značajne su komponente takve nacionalističke propagande i to ne samo u crnogorskom slučaju.³⁹

Pozicija albanske manjine i stepen saradnje i integracije s većinskim društvom bili su neuporedivo bolji nego u slučaju albanskih manjina na Kosovu prije 1999. godine, u Makedoniji ili južnoj Srbiji. Crnogorski Albanci nijesu pokušavali da organizuju referendume o teritorijalnoj autonomiji ili nezavisnosti, oni nijesu bojkotovali republičke izbore i nije bilo pokušaja oružanih pobuna ili znakova terorističkih aktivnosti. Albanci u Crnoj Gori bili su zabrinuti zbog dramatičnih zbivanja koja su se ticala Albanaca na Kosovu, i u znatno manjoj mjeri albanske manjine u Makedoniji. Neke porodične i individualne veze postoje između crnogorskih i kosovskih Albanaca zbog bliske istorije života u zajedničkoj jugoslovenskoj državi. Međutim, politički odnosi između dvije zajednice su gotovo nepostojeći. Crnogorski Albanci imaju istorijski bliske porodične i ekonomske veze s Albancima ševerne Albanije (Skadar), mada su

³⁸ Prije parlamentarnih izbora u oktobru 2002. godine, koalicija je promijenila ime u Zajedno za promjene.

³⁹ Florian BIEBER, „The Instrumentalisation of Minorities in the Montenegrin Dispute over Independence“, *ECMI Brief* 8 (March, 2002).

one drastično oslabljene političkim udaljavanjem Jugoslavije i Albanije nakon 1948. godine. Nakon promjene političke orijentacije crnogorske vladajuće elite 1997–1998. godine, nivo komunikacije i saradnje s Albanijom se postepeno poboljšavao.

Albanci imaju zadovoljavajući broj osnovnih škola kao i nekoliko srednjih škola s nastavom na njihovom maternjem jeziku. U opštinama đe žive Albanci postoje lokalne radio stanice koje pored državne televizije i radija redovno emituju program na albanskome jeziku. Pored zagarantovanih mandata u parlamentu, Albance je od 1998. godine u vladi predstavljao jedan ministar i dva funkcionera nižeg ranga. Godine 2002, pokrenut je neđeljnik na albanskome jeziku, *Koha Jone*, koji je finansirao crnogorski parlament. Apsolutna većina crnogorskih Albanaca savršeno tečno govori crnogorski jezik, što olakšava njihovu integraciju u većinsko društvo.⁴⁰ Veliki dio problema i težnji Albanaca može se riješiti decentralizacijom državne uprave što bi opštinama donijelo više nadležnosti i odgovornosti.

Uprkos mnogim pozitivnim znacima, položaj Albanaca u Crnoj Gori je i dalje daleko od zadovoljavajućeg. Albanci su ozbiljno zapostavljeni u svim sektorima javnog života (pravne institucije, policija, obrazovni sektor itd). Albanski političari i intelektualci često ističu da Albanci koji čine preko šest posto stanovništva Crne Gore ukupno imaju samo 0,03–0,05 % zapošljenih u svim državnim strukturama.⁴¹ Pored toga, obrazovni sektor

⁴⁰ Poznavanje albanskog jezika među pripadnicima etničke većine je veoma rijetko.

⁴¹ „Albanians in Montenegro“, *Human Rights and Transition. Serbia 2001*, Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in

je takođe predmet zabrinutosti albanskih predstavnika u Crnoj Gori, naročito kad je u pitanju ograničeni prostor posvećen albanskoj nacionalnoj istoriji i kulturi. Albanski predstavnici su već 1992. godine predložili Memorandum o specijalnom statusu Albanaca koji je sadržao mnoge elemente pozitivne diskriminacije; međutim, tadašnje državne vlasti su ignorisale taj dokument. Tokom 2001. i 2002. godine albanski predstavnici postigli su konsenzus u pogledu svojih ključnih zahtjeva. Oni su uključivali sljedeće: traženje statusa opštine za Tuzi; otvaranje pedagoškog fakulteta na albanskom jeziku pri Univerzitetu u Podgorici; otvaranje drugog graničnog prijelaza s Albanijom u okolini Ulcinja; priznavanje univerzitetskih diploma izdatih u Tirani, Prištini i Tetovu; osnivanje porodilišta u Ulcinju; i postavljanje Albanaca na pozicije šefa policije i predsjednika suda u Ulcinju.⁴² Ciljevi za dalju budućnost koji do sada nijesu ozbiljnije razmatrani uključuju, naročito, uspostavljanje drugog doma crnogorskog parlamenta koji bi predstavljao republičke nacionalne zajednice.

Čini se da vlada objektivno može ispuniti većinu zahtjeva albanskih predstavnika u narednom periodu,⁴³ dok su se pojedini albanski zahtjevi sukobili s političkim stavovima najvažnijih crnogorskih političkih partija i svakako će nastaviti to da čine. To se naročito tiče

Serbia, 2002, 283-290.

⁴² „Inter-Ethnic Relations in Montenegro“, *Second PER Roundtable: Albanians in Montenegro, October 26–27, 2001*, available at: www.per-usa.org/montenegro2nd.doc.

⁴³ Granični prijelaz Sukobin južno od Ulcinja otvoren je u vrijeme pisanja ovog teksta.

statusa opštine za grad Tuzi.⁴⁴ Tehnički gledano, taj grad s okolinom ima dovoljno stanovnika koji čine kohezivnu cjelinu što je neophodno za ispunjavanje kriterijuma za opštinu. Međutim, politika u Crnoj Gori uglavnom je diktirana partijskim interesima. Interesi najuticajnijih partija diktiraju strukturu političkog sistema u Crnoj Gori kao i bilo kakve promjene u njemu. U slučaju Tuzi, ono što je dosad držalo Tuzi u okviru podgoričke opštine je uglavnom izborna matematika koja trenutno ide na ruku DPS-u, a ne strah od još jedne lokalne samouprave koju vode Albanci. Politička naklonost glasača u Podgorici dosad je manje-više bila jednako podijeljena između DPS-a i projugoslovenskih snaga na čelu sa SNP-om. Nekoliko hiljada albanskih glasača na jugu podgoričke opštine glasaju za DPS u značajnom broju time pomažući toj partiji da sačuva dominaciju u administrativnoj prijestonici i najvažnijem crnogorskom gradu. Kad bi Tuzi postali zasebna opština, nagli nedostatak albanskih glasova svakako bi mogao oslabiti poziciju DPS-a u lokalnoj podgoričkoj upravi. Čini se da je to glavni razlog što će možda potrajati prije nego što bude ispunjen najupornije ponavljani zahtjev političkih predstavnika albanskih nacionalnih partija.

Hrvati

Hrvati su autohtoni stanovnici ševernog dijela crnogorskog primorja. Na zvaničnom popisu 1991. godine 6 244 osoba izjasnilo se kao Hrvati te Hrvati stoga čine samo jedan posto republičke populacije. Najve-

⁴⁴ Nakon nastanka prvobitne verzije ovog teksta grad Tuzi je sa svojom okolinom 2005. stekao status Gradske opštine u okviru Glavnog grada Podgorice.

ća koncentracija Hrvata nalazila se u trima opštinama Boke Kotorske: Tivtu (2 640, 23.16%); Kotoru (1 620, 7,23%) i Herceg Novom (636, 2,3%). Pored oblasti koju tradicionalno nastanjuju, najveći broj Hrvata registrovan je u Podgorici (608, 0,4%).⁴⁵ Pomenuti popis održan je u proljeće 1991. godine za vrijeme raspadanja jugoslovenske federacije, u atmosferi rastuće antihrvatske propagande. Broj Hrvata u Crnoj Gori je sigurno bio nešto veći od broja ljudi koji su se deklarirali kao Hrvati, mada ne veći od 10 000.

Istorijska regija Boke Kotorske će crnogorski Hrvati uglavnom žive je u vjerskom pogledu mješovita oblast će su katolici (uglavnom u urbanim naseljima) i pravoslavci (koji su živjeli uglavnom na selu ili u brdima) tradicionalno živjeli jedni pored drugih. Nakon viševjekovne mletačke vladavine, Boka Kotorska postala je dio Habsburškog Carstva krajem 18. vijeka, a potom dio nove jugoslovenske države 1918. godine. U sklopu Austrougarske ta oblast bila je jedinstveni administrativni distrikt. Osim kratke epizode za vrijeme Napoleоновih ratova, Crna Gora nikada nije upravljala Bokom Kotorskom koja je integrisana u novoosnovanu crnogorsku republiku u komunističkoj Jugoslaviji tek nakon Drugog svjetskog rata. Tako specifična istorija obilježila je kako pejzaž tako i stanovništvo Boke Kotorske.

U složenom procesu etničke identifikacije u ovom dijelu Evrope tokom 19. i 20. vijeka, katolička populacija Boke Kotorske razvijala je hrvatski nacionalni identitet dok su se pravoslavci u ovoj oblasti identifikovali kao Crnogorci ili Srbi. Relativni broj Hrvata/katolika smanjio se tokom posljednjih stotinu godina:

⁴⁵ *Statistički godišnjak*, 248.

na početku 20. vijeka katolici su predstavljali većinu u svim gradovima Boke Kotorske osim u Risnu⁴⁶ ali prije raspada Jugoslavije 1991. godine postali su manjina u svim urbanim naseljima te oblasti. To se može najvećim dijelom objasniti povećanom migracijom ka priobalnoj oblasti nakon njenog spajanja s dinarskim zaleđem (Stara Crna Gora, Hercegovina) unutar jugoslovenske države.⁴⁷

Katolička crkva nastavlja da vrši značajan uticaj na kolektivni identitet i kulturni razvoj hrvatske manjine. Granice nekadašnjeg austrougarskog teritorijalnog distrikta i dalje služe kao administrativne granice kotorske biskupije (670 kvadratnih kilometara i manje od 10 000 sljedbenika; sadašnji biskup je Ilija Janjić).⁴⁸ Kao što je ranije navedeno ta biskupija formalno je dio Splitsko-makarske nadbiskupije u Republici Hrvatskoj a ne Barske nadbiskupije. Tom podjelom naglašen je dominantno hrvatski karakter Katoličke crkve u Boki Kotorskoj. Predstavnici hrvatske manjine u Crnoj Gori, kao i oni Katoličke crkve u Hrvatskoj, nastavljaju da podržavaju

⁴⁶ Josip PEČARIĆ, „Croats of Boka Kotorska from 1918 until today“, *Southeastern Europe 1918-1995 International Symposium, Zadar, 28-30.09.95*, Zagreb: Croatian Heritage Foundation & Croatian Information Centre, 1996, dostupno na: www.hic.hr/books/seeurope/009e-pecaric.htm.

⁴⁷ Migracije prema primorju možemo na osnovu istorijskih izvora (naime iz Kotorskog arhiva) i kasnijih etnografskih ispitivanja pratiti manje-više u kontinuitetu još od srednjega vijeka. Najveći dio „katolika-starošedilaca“ u Boki Kotorskoj potiče iz kontinentalnog zaleđa, odnosno Stare Crne Gore.

⁴⁸ „Biti u manjini ne znači biti manje vrijedan. Intervju s Vladimirom Marvučićem“, *Zvonik*, g. 80, jun 2001, br. 6, dostupno na: www.tippnet.co.yu/zvonik/801/ZVO3.html

tu strukturu uprkos novim državnim granicama koje su nastale raspadom Jugoslavije.

Devedesete su bile veoma težak period za Hrvate koji žive u Crnoj Gori. Hrvati u Boki Kotorskoj postali su meta srpske nacionalističke propagande naročito u prvoj polovini te decenije. Hrvati su često nazivani izdajnicima i petokolonašima koji planiraju da pripoje crnogorsko primorje „Velikoj Hrvatskoj“. Pored beogradske političke elite i medija, histeričnu antihrvatsku kampanju takođe su vodile i crnogorske vođe toga vremena (Momir Bulatović, Milo Đukanović i Svetozar Marović) putem državnog dnevnog lista *Pobjeda* (jedi- ni dnevni list sve do 1997. godine), državne televizije i radija.⁴⁹ Atmosfera straha i zakona linča vrhunac je dostigla 1991. godine proglašenjem nezavisnosti Hrvatske i potom napadom crnogorskih rezervista pod komandom JNA na Dubrovnik. Nije bilo slučajeva etničkog čišćenja ili organizovanih pokušaja da se uklone lokalni Hrvati, ali atmosfera straha i nesigurnosti mnoge od njih je naćerala da napuste svoje domove i traže bezbjednije uslove u inostranstvu. Nema preciznih podataka o tom postepenom egzodusu, mada prema vjerodostojnim nezvaničnim procjenama tvrdi se da je tokom devedesetih vjerovatno jedna četvrtina ukupne hrvatske populacije napustila zemlju. Ostaje da se vidi da li će egzodus biti trajan.

Pored egzodusa mnogih Hrvata, oblast Boke Kotorske doživjela je značajan priliv pretežno srpskih

⁴⁹ Temeljno dokumentovana analiza zvanično orkestrirane antihrvatske kampanje, kao i mnogi primjeri ksenofobičnih prijetnji i govora mržnje u dnevnom listu *Pobjeda* tokom 1991. godine, mogu se naći u knjizi Živka ANDRIJAŠEVIĆA, *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*, Bar: Conteco, 1999.

izbjeglica iz Hercegovine i Hrvatske tokom 1990-ih. Ta migracija znatno je izmijenila etničku i socijalnu strukturu te oblasti, naročito u opštini Herceg Novi. Međutim, položaj lokalnih Hrvata u Boki Kotorskoj ne može se prosto okarakterisati etničkim tenzijama i marginalizacijom na nacionalnoj osnovi (tj. Hrvati naspram Srba/Crnogoraca). Pojedini segmenti većinske populacije često su davali podršku uznemiravanim Hrvatima. Mnogi pravoslavni stanovnici Boke (pretežno, iako ne isključivo, oni koji su se nacionalno identifikovali kao Crnogorci) i koji su imali dublje korijene u toj oblasti takođe su se osjećali ugroženo zbog porasta srpskog nacionalizma i priliva izbjeglica i ekonomskih doseljenika u taj kraj. Stoga, podjela koju su osjećali mnogi autohtoni stanovnici Boke bila je više podjela na starosedi-
oce, katolike i pravoslavce koji su se obično smatrali urbanim, civilizovanim i etnički tolerantnim, i došljake koji su smatrani ruralnim, primitivnim i etnički netolerantnima. Solidarnost i zajednička sudbina Bokelja (regionalni izraz za stanovnike Boke Kotorske), bez obzira na etničku i vjersku podjelu, donekle su olakšali položaj Hrvata. Takođe, Liberalni savez Crne Gore i Socijaldemokratska partija, obje multietničke antiratne opozicione partije posvećene nezavisnosti Crne Gore, periodično su protestovale protiv uznemiravanja crnogorskih Hrvata i antihrvatske kampanje tokom 1990-ih. Pored podizanja opšte svijesti o položaju crnogorskih Hrvata, jedno od njihovih najvećih dostignuća je sprečavanje konfiskovanja domova onih Hrvata koji su napustili

Crnu Goru u cilju obezbjeđivanja stalnog smještaja za srpske izbjeglice iz Krajine 1995. godine.⁵⁰

Kad se Milo Đukanović distancirao od režima Slobodana Miloševića, stav vlade prema manjinama, pa i Hrvatima, bio je poboljšan. Postepeno poboljšavanje odnosa s Hrvatima bio je od velike koristi za Hrvate u Crnoj Gori. Godine 1999, granični prijelaz između Crne Gore i Hrvatske na Debelom Brijegu ponovo je otvoren za redovni saobraćaj, dok je konzulat Republike Hrvatske otvoren u Kotoru. Hrvati su kao i ostali u regionu mogli da obnove svoje porodične i kulturne veze s Hrvatskom, a naročito sa sušednim dubrovačkim regionom, mada ostaje dosta da se uradi kako bi se u potpunosti normalizovali poremećeni odnosi između Crne Gore i Hrvatske.

Osim medijske propagande tokom prve polovine 1990-ih, crnogorske vlasti su praktično ignorisale Hrvate u Crnoj Gori. U Crnoj Gori postoji nekoliko hrvatskih kulturnih udruženja kao što su Napredak i Hrvatski dom kao i nekoliko muzičkih udruženja (tamburaši). Godine 2002, osnovana je hrvatska nacionalna partija nazvana Hrvatsko građansko društvo. Ta partija se primarno bavi lokalnom politikom. Osvojila je 4 od ukupno 32 odbornička mjesta na tivatским opštinskim izborima u oktobru 2002. godine.

U Hrvatskoj nije bilo velikog interesovanja za položaj Hrvata u Crnoj Gori, osim u nekim nevažnim nacionalističkim krugovima čije je retoričko interesovanje bilo motivisano prije svega unutrašnjim brigama. Čak i u vrijeme nacionalističke vlasti predsjednika Franja

⁵⁰ Marko VUKOVIĆ, „Prevlaka, opozicija, Tivat“, *AIM*, 16. 9. 1995, dostupno na: www.aimpress.org/dyn/pubs/archive/data/199509/50916-004-pubs-pod.htm.

Tuđmana, nije bilo ozbiljnijih pokušaja političke instrumentalizacije pitanja Hrvata u Boki (najjužnije hrvatske nacionalne zajednice na Jadranu), a kamoli pokretanja teritorijalnih zahtjeva. U cjelini gledavši, Hrvati u Crnoj Gori su od raspada Jugoslavije bili mala, poluzaboravljena i veoma tiha manjina.

Romi

Slično drugim istočnoevropskim zemljama, veoma je teško procijeniti broj Roma u Crnoj Gori. Prema zvaničnom popisu iz 1991. godine 3 282 ljudi je izjavilo da pripadaju romskoj nacionalnosti, a najveći broj u Podgorici (1 676) i Nikšiću (802).⁵¹ Međutim, jasno je da je ovom brojkom potcijenjena ukupna veličina romske populacije. Uprkos nedostatku preciznih podataka, sigurno je da se broj Roma koji žive u Crnoj Gori još više povećao od raspada Jugoslavije. Približan broj Roma mogao bi biti i preko 20 000.⁵²

Kako istorijski tako i savremeni izvori koji se tiču romske manjine veoma su ograničeni. Mali broj Roma (oko 500) živio je u okvirima crnogorskih granica prije 1878. godine, dok je veći broj prebivao u osmanlijskim oblastima koje su pripojene Crnoj Gori u 19. i 20. vijeku. Romi u Staroj Crnoj Gori bili su pravoslavno, stalno naseljeno stanovništvo, dobro integrisano u crnogorsko društvo. Crnogorci su imali tolerantan odnos prema stalno naseljenim Romima, nazivajući ih Jeđupima ili

⁵¹ *Statistički godišnjak*, 249.

⁵² VUKADINOVIĆ, *n. dj.*, 40.

majstorima/meštrima kako bi ih razlikovali od nomadskih Cigana koji su katkad prolazili kroz Crnu Goru.⁵³

Većina Roma koji danas žive u Crnoj Gori su muslimani (pravoslavni Romi su se vjerovatno potpuno stopili s Crnogorcima tokom 20. vijeka). Lokalna romska zajednica koja živi u Starom Baru je ostatak tradicionalnog, šedilačkog načina života koji je bio tipičan za većinu crnogorskih Roma u prošlosti.⁵⁴ Međutim, čini se da je većina Roma koji danas žive u Crnoj Gori došla iz drugih oblasti Balkana (uglavnom iz Srbije i Kosova). Posljednji priliv Roma desio se nakon konflikta na Kosovu 1999. godine. Za neke Rome s Kosova Crna Gora je bila samo prolazna stanica u njihovom egzodusu ka zapadu, ali mnogi su i ostali, naročito u gradovima kao što je Podgorica.

Za razliku od vremena prije 100 godina, Romi u Crnoj Gori danas žive na marginama društva u čemeranim uslovima. Predrasude o Romima i netolerancija široko su prisutni u crnogorskom društvu. Najozbiljniji nastup antiromskog raspoloženja bilo je proćerivanje Roma iz Danilovgrada u aprilu 1995. godine. Nakon silovanja četrnaestogodišnje djevojčice koje su navodno počinila dvojica romskih adolescenata, ljuta masa zahtijevala je izbacivanje Roma iz grada. Romi su pobjegli iz Danilovgrada u panici a njihova naselja su spaljena.⁵⁵ Problemi Roma – kako novih izbjeglica/imigranata kao

⁵³ Valtazar BOGIŠIĆ, „Slavenizirani Cigani u Crnoj Gori“, *Almanah*, 2002, br. 19–20, 250–259.

⁵⁴ Uprkos duboko staroj tradiciji i korijenima, Romi u Baru uglavnom sebe smatraju Muslimanima ili Crnogorcima.

⁵⁵ Šeki RADONČIĆ, „Danilovgrad Left Without Gypsies“, *AIM*, 25. 4. 1995.

i onih koji su živjeli u republici prije raspada – uglavnom su zanemarivani u Crnoj Gori, osim u povremenim člancima koji pretežno ukazuju na lošu socijalnu i ekonomsku situaciju te manjine i vidljive pokazatelje njihovog stanja, kao što je prošnja na ulicama. Uticaj glavne manjinske organizacije, Udruženje Roma Crne Gore na čelu s Izetom Gašijem, na romsku populaciju je izuzetno ograničen. U Crnoj Gori ne postoje škole ili časovi na romskom jeziku kao jeziku podučavanja. Romi su i dalje potpuno zanemareni u unutrašnjim crnogorskim raspravama o manjinskim pitanjima, iako je njihov sadašnji broj vjerovatno i nekoliko puta veći od onog koji se navodi u zvaničnim statističkim podacima. Takođe, kako strane organizacije tako i nevladine organizacije ne poklanjaju ili poklanjaju vrlo malo pažnje položaju Roma u Crnoj Gori.⁵⁶

Ostali

Različite malobrojne etničke grupe mogu se naći raštrkane po Crnoj Gori, a naročito u većim gradovima. Apsolutna većina tih ljudi doselila se u Crnu Goru u drugoj polovini 20. vijeka kao rezultat unutrašnjih migracija u staroj Jugoslaviji. Njihov broj kreće se između nekoliko desetina do najviše nekoliko stotina. Prema podacima popisa iz 1991. godine, jedino su Makedonci brojili nešto više od 1000 ljudi.⁵⁷

⁵⁶ Značajan izuzetak bila je humanitarna pomoć za izbjegličke kampove Roma za vrijeme kosovske krize i kasnije.

⁵⁷ *Statistički godišnjak*, 248.

Manjine Crne Gore i polarizovana većina

Koegzistencija manjina i većinskog društva u Crnoj Gori bila je u proučenom razdoblju značajno bolja nego u većini ostatka stare Jugoslavije. To se može pripisati nekolicini faktora. Relativno zadovoljavajući nivo tradicionalne multietničke koegzistencije prije raspada Jugoslavije je očuvan jer je Crna Gora uspjela da izbjegne oružani sukob koji bi sigurno dramatično pogoršao međuetničke odnose. Predstavnici manjina nijesu postavljali zahtjeve koje bi većina smatrala prećeranim. Od početka 1990-ih, postojale su multietničke partije koje su imale građansku orijentaciju i njihov uticaj među manjinama dalje je rastao u drugoj polovini decenije kad je vlada počela da pokazuje znakove većeg interesovanja za manjinska pitanja. Intelektualna elita iz redova manjina aktivno je učestvovala u procesu demokratizacije rame uz rame s crnogorskom elitom.

U vrijeme režima Slobodana Miloševića kao i kasnije, Crna Gora je morala da se suoči s mnogo ozbiljnih problema koji su često odvrćali pažnju od položaja manjina. U prvoj polovini 1990-ih, crnogorska vlada je velikim dijelom slijedila zvaničnu politiku beogradskog režima i često demonstrirala netoleranciju prema manjinama i političkim suparnicima. Položaj manjina kao i individualnih sloboda se, međutim, poboljšavao od sredine 1990-ih. Uprkos tome, manjine su i dalje nedovoljno zastupljene u većini segmenata javnog života u Crnoj Gori. Reprezentacija manjina je često zapravo simulirana postavljanjem na administrativne pozicije pažljivo odabranih i kontrolisanih individua kao pred-

stavnika odgovarajućih manjina.⁵⁸ Ograničeni legitimitet takvih imenovanja često su isticali aktivisti nacionalnih političkih partija koji sami nijesu stekli neophodan legitimitet u izbornom procesu.

Crnogorska politička scena radikalno je polarizovana podjelom između pristalica i protivnika nezavisnosti Crne Gore.⁵⁹ Politički subjekti koji podržavaju nastavak saveza sa Srbijom bile su politički isključive partije zasnovane na srpskim nacionalističkim vrijednostima (SNP, NS, SNS i nekoliko manjih političkih grupacija od manjeg značaja). Članstvo i biračka osnova projugoslovenskog bloka nije uključivala pripadnike crnogorskih manjina. Štoviše, pristalice zajednice sa Srbijom uporno su napadale i satanizovale manjine kao prijetnju crnogorskom teritorijalnom integritetu. Crnogorske manjine su pokazale visok nivo lojalnosti Crnoj Gori kao svojoj zemlji i nijesu joj prijetili nacionalističkim i teritorijalnim pretenzijama. Zapravo, prijetnje da bi Crna Gora mogla biti rasparčana (a njeni djelovi pripojeni Srbiji) dolazile su posljednjih godina samo iz radikalnih krugova pristalica savezne države. U crnogorskom slučaju, pojedini segmenti većinskog društva definitivno su predstavljali veću opasnost za buduću stabilnost republike i širi region nego lojalne i suzdržane manjine.

Indikativno je to što, za razliku od pristalica saveza sa Srbijom, politički subjekti independističke orijentaci-

⁵⁸ Šerbo RASTODER, „Multinacionalnost – demokratizacija kao proces (Crnogorsko iskustvo)“, *Almanah*, 2001, br. 17–18, 253.

⁵⁹ Osim dugoročne polarizacije te dvije platforme, takođe je važna i polarizacija između pristalica i protivnika Mila Đukanovića. Neformalni savez Đukanovićevih protivnika u vrijeme pisanja ovog teksta (2003) činili su kako jugoslovenska koalicija tako i prvoborci za crnogorsku suverenost iz redova liberala.

je su pokazali prozapadnjački stav i pozdravljali učešće manjina (LSCG, SDP, DPS i nekoliko malih partija). Pored organizacija zasnovanih na srpskom nacionalizmu, postoje i neke organizacije čija ideološka orijentacija se zaista može opisati kao crnogorski nacionalistička. Međutim, crnogorski nacionalizam se tradicionalno definiše prije svega kao opozicija Srbiji i srpskim snagama u Crnoj Gori. Njegovi sljedbenici su prijateljski naklonjeni prema Bošnjacima/Muslimanima, Albancima, Hrvatima i drugim crnogorskim manjinama. Ne može se poreći da neke latentne predrasude i zablude o manjinama i dalje vladaju među onima koji sebe smatraju Crnogorcima i koji podržavaju crnogorsku nezavisnost, dok u slučaju projugoslovenskih političkih grupa, neprijateljstvo prema manjinama i nacionalističke ideje čine standardni dio njihove političke agende i vjerovanja. Politika Evropske unije i SAD-a koja podržava očuvanje savezne države Srbije i Crne Gore skoro po svaku cijenu ojačala je poziciju srpskih nacionalističkih snaga u Crnoj Gori. To će vjerovatno imati negativnih posljedica po manjine, kao i za političku stabilnost i demokratske procese u republici.

Uprkos mnogim preprekama, problemi nacionalnih manjina u Crnoj Gori mogu se riješiti mnogo lakše nego u mnogim drugim krajevima Balkana. Prvi korak jasno bi bilo povećanje zastupljenosti manjina u svim segmentima javnog života u okvirima postojećih institucija i struktura do nivoa koji bi odgovarao veličini manjinske populacije. Poklanjanje više pažnje problemima manjina i ispunjavanje njihovih realističnih zahtjeva (kao što su oni koje su postavile albanske nacionalne partije) moglo bi dodatno poboljšati situaciju. Kasnije, kad se riješe osnovni ali i najnužniji problemi,

u otvorenoj i demokratskoj atmosferi moglo bi se diskutovati o mjerama kao što su pozitivna diskriminacija i jača ustavna i zakonska zaštita manjinskih prava. Postoji mnogo ohrabrujućih znakova u pogledu tretmana manjina u Crnoj Gori, ali unutrašnja politička dinamika usmjerena ka povećanom učešću i pravima manjina veoma je spora. Taj proces svakako bi ubrzala izbalansirana i pažljiva pomoć stranih medijatora, savjetnika i nevladinih organizacija.

INTERPRETACIJE ISTORIJE CRNE GORE NA PRAGU 21. VIJEKA

Hronološki pregledi istorija naroda ili država u socijalnim i humanističkim naukama u današnje vrijeme nijesu baš na cijeni. Preovladava mišljenje da bi se aktuelna pažnja istoričara trebala usmjeriti ili na šire transnacionalne i regionalne komparacije ili, naprotiv, dublje, na konkretne mikroistorijske sonde, koje omogućavaju apliciranje novijih metodoloških perspektiva. I sam značaj formalnog državnog suvereniteta u današnjem globalizovanom svijetu je posljednjih decenija, često s razlogom, bio dovođen u pitanje ne samo u akademskoj sredini već i u širem javnom i medijskom diskursu. Međutim, ako detaljnije razmotrimo stručnu literaturu o jugoistočnoj Evropi za posljednje dvije decenije, utvrdićemo da se za preglede istorija pojedinačnih država ili naroda nipošto ne može reći da su žanr koji iščezava. Štoviše, posebno u vezi s raspadom Jugoslavije i nastankom njenih država nasljednica pojavio se – kako na lokalnim jezicima i na univerzalnom engleskom, tako i na nizu drugih jezika uključujući i češki – veći broj pregleda njihovih istorija. Kad je riječ o Balkanu možemo konstatovati da se situacija tokom posljednjih stotinu godina nije bitno promijenila: najveću pažnju stručne i laičke javnosti privlače kako nekad tako i sad ratni konflikti i formiranje samostalnih država.

Savremena popularnost koju imaju pregledi pojedinih nacionalnih istorija traje još od početka rata u

bivšoj Jugoslaviji. Mala Crna Gora, koja u okviru raspada jugoslovenske federacije nije igrala ključnu ulogu, počela je privlačiti veću pažnju tek krajem 90-ih godina, kad se njeno tadašnje političko rukovodstvo počelo vidljivo udaljavati od Beograda. Ambiciozniji pokušaji opisivanja ukupne crnogorske istorije pojavljuju se početkom 21. vijeka i u uskoj su vezi s političkom emancipacijom zemlje koja je kulminirala 2006. godine proglašavanjem nezavisnosti.¹

¹ Prije raspada Jugoslavije na početku 90-tih godina 20. vijeka objavljeno je nekoliko samostalnih pregleda crnogorske istorije kako u Crnoj Gori tako i u drugim jugoslovenskim republikama i u inostranstvu. Prvi pregled crnogorske istorije – pod snažnim uticajem vlastitog političkog programa – napisao je polovinom 18. vijeka vladika Vasilije Petrović (Vasilije PETROVIĆ, *Istorija o Černoj Gori*, Moskva, 1754). Prije nastanka jugoslovenske države najveći odjek imale su sljedeće publikacije: Sima Milutinović SARAJLIJA, *Istorija Crne Gore od iskona do noviega vremena*, Beograd, 1835; Milorad MEDAKOVIĆ, *Povjesnica Crne Gore od najstarijeg vremena do 1830*, Zemun, 1850; Pavel Apolonovič ROVINSKIJ, *Černogorija v jeja prošlom i nastojasčem*, Sankt Petěrburg, 1888–1915; Đorđe POPOVIĆ, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896. Nakon Drugog svjetskog rata napisano je nekoliko značajnih pregleda koji sa stručnog aspekta do danas nijesu izgubili svoju aktualnost. Međutim, nijedan od njih iz raznih razloga nije predstavio cjelovitu crnogorsku istoriju „od najstarijih vremena do danas“: Jagoš JOVANOVIĆ, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje, 1948 (kasnije objavljeno pod nazivom *Istorija Crne Gore*, Podgorica: CID, 1995); *Istorija Crne Gore, knjiga I, Od najstarijih vremena do kraja XII. vijeka*, Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1967; *Istorija Crne Gore, knjiga II, Od kraja XII. do kraja XV. vijeka*, Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970 (dva toma); *Istorija Crne Gore, knjiga III*, Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1975; Branko PAVIĆEVIĆ, *Istorija Crne Gore, knjiga IV., Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796–1878*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Pobjeda

U studiji koja slijedi izvršićemo detaljniju komparativnu analizu pregleda crnogorske istorije koji su objavljeni od raspada Jugoslavije do kraja prve decenije 21. vijeka, a u širem kontekstu ćemo govoriti i o starijoj i savremenoj historiografskoj literaturi o Crnoj Gori. S obzirom na vremenski raspon koje takve sinteze obuhvataju – obično „od najstarijih vremena do danas“ – radovi ove vrste pružaju nam mogućnost da se šire zamislimo nad savremenim stanjem istraživanja i interpretacija istorije dane zemlje. Sva analizirana djela koja su predmet naše pažnje nastala su u vezi s crnogorskim osamostaljivanjem, a ono se kod svih autora u različitoj mjeri projektuje na izbor i interpretaciju istorijskih činjenica. Značajne razlike ćemo videti i u akcentima koje određeni autori stavljaju na pojedine istorijske periode, kao i u mjeri poznavanja izvora i sekundarne literature ili u preferiranju ili zapostavljanju određenih pitanja. U analizi ćemo se koncentrisati na dominantne interpretacije pojedinih istorijskih razdoblja i ključnih problema, a u manjoj mjeri i na ocjenjivanje uloge nekih značajnih ličnosti političkog života. U uvodu ćemo ukratko predstaviti pojedine sinteze i njihove autore. Nakon toga ćemo pažnju usmjeriti na problematiku etnogeneze lokalnog slovenskog stanovništva i srednjovjekovne istorije, a potom slijede analize interpretacija perioda osmanske dominacije i formiranja crnogorske državnosti. U samostalnom poglavlju ćemo razmotriti

2004 (2 toma); Dragoje ŽIVKOVIĆ, *Istorija crnogorskog naroda* (3 toma), Cetinje 1989–1998. Crnogorskom istorijom u širem kontekstu u nekim od sinteza bavili su se i drugi istoričari koji su crnogorsku problematiku obrađivali kao integralni dio istorije srpskog naroda ili istorije Jugoslavije, odnosno južnoslovenskih naroda.

pristup koji zauzimaju pojedini autori prema ličnosti-
ma teokratskih i svjetovnih vladara iz dinastije Petro-
vić-Njegoš.

U posebnom poglavlju ćemo takođe razmotriti na
koji način je tumačen 20. vijek, tokom kojeg je Crna
Gora većim dijelom bila u sastavu Jugoslavije i na kra-
ju ćemo analizirati pokušaje ocjenjivanja perioda od
raspada SFRJ do danas. Uprkos značajnim razlikama u
kvalitetu analiziranih sinteza i u izabranim perspektiva-
ma, na kraju ćemo pokušati da iznesemo opštu procje-
nu postojećih tendencija u tumačenjima. Materijal koji
proučavamo nam u određenoj mjeri omogućava da izvr-
šimo djelimičnu reviziju sadašnjeg stanja historiografije
o Crnoj Gori. Iako se ovaj rad detaljnije posvećuje samo
novijim sintezama crnogorske istorije koje u stručnoj
literaturi još nijesu bile izložene sistematskoj kritičkoj
refleksiji, niz zapažanja i zaključaka ima nesumnjivo
širi značaj za razumijevanje nekih dominantnih tenden-
cija koje dolaze do izražaja u posljednje dvije deceni-
je u analogijskim pokušajima sintetičkog obrađivanja
istorije pojedinih država nastalih raspadom Jugoslavije,
kao i ostalih država Balkana i cijele postkomunističke
Evrope.

Pregledi istorije Crne Gore s početka 21. vijek

Nakon cijelog niza decenija 2002. godine je na
engleskom jeziku objavljen kratki pregled crnogorske
istorije pod nazivom *Montenegro: The Divided Land*.
Autor publikacije je Tomas Fleming (Thomas Fleming),

direktor ultrakonzervativnog Rockford Instituta.² Njegova knjiga doduše ima stručne pretenzije, sadrži naučni aparat i spisak korišćene literature, ali njen pristup ukazuje da je riječ o neprikriveno pristrasnoj istorijskoj publicistici. Iako sam autor otvoreno priznaje da ne zna južnoslovenske jezike, među korišćenim izvorima ih ima nekoliko i na srpskom, što znači da je s njima očito bio upoznat posredno. Flemingova knjiga je po svemu sudeći motivisana projekcijom autorovih konzervativnih ideja (odbrana „hrišćanstva i civilizacije“, borba protiv „novog svjetskog poretka“, kritika intervencionističke politike Klintonove federalne administracije i sl.) na komplikovanu problematiku balkanske prošlosti i sadašnjosti. Autor se u svojim tumačenjima u znatnoj mjeri poistovjećuje sa srpskom nacionalističkom platformom, naročito sa stavovima radikalnog krila Srpske pravoslavne crkve.³ Uz činjenice koje je crpio iz vjerodostojnih izvora Flemingov rad sadrži i niz grešaka i

² Thomas FLEMING, *Montenegro: The Divided Land*, Rockford: Chronicles Press, 2002.

³ U crnogorskoj sredini pansrpsku perspektivu i bliskost savremenom crkvenom diskursu o prošlosti prezentuje naročito istoričar Aleksandar Stamatović. Međutim, bez obzira na pristrasnost i diskutabilnost njegovih nacionalnih i ideoloških interpretacija Stamatović za razliku od Fleminga ima odgovarajuće stručno obrazovanje. Uporedi npr. Aleksandar STAMATOVIĆ, *Istorijske osnove nacionalnog identiteta Crnogoraca 1918–1953*, Beograd, 2000; ISTI, *Pitanje autokefalnosti crkve u Crnoj Gori*, Podgorica, 2001; ISTI, *Etnogeneza dukljanstva – crnogorske ustaše*, Podgorica, 2004; ISTI, *Ostroška golgota*, Podgorica, 2004; ISTI, *Antisrpsvo u udžbenicima u Crnoj Gori*, Podgorica, 2007; ISTI, *Tri pohare knjaza Danila (na Pipere, Bjelopavliče i Kuće)*, Podgorica, 2008; ISTI, *Istina o Podgoričkoj skupštini*, Podgorica, 2008.

propagandističkih dezinformacija. Za razliku od ostalih pregleda koje ćemo analizirati bliski su mu staromodni romantični mitovi o Crnogorcima kao beskompromisnim braniocima „hrišćanske vjere i srpskog nacionalnog identiteta“ koji se vjekovima takorekuć sami bore protiv islamske ekspanzije. Osim čisto informativne funkcije Flemingova knjiga je posredstvom istorijskih i aktuelnih političkih argumenata trebala uvjeriti čitaoca da je neophodno sačuvati zajednički državni savez Crne Gore i Srbije.

Malo prije planiranog referenduma o nezavisnosti 2006. u Podgorici je objavljena *Istorija Crne Gore*⁴ (od najstarijih vremena do 2003. godine, kad je došlo do transformacije prethodne Savezne Republike Jugoslavije u labaviju Državnu Zajednicu Srbija i Crna Gora). Autori su dvojica crnogorskih istoričara s Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Živko Andrijašević je napisao dio do 1910. godine, kad je Crna Gora proglašena kraljevinom a Šerbo Rastoder je obradio modernu crnogorsku istoriju od izbijanja Balkanskih ratova do prvih godina 21. vijeka. Autori koriste prije svega izvore i sekundarnu literaturu na južnoslovenskim jezicima, pretežno crnogorske i srpske provenijencije, dok djela stranih autora gotovo da i ne koriste, osim onih koja su prevedena na neki od južnoslovenskih jezika. Mora se istaći da se u tekstu projektuju rezultati njihovih prethodnih samostalnih istraživanja: u Andrijaševićevom dijelu se to odnosi na razvoj političke vlasti i državno-političkih koncepcija vladara iz porodice Petrović-Njegoš u 18. i 19. vijeku, a kod Rastodera su na sopstvenom primarnom

⁴ Živko ANDRIJAŠEVIĆ – Šerbo RASTODER, *Istorija Crne Gore*, Podgorica: Centar za iseljenike, 2006.

istraživanju postavljeni prije svega dijelovi o ukidanju crnogorske samostalnosti nakon Prvog svjetskog rata, socijalnom i političkom razvoju u međuratnom periodu i istoriji vjerskih zajednica.⁵ Hronološko opisivanje prevashodno političke istorije periodično je dopunjavano analizom socijalnih, kulturnih i konfesionalnih odnosa. Oba autora i profesionalno i medijski spadaju među najpoznatije domaće istoričare. Po pitanju državnopravne budućnosti Crne Gore Rastoder i Andrijašević su se još od samog početka 90-ih godina, tj. još u vrijeme kad se radilo o marginalnom i antirežimskom stavu, otvoreno priklanjali ideji nezavisnosti. Međutim, ne mogu se automatski uvrstiti među autore strogo crnogorske nacionalističke orijentacije koji su se regrutovali prije svega iz redova publicista koji su se posvećivali istoriji bez odgovarajućeg profesionalnog obrazovanja i za koje je uz oštru antisrpsku retoriku tipično primordijalno viđenje karaktera crnogorskog nacionalnog identiteta. No i uprkos tome politička stanovišta obojice istoričara bila su projektovana i u njihovo zajedničko djelo, prije svega izbjegavanjem određenih činjenica i interpretacija ili stavljanjem akcenta na određene periode i probleme na štetu drugih. Uporedo s originalom namjenjenim crnogorskim i ostalim južnoslovenskim čitaocima (528 s.), objavljena je i skraćena engleska verzija (308 s.) u pri-

⁵ Upor. naročito Živko ANDRIJAŠEVIĆ, *Crnogorske teme*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 1998; ISTI, *Nacija s greškom*, Podgorica: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 2004. Analizirani pregled crnogorske istorije čije su tri petine njegovo autorsko djelo bio je dotad njegov najobimniji rad. Na značajnije monografije i druge stručne radove Šerba Rastodera upozorićemo na odgovarajućim mjestima ove studije.

jevodu Olivera Kusovca (Andrijaševićev tekst) i Uroša Zekovića (Rastoderov tekst).⁶ Nakon upoređivanja može se konstatovati da je u engleskoj verziji sačuvano jezgro prvobitnog teksta, što se naročito odnosi na djelove posvećene glavnim peripetijama političkog razvoja (pitanju državnosti, teritorijalne ekspanzije, razvoja državnih institucija, ratova, promjene političkih režima i sl.). Reducirani ili potpuno izostavljeni su prije svega dijelovi o razvoju društva, razni detalji političkog razvoja i neke isuviše detaljne analize. Tako je nastala sažetija, mjestimično isuviše škrta verzija djela, čija čitljivost i stilistika, uprkos solidnom prijevodu, zaostaju za originalom.

Nepunu godinu nakon obnavljanja crnogorske samostalnosti u renomiranoj američkoj izdavačkoj kući Cornell University Press objavljen je pregled crnogorske istorije na engleskom. Knjigu *Realm of the Black Mountain: A History of Montenegro* napisala je bivša diplomatkinja australijskog porijekla Elizabeta Roberts (Elizabeth Roberts), koja je više godina bila aktivna i u akademskoj sredini u Britaniji (predavala je istoriju i politiku zapadnog Balkana na dablinskom Trinity College).⁷ Njen pregled predstavlja prije svega narativnu političku istoriju a razvoju crnogorskog identiteta tokom istorije posvećuje posebno uvodno poglavlje. U svom tumačenju usredsređuje pažnju na političku, vojnu i diplomatsku istoriju „podlovcenske“ ili „stare“ Crne Gore, na njenu elitu i razvoj institucija te na peripetije

⁶ Živko ANDRIJAŠEVIĆ – Šerbo RASTODER, *The History of Montenegro*, Podgorica: Centar za iseljenike, 2006.

⁷ Elizabeth ROBERTS, *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, Ithaca – New York: Cornell University Press, 2007.

crnogorske istorije u okviru Jugoslavije i nakon njenog raspada. Teritorijama koje su se nalazile izvan istorijskog jezgra zemlje – na jadranskoj obali i u kontinentalnoj unutrašnjosti, dakle oblastima koje su se vjekovima drugačije razvijale – posvećuje samo ograničenu pažnju. Uprkos rodnim stereotipima (*gender stereotypes*) koji još uvijek istrajavaju i koji pretpostavljaju da ratne istorije više privlače pripadnike muškog pola, moramo konstatovati da je Elizabeta Roberts posvetila puno više pažnje i prostora pojedinačnim ratovima i značajnim bitkama nego muški autori svih ostalih pregleda crnogorske istorije posljednjih godina. Njena knjiga od gotovo pet stotina stranica predstavlja standardni istorijski pregled u kojem pokušava ravnomjerno ocijeniti istorijski razvoj u hronološkoj perspektivi s akcentom na modernu istoriju. Ne može se poreći da je pregledna i čitljiva, čime u određenoj mjeri ispunjava svoju namjenu, međutim s profesionalnog aspekta ne donosi ništa novo. Naime, autorica crpi dostupnu sekundarnu literaturu s engleskog a u manjoj mjeri i s nekih drugih jezika, prije svega italijanskog. U bibliografiji navodi samo osam radova s južnoslovenskih jezika, bez ikakvih izvora ili drugih napomena o eventualnim vlastitim arhivnim istraživanjima. Od svih ovđe analiziranih djela knjiga Elizabete Roberts izazvala je najveću medijsku pažnju.⁸

⁸ Većina prikaza u štampi (pa i od politikologa npr. Florian Bieber) bila je pozitivna, gotovo oduševljena. Izuzetak predstavlja kritika Srđe Pavlovića, crnogorskog historičara koji djeluje na University of Alberta u Edmontonu u Kanadi, koji je negativno ocijenio upravo nedovoljno poznavanje izvora kao i isuviše pozitivan odnos autorice prema problematičnom postjugoslovenskom režimu Mila Đukanovića u završnom poglavlju „The Djukanović Years“. Upor. Srđa PAVLOVIĆ, *The Politics of Writing History*, in: H-net, <http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=13338>.

Godine 2009. u akademskoj izdavačkoj kući I. B. Tauris objavljena je knjiga *Montenegro: A Modern History*. Njen autor, britanski politikolog Kenet Morison (Kenneth Morrison) niz godina je predavao na nekoliko visokih škola u Velikoj Britaniji (trenutno je na De Montfortovom univerzitetu u Leicesteru).⁹ Njegov stručni interes usmjeren je prije svega na pitanja nacionalnog identiteta, državnosti i političke elite. O starijim periodima crnogorske istorije u svom djelu od gotovo tri stotine stranica govori samo letimično: od 14. do 26. stranice sažima svekolike događaje od srednjeg vijeka do stupanja knjaza Nikole na prijestolje godine 1860, od 27. do 49. obrađuje period koji slijedi sve do početka Drugog svjetskog rata. Najviše prostora posvećuje razvoju nakon 1989. (od 75 str.), na kojem je i težište knjige. Njegova knjiga bi se na engleskom preciznije opisala pojmom „contemporary history“ nego „modern history“. Dakle: savremena istorija umjesto moderna istorija. Autor iznosi analizu političkog razvoja punog protivrječnosti od raspada Jugoslavije na prelomu 80-ih i 90-ih godina 20. vijeka do proglašavanja i formiranja nezavisne države. U starijoj prošlosti prije svega traži korijene savremenih problema i trendova. I u svom sažetom opisu razvoja događaja prije raspada Jugoslavije se gotovo isključivo posvećuje pitanjima državnosti i nacionalnog identiteta. Kompleksnu crnogorsku istoriju Morisonova optika reducira prije svega na pitanja „srpstva“ i „crnogorstva“, odnosno na konkurentske koncepcije velikosrpske i šire jugoslovenske integracije ili samostalnosti, na uštrb drugih aspekata, naročito šire

⁹ Kenneth MORRISON, *Montenegro. A Modern History*, London – New York: I. B. Tauris, 2009.

problematike modernizacije, socijalnog i ekonomskog razvoja ili međunarodnih odnosa. Međutim, i letimično upoznavanje sa savremenim izvorima pokazuje da pitanje identiteta i državnopravne budućnosti nijesu u svim periodima bile lajtmotiv crnogorske istorije niti središnja tačka nekadašnjih političkih borbi ili intelektualnih diskusija. Iako Morison koristi znatno veći broj sekundarnih izvora s južnoslovenskih jezika od Elizabete Roberts, ipak u spisku literature i propratnim referencama dominiraju sekundarni radovi na engleskom. U ključnom periodu nakon 1989. godine autor se djelimično koristi i rezultatom sopstvenih istraživanja, naročito razgovorima s nizom političkih aktera i lokalnih analitičara. U nekim odlomcima i konkretnim zapažanjima očigledno je autorovo dobro poznavanje savremene Crne Gore i njenih regionalnih specifičnosti koje nije moguće steći bez terenskih istraživanja. Međutim, sa stručnog aspekta Morisonovoj „modernoj istoriji“ Crne Gore mora se iznijeti isti suštinski prigovor kao što je to bilo i sa „istorijom“ Elizabete Roberts: izuzev najnovijeg perioda nakon raspada Jugoslavije autor nije proučavao publikovane primarne izvore niti je crpio iz arhiva.

Etnogeneze i srednji vijek

O problematici etnogeneze slovenskog stanovništva s prostora današnje Crne Gore (odnosno srednjovjekovne Duklje koja se rasprostirala u južnom, primorskom dijelu moderne crnogorske države) ne postoje pouzdani izvori. S obzirom na danas već univerzalno prihvaćeno mišljenje o socijalno-konstruktivističkom porijeklu modernih nacija kao i na poznatu činjenicu

da je u toj oblasti jugoistočne Evrope od velike seobe naroda do danas dolazilo do velikih migracija koje su kontinuirano mijenjale strukturu stanovništva, nema smisla iznositi shvatanje o savremenom nacionalnom identitetu na osnovu fragmentarnih bilješki i nepouzdatih pretpostavki o demografskoj situaciji u ranom srednjem vijeku. Uprkos tome, u vezi s političkom polarizacijom između pristalica srpskog i crnogorskog nacionalnog identiteta, još 70-ih i 80-ih godina 20. vijeka to je pitanje izazivalo sporove između pripadnika oba tabora, mada doduše među njima nije bilo profesionalnih historičara.¹⁰ Od početka 90-ih godina određenu prevagu u okviru crnogorskog diskursa o nacionalnom identitetu koja važi i danas stekli su stavovi Radoslava Rotkovića. Rezimirao ih je 1995. godine u radu *Odakle su došli preci Crnogoraca*.¹¹ Zastupa primordijalističku predstavu o neprekidnom kontinuitetu kolektivnog identiteta, čija suština pripada nacionalno-romantičnom dobu pretprošlog vijeka. Tvrdi da su Crnogorci zapadnoslovenski narod koji se u okviru slovenskih migracija na Balkan naselio nekoliko decenija prije dolaska Srba i Hrvata. „Pradomovina Crnogoraca“ – po njegovom mišljenju – bila je u Polabljju, odnosno u oblasti koja

¹⁰ Tadašnje „crnogorske pozicije“ ilustruje npr. Savo BRKOVIĆ, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Titograd: Grafički zavod, 1974; ISTI, *Etnogenezofobija: prilog kritici velikosrpstva*, Cetinje: Književna opština, 1988; Špiro KULIŠIĆ, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd: Pobjeda, 1980. Za ilustraciju „srpskih pozicija“ vidi npr. Milisav GLOMAZIĆ, *Etničko i nacionalno biće Crnogoraca*, Beograd: Panpublik, 1988.

¹¹ Radoslav ROTKOVIĆ, *Odakle su došli preci Crnogoraca?*, Podgorica: Matica crnogorska, 1995 (drugo izdanje Podgorica: MontEdit, 2000).

bi se poklapala s teritorijom bivše Istočne Njemačke. Autorova razmišljanja podsećaju na naučne analize iz vremena Jana Kolará (Jana Kollára) i Pavla Jozefa Šafařika (Pavla Josefa Šafařika)¹² a i njegovi ključni dokazi su primarno lingvističkog karaktera. U oblasti koja je u doba dok su se Rotkovićeve teorije kristalizirale pripadala istočnonjemačkoj socijalističkoj državi, nalazi se niz toponima slovenskog porijekla sa sličnim nazivima koji evociraju toponime na crnogorskoj teritoriji. Na osnovu toga mehanički zaključuje da su preci današnjih Crnogoraca u novu domovinu na jadranskoj obali došli upravo s Polablja i od Baltičkog mora odakle su donijeli prvobitne toponime. Crnogorski historičari koji djeluju u profesionalnim institucijama nijesu zapravo nikad prihvatili a ni razvijali Rotkovićeve teorije, ali isto tako ih nijesu nikad izložili odgovarajućoj stručnoj kritici, što bi bilo potrebno budući da im je dio lokalne javnosti podlegao i da su izvan akademskih krugova poprimile određeni značaj nad kojim historičar ne bi trebao tek tako odmahnuti rukom.

Aktuelne nacionalno-romantične predstave o hiljadugodišnjem kontinuitetu crnogorskog identiteta nijesu u bitnijoj mjeri prodrle u preglede koje smo analizirali. Njihove tragove ipak možemo naći i u knjizi domaćih historičara koji u vezi s prodiranjem Slovena u jugoistočne dijelove Evrope pišu: „Jedan od slovenskih naroda koji su početkom 7. vijeka naselili Balkansko poluostrvo bili su i preci Crnogoraca. Njihova prapostojbina vjerovatno je Polablje ili prostor istočno od Karpata, oko Dnje-

¹² Jan Kollár (1793–1852) i Pavel Josef Šafařík (1795–1861) su ključne ličnosti češkog i slovačkog narodnog preporoda (bilješka prevodioca).

pra i Dnjestra.¹³ Živko Andrijašević, autor dijela o starijim periodima crnogorske istorije, ovde doduše govori o „precima Crnogoraca“, ni slučajno o modernim Crnogorcima u pravom značenju te riječi, međutim nikakvi poznati istorijski izvori ne potvrđuju postojanje takvih etničkih prethodnika kao što su pojedinačne skupine, kamoli „jedan od slovenskih naroda“. Znatno problematičnija je engleska verzija knjige u kojoj se doslovno piše da „one of the Slavic peoples settling in the Balkan Peninsula at the end of the sixth and the beginning of the seventh century were the Montenegrins“.¹⁴ Umjesto prvobitnih „predaka Crnogoraca“ ovde dakle imamo direktno „Crnogorce“, iako se taj naziv u sačuvanim izvorima pojavljuje prvi put krajem srednjeg vijeka. U engleskoj verziji još nekoliko puta neistorijski nailazimo na Crnogorce – kad pod tim etnonimom na istoj stranici naseljavaju oblast Duklje („Roughly speaking the borders of the area settled by the Montenegrins were formed by Boka Kotorska and the rivers Piva, Tara and Drim.“) i ponovo na narednoj stranici kad vizantijski car Konstantin Porfirogenit (Konstantin Porphyrogenetus) naziva Crnogorce Dukljanima („refers to the Montenegrins as the Docleans“),¹⁵ dok se u originalu opet radi samo o „precima Crnogoraca“ koje car „naziva Dukljanima“.¹⁶ „Preci Crnogoraca“ koji se spominju u originalnoj verziji knjige bi se u metaforičkom smislu još i mogli akceptirati, međutim nedvosmisleno nazi-

¹³ ANDRIJAŠEVIĆ – RASTODER, *Istorija Crne Gore*, 10.

¹⁴ Ž. ANDRIJAŠEVIĆ – Š. RASTODER, *The History of Montenegro*, 9.

¹⁵ ISTI, *The History of Montenegro*, 10.

¹⁶ ANDRIJAŠEVIĆ – Š. RASTODER, *Istorija Crne Gore*, 10.

vati slovenske naseljenike Crnogorcima u engleskoj verziji je neprihvatljivo i navodi na pogrešne zaključke. U obje jezičke verzije knjige na stranicama koje slijeđe se o lokalnom stanovništvu srednjovjekovne Duklje dakako govori kao o Dukljanima (angl. Diocleans), a s Crnogorcima se ponovo sriječemo tek za vlade dinastije Crnojevića u 15. vijeku, dakle od onda kad o njima postoje stvarna svjedočanstva. Istorijski izvori o prostoru današnje Crne Gore u srednjem vijeku su obično vrlo fragmentarni. To naravno odgovara raznim nacionalno obojenim, međusobno protivrječnim sporovima, koji se vode (naročito posljednjih godina) prije svega sa „srpskih“ ili „crnogorskih“ pozicija, a u manjoj mjeri i „hrvatskih“ i „albanskih“. ¹⁷ Radi se prije svega o različitim tumačenjima i pridavanjima značenja istoriji dukljanske države (kasnije nazivanom Zeta iako je riječ o istoj teritoriji koja se prostirala na južnom dijelu današnje države) i njenog odnosa prema kontinentalnoj Raškoj, odnosno srednjovjekovnoj srpskoj državi dinastije Nemanjića. Već u periodu kasnog srednjeg vijeka (od raspada Dušanovog carstva do osmanskog osvajanja) Zeta se razvijala samostalno pod vlašću lokalne dinastije Balšića, a poslije i Crnojevića. Međutim, veze i interakcije sa spoljnim silama – bilo da se radilo o Srbiji, Mlecima ili Osmanskom Carstvu – su i dalje u znatnoj

¹⁷ Za označavanje „nacionalnih pozicija“ u tumačenju istorije upotrebljavam navodne znakove. Radi se o korisnoj generalizaciji „nacionalne pozicije“ koja kao takva naravno objektivno ne postoji jer se s instrumentalnim etnocentričkim diskursima ne poistovjećuju svi istoričari a značajne razlike vladaju i u shvatanjima pojedinih autora unutar pojedinih narodnih sredina, škola i naučnih institucija.

mjeri definisale i ograničavale mogućnosti autonomnog razvoja, kako njenog, tako i okolnih teritorija.

Od svih analiziranih pregleda najveću distancu od nacionalističkih diskursa zadržalo je djelo Elizabete Roberts. Srednjovjekovni period istorije Duklje, odnosno Zete i njen odnos s Raškom, odnosno srpskom državom nastoji analizirati u skladu s modernom stručnom terminologijom. Za razliku od radova ostalih autora, ona ne gradi svoj narativ kao priču o maloj državi, odnosno teritoriji uz južni Jadran, već je u okviru mogućnosti situira u odgovarajući regionalni kontekst i primjećuje takođe događanja u Bugarskoj, Raškoj ili Vizantiji. Kao jedina od svih ovđe analiziranih autora pokušava jasno odgovoriti na pitanje o identitetu Zete u okviru srednjovjekovne države Nemanjića, u sastavu koje je bila od 80-ih godina 12. vijeka sve do 60-ih godina 14. vijeka. U nekim periodima je Zeta u okviru srpske države imala specifičan, skoro povlašćen položaj, a lokalno plemstvo je ispoljavalo i određene samostalne političke aktivnosti. Međutim, na osnovu dostupnih izvora ne može se jasno odgovoriti na pitanje da li je tad postojalo nešto kao specifična „zemaljska“ svijest, da li se radilo o „staleškom“ identitetu ili su se pripadnici lokalnog plemstva bunili čisto iz ličnog interesa, koji je naravno postojao oduvijek i svugđe. Akcije lokalnog plemstva i sporednih pripadnika vladajuće dinastije ne moramo bezuslovno tumačiti kao pokušaje oslobađanja od kontinentalne Srbije. Čini se da je u nekim konkretnim slučajevima Zeta, zahvaljujući svom povoljnom položaju a možda i zbog određenih lokalnih specifičnosti, njenim vladarima služila kao baza za osvajanje novih oblasti, odnosno širenja njihove vlasti na srpsku državu kao cijelinu. Lokalni identiteti u prostoru koji pratimo ne-

sumnjivo su postojali (naročito u pojedinim primorskim gradovima kao što su Bar, Ulcinj, Skadar ili Kotor) ali da li je postojala šira „zetska“ svijest, da ne kažemo još šira „srpska“, i koliko je eventualno mogla uticati na motivaciju tadašnjih aktera ne može se na osnovu sačuvanih izvora utvrditi. Prema svemu sudeći lojalnost u to doba nije imala formu pripadnosti apstraktnoj teritoriji ili državnoj cjelini, već se ispoljavala kroz sasvim konkretnu formu lične lojalnosti prema vladaru, lokalnom feudalcu, predstavniku crkve i sl. Elizabeta Roberts o srednjovjekovnom razvoju ne piše na osnovu velikog broja izvora niti donosi neka epohalna otkrića – uglavnom „samo“ rezimira shvatanja priznatih autoriteta za taj period u širem balkanskom prostoru, naročito američkog historičara Džona V. A. Finia (Johna V. A. Finea)¹⁸ i nedavno preminulog srpskog medievaliste Sime Ćirkovića.¹⁹ Uprkos tome – ili upravo zato – njeno izlaganje je kvalitetnije od izlaganja ostalih analiziranih djela.

Tomas Fleming je u nekim odlomcima svog djela srednjovjekovnu prošlost evidentno posmatrao optikom tipičnom za kraj 90-ih godina 20. vijeka, kad je budućnost zajedničke države Srbije i Crne Gore dolazila u pitanje. Srpski srednjovjekovni vladari su – po njegovom mišljenju – bili svjesni nužnosti ujedinjavanja Srba iz raznih oblasti Balkana u „okviru ujedinjene srpske države dovoljno snažne i prostrane da bi bila sposobna odbraniti Srbe od njihovih neprijatelja. Mala Zeta ni

¹⁸ John V. A. FINE, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor: Michigan University Press, 1991; ISTI, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor: Michigan University Press, 1994.

¹⁹ Sima ĆIRKOVIĆ, *The Serbs*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2004.

pod vodstvom snažnog vođe, kao što je bio Bodin,²⁰ nije mogla duže vrijeme preživjeti sama. Vladari Zete mogli su braniti njen narod i njegove interese samo u okviru snažnije srpske kraljevine“.²¹ Fleming tako srednjovjekovnoj političkoj eliti pripisuje nacionalne aspiracije koje u to vrijeme nedvojbeno još nijesu postojale i koje su tipične za mišljenje 19. vijeka i vremena koje slijedi. Pri tome je opšte poznato da vladari iz porodice Nemanjića nijesu imali protonacionalne ciljeve. Njihova vlast se na vrhuncu srpske srednjovjekovne države širila prije svega u smjeru Makedonije i Vizantije. Srbija je dakle osvajala oblasti koje su bile pod uticajem grčkog jezika i grčko-vizantijske kulture, a ne zemlje na severoistoku gdje je živjelo jezički i u svakom pogledu srodnije južnoslovensko stanovništvo. Teško možemo potkrijepiti dokazima tvrdnju da su vladari Zete nastojali štititi lokalno stanovništvo i njegove interese. U njoj su u to vrijeme preovladavali lični interesi pojedinih vladara, lokalnih feudalaca i njihovih porodica koji su uvijek, čim bi malo popustio centralni autoritet, pokušavali steći što veću vlast.

Iz sasvim drugačijeg ugla na taj isti period gleda Živko Andrijašević – koji naprotiv prije svega ističe domaće, dukljanske i zetske tradicije za razliku od šireg „srpskog“ gledišta i za razliku od Elizabete Roberts – prati gotovo isključivo lokalna događanja bez osvrta na širi regionalni kontekst. Autor npr. primjećuje da su početkom 13. vijeka Nemanjići nastojali da se u većoj mjeri približe latinskom Zapadu ali ne govo-

²⁰ Za vladavine kralja Bodina, tj. na prelomu 11. i 12. vijeka, njegova država se nazivala Duklja a ne Zeta.

²¹ FLEMING, *n. dj.*, 31–32.

ri o geopolitičkoj pozadini te privremene orijentacije koja je povezana s padom vizantijske vlasti nakon što su krstaši 1204. osvojili Konstantinopolj. Znatno veći prostor Andrijašević posvećuje periodima u kojima se dukljanska ili zetska oblast razvijala više samostalno, dok period pod vladavinom dinastije Nemanjića vidi kao okupaciju zemlje od neprijateljske političke i vojne vlasti. Iako pljačkanje gradova, s izuzetkom Kotora, tokom Nemanjinog ratnog pohoda 80-ih godina 12. vijeka koji je doveo do likvidacije dinastije Vojislavljevića i pripajanja Duklje srpskoj državi potvrđuju istorijski dokumenti, ono bi se prije trebalo shvatiti kao tadašnja uobičajena praksa nego uzimati kao dokaz okupacije zemlje u modernom smislu te riječi. Kod pisanja pregleda nacionalnih istorija preovladava šema po kojoj se periodi nezavisnosti potenciraju u odnosu na epohe kad je dotična teritorija bila sastavni dio neke veće državne cjeline. Andrijaševićeva analiza doba Nemanjića, koja je i u opširnijem originalu ograničena na nepune dvije stranice posvećene prije svega statusu Duklje i njegovim promjenama za pojedinih vladara, je i sadržajno i proporcionalno nedovoljna. Identifikacija „srpstva“ kao agresivne i tuđe tradicije i obrnuto, isticanje bilo kakvih elemenata uske lokalne tradicije i njenog ispoljavanja, npr. otpora koji su lokalni feudalaci ispoljavali prema centralnoj vlasti, ne može pomoći boljem razumijevanju crnogorske istorije. Nakon raspada Dušanovog carstva tokom ostatka srednjeg vijeka su upravo lokalni vladari u mnogo čemu pokušali nadovezati na tradiciju iz doba Nemanjića, a to isto doba je predstavljalo i značajnu inspiraciju u vrijeme formiranja modernog nacionalnog identiteta i političkih ciljeva 19. vijeka (što i sam Andrijašević u drugom dijelu knjige potvrđuje).

Različita strategija u pristupanju činjenicama i njihovoj interpretaciji je primjetna i u slučaju pitanja porijekla dinastije Balšića čiji pripadnici su vladali Zetom od kraja 50-ih godina 14. vijeka pa do početka 20-ih godina 15. vijeka.²² Balšići se, što izvori potvrđuju, pojavljuju kao prvi lokalni feudalci koji su upravljali južnim dijelom Zete, tj. okolinom Skadra u današnjoj Albaniji. Tokom svoje vladavine ispoljavali su vladarske ambicije kako prema jugu, na teritoriju današnje srednje i južne Albanije, tako i na šever (oblast Huma – ševerno od Boke Kotorske), i prema unutrašnjosti, sve do Metohije i Kosova. Konfesionalno su se prvo izjašnjavali kao pravoslavci, od 60-ih godina 14. vijeka kao katolici, a od preloma 14. i 15. vijeka opet kao pravoslavci, ali njihovi podanici su sve vrijeme bili etnički i vjerski heterogeni. Tu feudalnu porodicu albanska historiografija obično identifikuje kao nedvojbeno albansku dinastiju (Balsha), srpska kao etnički i kulturno srpsku dinastiju (u političkom smislu Balšići su nesumnjivo nastojali nadovezati na prethodnu srpsku državnu tradiciju), Crnogorci ih jednostavno smatraju lokalnom zetskom dinastijom (najčešće i ne pokušavaju da postave pitanje njihove etničke pripadnosti), dok slavni hrvatski medievista Milan Šufļaj (Milan Šufflay) spekulise o njihovom

²² Nakon što je objavljen češki original ovog teksta Matica crnogorska je objavila inspirativan zbornik koji dobro prezentuje današnje stanje poznavanja i različite istorijske interpretacije nekih problema u vezi s ovom srednjovjekovnom zetskom dinastijom. Vidi: Čedomir DRAŠKOVIĆ (ur.), *Balšići (Zbornik radova sa skupa Balšići, Ivanova Korita, 21–22. septembra 2011)*, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 2012.

italijanskom porijeklu.²³ Moramo istaći da ni jedna od tih hipoteza nije potkrijepljena vjerodostojnim dokazima.

Elizabeta Roberts – u skladu s Džonom V. A. Finem i njegovim klasičnim pregledom srednjovjekovne istorije Balkana – o etničkom porijeklu Balšića odbija spekulisati i poziva se na navodnu konstataciju crnogorskog historičara Dragoja Živkovića, da su oni bez obzira na svoje porijeklo „kulturno posrbljeni“.²⁴ Međutim, u Živkovićevoj knjizi, na mjestu na koje Roberts upućuje, tu tvrdnju nisam uspio naći! Tomas Fleming tezu o njihovom srpskom porijeklu podržava tvrdnjom da se vjerovatno radi o potomcima jednog od vojskovođa srpskog cara Dušana.²⁵ Živko Andrijašević ispravno upozorava na nedostatak jasnih dokaza u korist bilo koje od tih teorija, ali najviše pažnje posvećuje pretpostavci da je dinastija Balšića francuskog porijekla. Tu verziju je prvi iznio 1881. godine srpski historičar, političar i publicista Čedomil Mijatović, međutim – po mišljenju Andrijaševića – nju „savremeni historičari olako i bez ijednog ozbiljnog argumenta odbacuju“.²⁶ Prema nesumnjivo zanimljivoj spekulaciji Mijatovića – čiju vjerodostojnost naravno ne potvrđuju nikakvi „ozbilj-

²³ Ivo BANAC, *Zarathustra in Red Croatia: Milan Šufflay and His Theory of Nationhood*, in: Ivo BANAC, Katherine VERDERY (eds.), *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*, New Haven: Yale Center for International and Area Studies, 1995, 185.

²⁴ Upor. Dragoje ŽIVKOVIĆ, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje, 1989, 255–256.

²⁵ FLEMING, *n. dj.*, 44.

²⁶ ANDRIJAŠEVIĆ – RASTODER, *Istorija Crne Gore*, 21.

ni dokumenti“ – preci Balšića su u Zetu došli iz južne Francuske krajem 13. vijeka u vrijeme kad je Zeta pretvorena u ličnu apanažu srpske kraljice Jelene (Helenne iz porodice Anžuvina), supruge cara Uroša I. Naravno, vrlo lako se može odgonetnuti zašto se Živku Andrijaševiću najviše sviđala predstava o francuskom porijeklu porodice Balšića: tako bi se naime solomonski prešekao dugogodišnji spor nacionalnih historiografija. U tom slučaju na Balšiće ne bi imali pravo ni Srbi, a ujedno se oko njih ne bi morali prepirati ni Albanci i Crnogorci. Osim toga, tuđe porijeklo lokalne dinastije bilo bi razumljivije i laičkoj publici kojoj su sadašnji oprezni i konstruktivistički pristupi etničkom identitetu, uobičajeni u akademskoj sredini, još uvijek slabo razumljivi zbog njihove nekompatibilnosti s duboko ukorijenjenim nacionalnim shvatanjem prošlosti.

Period vladavine dinastije Crnojevića u drugoj polovini 15. vijeka iz današnje perspektive predstavlja prelaznu fazu iz srednjeg u novi vijek.²⁷ Elizabeta Roberts ispravno upozorava da je ta relativno kratka, ali s aspekta današnjeg političkog, konfesionalnog i kulturnog razvoja ključna era, ujedno pružila modernom dobu materijal za konstruisanje crnogorskog nacionalnog narativa (koji naravno još u 18. i 19. vijeku nije nužno isključivao paralelni pansrpski kontekst).²⁸ Oficijelnu po-

²⁷ O aktualnom vrednovanju stanja proučavanja i savremenih pogleda na doba Crnojevića iz ugla crnogorskih historičara upor. zbornik Čedomir DRAŠKOVIĆ (ur.), *Crnojevići (Radovi sa skupa Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu, Ivanova Korita, 9–10. septembra 2010)*, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 2010.

²⁸ O odnosu oba narativa u političkom diskursu na kraju postojanja crnogorske monarhije upor. František ŠITEK, *Pan-Serb Gol-*

litičku ideologiju crnogorske države koja se formirala konceptualizovali su kasniji vladari iz porodice Petrović-Njegoš u znatnoj mjeri pod uticajem predstava o povratku u „zlatno doba“ Crnojevića i kao „povratak izgubljenih teritorija“ interpretirajući tako trajna nastojanja za teritorijalnom ekspanzijom. Za vladavine Crnojevića u vezi s osmanskom i mletačkom ekspanzijom došlo je do pomjeranja centra političke vlasti u planinske krševite oblasti Stare Crne Gore. Glavni grad Cetinje, koji je osnovao Ivan Crnojević 80-ih godina 15. vijeka, postao je u to doba i šedište pravoslavne mitropolije. Tako su posljednje godine postojanja autonomne političke vlasti na tim prostorima, prije definitivne pobjede Osmanlija, ujedno predstavljale i period konsolidacije pravoslavne hijerarhije koja je polovinom vijeka bila kritično ugrožena pod pritiskom katoličkih Mletaka i značajnog kulturnog procvata (u tom smislu najčešće se pominje postojanje prve štamparije u južnoslovenskoj sredini, koja je 90-ih godina 15. vijeka radila vjerovatno na Cetinju).

Narativno opisivanje i perspektivu političke istorije Živko Andrijašević obogaćuje s dva poglavlja o društvu, kulturi i religioznim institucijama u vrijeme kasnog srednjeg vijeka. Po tom pitanju puno bolje ispunjava zahtjeve moderne istorijske nauke nego strani autori koji se manje-više striktno drže političke istorije klasičnog stila. Andrijašević i Rastoder kontinuirano pokušavaju

den Age and Montenegrin Heroic Age: Reconstructing History and Identity Narratives in Montenegro, 1905-1914, in: Libuša VAJDOVÁ, Róbert GÁFRIK (eds.), „New Imagined Communities“. Identity Making in Eastern and Southeastern Europe, Bratislava: Kalligram and Ústav svetovej literatúry SAV, 2010, s. 191–205.

da kompleksnije ocijene kulturne i socijalne trendove epoha koje analiziraju.

Kad rezimiramo glavne karakteristike poglavlja o razvoju u srednjem vijeku moramo konstatovati da su se svi autori bez izuzetka prije svega usredsredili na istoriju modernog doba i da s aspekta proučavanja srednjeg vijeka ni jedan od navedenih radova nije posebno inovativan i ne donosi rezultate novih istraživanja niti prevratne interpretacije. Kenet Morison srednjem vijeku posvećuje potpuno zanemarljivu pažnju, zato se njegovom pogledu na taj period u prethodnom dijelu nismo ni posvetili. Tomas Fleming miješa činjenice s tradicionalističkim kazivanjima i u svoj opis srednjovjekovnih odnosa mehanički projektuje političku agendu iz vremena nastanka njegovog rada. Živko Andrijašević se vidno trudio da kompleksnije opiše društveni i kulturni razvoj, međutim prvoplanskim isticanjem perioda nezavisnosti takođe donekle deformiše sliku srednjovjekovnih događanja što se najmarkantnije ispoljava gotovo potpunim isključivanjem perioda Nemanjića iz istorije kasnijeg crnogorskog prostora. Kod Andrijaševića je problematičan i nedostatak strane literature. Savremenim pogledima na istoriju srednjeg vijeka na ovim prostorima najviše se približila Elizabeta Roberts koja za razliku od ostalih o tom periodu nije koristila nikakvu literaturu s južnoslovenskih jezika, ali se zato oprezno služila rezultatima istraživanja osvjedočenih stručnjaka zahvaljujući čemu je jedina uspjela da savlada složenu problematiku etničkog, državnog i lokalnog identiteta.

Osmanska vlast i formiranje moderne države

Period ranog novog vijeka u crnogorskom slučaju možemo poistovjetiti s epohom u kojoj je teritorija današnje Republike Crne Gore – s izuzetkom ševernog dijela uskog priobalnog pojasa koji je pripadao Mletačkoj Republici – bila sastavni dio Osmanskog Carstva. U nepristupačnim djelovima Stare ili Podlovćenske Crne Gore, slično kao u još nekim planinskim djelovima Balkana naseljenim pretežno pastirima direktni uticaj osmanske administracije u suštini je bio ograničen samo na godišnje skupljanje poreza. Još krajem srednjeg vijeka je, kao reakcija na promjenu političkih i ekonomskih uslova, došlo do plemenske organizacije zajednice koja se još više učvrstila pod novom osmanskom vlašću.²⁹ Od kraja 17. vijeka se u vezi sa slabljenjem osmanske vlasti postepeno počeo formirati specifičan slobodniji plemenski savez najprije u okolini Cetinja, da bi krajem 18. i početkom 19. vijeka prerastao u začetak nezavisne, iako nepriznate države, pod vođstvom cetinjskih vladika čija je funkcija bila nasljedna u okviru moćne porodice Petrović-Njegoš. Stvarnu nezavisnost do koje se došlo postepeno Crnogorci u svojim predstavama projektovali su u duboku prošlost. To je dovelo do stvaranja mita o neprekidnoj samostalnosti i viševjekovnom uspješnom otporu protiv Turaka u koji su u 19. vijeku vjerovali ne samo lokalni stanovnici već i strani autori i posetioči. Po romantičnim tumačenjima iz 19. vijeka Crnogorci su

²⁹ O procesu formiranja plemenske organizacije upor. naročito Branislav ĐURĐEV, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena: odabrani radovi*, Titograd: CANU, 1984.

potomci najhrabrijih pripadnika srpskog plemstva koje se nakon izgubljene bitke na Kosovu odbilo pokoriti osmanskoj vlasti i utočište je našlo u negostoljubivim planinama đe su se nastavili boriti za nezavisnost i đe su odolijevali neuporedivo nadmoćnijem neprijatelju sve do modernih vremena. Varijante tog davno osporenog mita – koji je u crnogorskom slučaju činio ključni dio modernog narativa o srži kolektivnog identiteta – mogu se naći i kod nekoliko drugih balkanskih naroda.³⁰

Od autora čije preglede u ovoj studiji analiziramo legendu o odlasku nepokolebljivih ratnika u planine kao historijsku činjenicu prihvatio je jedino Tomas Fleming. Njegovo izlaganje, kao što smo već rekli, nosi pečat tradicionalnih tumačenja crnogorske historije iz vremena prije Prvog svjetskog rata.³¹ Jedino njegov rad sadrži arhaične antiturske klišeje kojim tekstovi ostalih autora nijesu opterećeni („Whatever they could not steal, they taxed“³² Sve što nisu mogli pokrasti su oporezivali.) Ipak, opisivanje te „junačke“ epohe je u okviru Flemingovog djela valjda najčitljivije poglavlje. „Borbu naroda za slobodu“ autor smatra za vrhunac crnogorske historije koji je u kontrastu s kasnijom „dekadencijom“, a naročito s nekoliko decenija mira u Titovoj Jugoslaviji.³³

³⁰ Upor. Ulf BRUNNBAUER – Robert PICHLER, „Mountains as „lieux de mémoire“. Highland Values and Nation-Building in the Balkans“, *Balkanologie*, vol. 6, 1-2, 2002, <http://balkanologie.revues.org/index433.html>.

³¹ FLEMING, *Montenegro*, 56.

³² FLEMING, *n. dj.*, 60.

³³ Time se suštinski razlikuje od vrednovanja Šerba Rastodera, koji u odgovarajućim poglavljima, naprotiv, period komunističke federacije uzdiže kao eru besprecedentne modernizacije i relativ-

Takav pogled u biti konzistentno rezonuje s Flemingovom idejnom orijentacijom s krajnje desnice američkog političkog spektra.

U periodu od 16. do 19. vijeka najvažnija forma kolektivnog identiteta bila je plemenska pripadnost. Veću pažnju plemenskoj organizaciji tradicionalne crnogorske zajednice posvećuju posebno Živko Andrijašević i Elizabeta Roberts. Međutim, u tom kontekstu je problematična izvjesna terminološka zbrka koja vlada (i to ne samo u slučaju ovđe analiziranih djela) u vezi s prevođenjem socijalnih kategorija na engleski jezik. Na adekvatnu terminologiju nailazimo samo u knjizi Elizabete Roberts koja polazi od kvalitetne etnološke literature, prije svega iz djela američkog antropologa Kristofera Boema (Christophera Boehma), koji je 60-ih i 70-ih godina obavljao terenska istraživanja o krvnoj osveti u zabačenim planinskim krajevima središnje Crne Gore (na teritoriji plemena Moračana), đe su u to vrijeme još postojali ostaci plemenske organizacije i nekadašnjeg patrijarhalnog moralnog koda u svakodnevnom životu.³⁴ Roberts dakle pravilno prevodi „pleme“ kao „tribe“ i „bratstvo“ kao „brotherood“, prihvatiti se naravno može i termin klan, dakle engleski „clan“. Fleming i prevodilac Andrijaševićevog teksta na engleskom za pleme koriste pogrešan termin „clan“. Osim toga Fleming nedosljedno upotrebljava pojmove „Serb“ i „Ser-

nog prosperiteta, koja je u kontekstu prethodne i kasnije crnogorske istorije iznimna.

³⁴ Christopher BOEHM, *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1984, odnosno crnogorski prevod: Kristofer BOEM, *Krvna osveta*, Podgorica: CID, 1998.

bian“ u smislu šire etničke i uže regionalne, eventualno državne pripadnosti. U radovima bolje upućenih autora termin „Serb“ tradicionalno odgovara srpskohrvatskom pojmu „Srbin“ a „Serbian“ pojmu „Srbijanac“ koji se odnosi samo na stanovnike Srbije. Dakle, pisati o „Serbian people of Montenegro“ je pogrešno (to je doslovno „srbijanski narod Crne Gore“ a ne ono što se namjeravalu reći „srpski narod Crne Gore“).

Predstava o neprekidnom kontinuitetu državne i političke samostalnosti Crne Gore od odlaska Đurđa Crnojevića u egzil u Veneciju krajem 15. vijeka pa do dolaska porodice Petrović-Njegoš na prijesto cetinjskih vladika krajem 17. vijeka je – razumije se – mit. Pitanju formiranja samostalnog političkog subjektiviteta crnogorskog plemenskog saveza i njegove postepene transformacije u nezavisnu državu tokom 18. i 19. vijeka prilazi svaki od analiziranih autora drugačije. Thomas Fleming smatra Crnu Goru za samostalnu državu već u 17. vijeku,³⁵ tj. u vrijeme kad funkcija cetinjskog vladike još nije bila nasljedna, a prema svemu sudeći nije postojala ni konkurentna politička institucija guvernadura.³⁶ Nešto tako je prećerano tvrditi. Teritorija crnogorskih plemena je u okviru Osmanskog Carstva nesumnjivo imala niz elemenata sopstvene uprave u koju se imperijalna administracija nije miješala. I pored toga iz sačuvanih dokumenata proizilazi da Crnogorci u to vrijeme, a ni relativno dugo nakon toga, još nijesu

³⁵ T. FLEMING, *Montenegro*, s. 69.

³⁶ U izvorima se ličnosti s takvom titulom povremeno pojavljuju i ranije, međutim tek od prve polovine 18. vijeka možemo potkrijepiti dokazima postojanje te funkcije u kontinuitetu.

razmišljali o svojoj zemlji kao o državi (za razliku npr. od stanovnika nedalekog Dubrovnika).

U svakom slučaju nije jednostavno adekvatno objasniti na koji način se mijenjala bit crnogorskog političkog subjektiviteta u 18. i prvoj polovini 19. vijeka. Većina tumačenja konceptualizuje postepeni razvoj crnogorskog političkog subjektiviteta kao dugu i tešku promjenu slobodnog plemenskog saveza u političku cjelinu na čelu s cetinjskim vladikom, koji je na prelomu 18. i 19. vijeka istupao kao samostalan politički subjekt dotad još uvijek oficijelno nepriznate države. Tu narativnu liniju u okviru analiziranih pregleda najiscrpnije opisuju Živko Andrijašević i Elizabeta Roberts. Dakako, ostaje pitanje kad se u promišljanjima malobrojne političke elite pojavila ideja da u interesu daljeg razvoja zemlja treba da postane nezavisna država, odnosno da to faktički već i jeste. Zanimljivo je da na ovo vrlo značajno pitanje nije jasno odgovorio nijedan od analiziranih autora, a koliko mi je poznato, do sada to nije uradio uopšte nijedan historičar, ni domaći, ni strani. S obzirom na ukupan broj stručnih radova o tom ključnom i nesumnjivo atraktivnom periodu crnogorske istorije, iznenađuje da do sada niko nije ozbiljno pokušao rekonstruisati kako su Crnogorci tog doba, a naročito same vladike, videli to suštinsko pitanje.³⁷

³⁷ Djelimičan ali značajan korak u tom pravcu učinio je upravo Živko Andrijašević koji je nastojao rekonstruisati državopolitičku ideologiju vladara iz porodice Petrovića od vladike Danila do kralja Nikole, upor. Živko ANDRIJAŠEVIĆ, „O crnogorskoj državnoj ideji (od vladike Danila do knjaza Danila)“, *Matica*, god. 1, br. 2, 2000, 105–127; ISTI, „Crnogorska državna ideja u vrijeme Nikole I Petrovića Njegoša (prvi dio)“, *Matica*, god. 1, br. 3, 2000, 145–158; ISTI, „Crnogorska državna ideja u vrijeme Nikole I Petrovića Njegoša (drugi dio)“, *Matica*, god. 2, br. 7/8,

Proces formiranja moderne crnogorske države nije tekao kao nekakva jednoznačna evolucija. Pokušaji stvaranja centralnog autoriteta nailazili su na znatan otpor raščepkane plemenske zajednice. U drugoj polovini 18. i prvoj trećini 19. vijeka za političku vlast i s njom povezane institucije borile su se dvije moćne porodice: Petrović-Njegoš kod kojih se sa strica na sinovca nasljeđivala funkcija cetinjskog vladike i Radonjića koji su vršili funkciju guvernadura.³⁸ Budući da je iz te borbe kao pobjednik izašla porodica Petrović-Njegoš, istoriografi su kasnije po pravilu isticali značaj njihove uloge. Nastojeći da legitimiziraju svoju vlast kasniji vladari i autori koji su bili u njihovoj službi trudili su se da minimaliziraju političku ulogu guvernadura, čija vlast je u stvarnosti u nekim periodima bila veća od vlasti koju su imale vladike. Na sličan način zapostavljale su se ili bagatelisale dvije epizode iz 18. vijeka kad je došlo do višegodišnjeg prekida kontinuiteta u vladanju porodice Petrović-Njegoš (u periodu 1766–1773, kad su se Crnogorci priklonili energičnom „caru samozvancu“ Šćepanu Malom; te u periodu 1781–1784, kad je na prijesto cetinjskog vladike zašeo Arsenije Plamenac). S nekim od aspekata tih tendencioznih tumačenja se crnogorska

2001, 123–140; ISTI, „Ideološka osnova proglašenja Crne Gore za kraljevinu“, *Matica*, god. 3, br. 11/12, 2002, 91–114.

³⁸ Funkciju guvernadura (guvernera) Mlečani su prvobitno zaveli 1717. da bi preko nje uticali na događanja u Crnoj Gori koja je bila strateški bitno zaleđe njihove Boke Kotorske. Međutim s postepenim slabljenjem Mletačke Republike takva institucija je ubrzo izgubila svoj prvobitni smisao. Titula guvernadura postala je nasljedna, i na njegov izbor Mlečani više nijesu imali uticaja. Ta funkcija je na kraju ukinuta, više od tri decenije nakon što je Mletačka Republika izgubila nezavisnost (1831), iz čisto crnogorskih razloga (unutrašnjih borbi oko vlasti).

istoriografija uhvatila u koštac tek posljednjih godina, što je imalo blagotvoran uticaj posebno na tekst Živka Andrijaševića u kojem ne samo da nema nekadašnjeg idealiziranja „vladikata“ Petrović-Njegoša i njihove proruske politike, već se i distancira od paušalnog osuđivanja guvernadura kao „prodanih duša“.³⁹

Elizabeta Roberts posvećuje znatnu pažnju ulozi Crne Gore u mletačko-osmanskim ratovima i njenoj poziciji između dvije regionalne sile. U skladu s modernom historiografijom ona negira poznati mit o tzv. „istrazi (šeči) poturica“ koji je postao slavan zahvaljujući poemi *Gorski vijenac* Petra II Petrovića Njegoša, ali i upozorava na veliki značaj koji je taj mit imao na razvoj nacionalnih pokreta 19. i 20. vijeka. Autorica precizno opisuje jedan od glavnih aspekata modernizacije crnogorske sredine kao postupnu eroziju nekadašnje plemenske solidarnosti koja je prvobitno bila nadređena čak i konfesionalnoj pripadnosti. Skreće pažnju na činjenicu da je postepeno zamijenjena za ideološke i nacionalne stavove, u kojima od sredine 19. vijeka sve značajniju ulogu igra beskompromisna borba protiv muslimana. Većina autora koji danas pišu o modernoj istoriji Balkana slaže se u tome da su radikalizacije te vrste u znatnoj mjeri povezane s prodorom modernih predstava sa Zapada o neophodnosti narodne homogenosti. U tom kontekstu se naravno ne može u potpunosti odbaciti zapažanje Elizabete Roberts koja naprotiv ističe da eskalacija konfesionalnih i u datom kontekstu s njima usko povezanih

³⁹ Pomoću termina vladikat i principat za razne forme vlasti od 16. do 19. vijeka u svom (nezavršenom) pregledu pokušao je crnogorsku istoriju podijeliti na periode preminuli istoričar Dragoje Živković. Upor. Dragoje ŽIVKOVIĆ, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje 1989–1998 (3 toma).

nacionalnih antagonizama vjerovatnije ima korijene u osmanskoj sredini. Naime, po njenom mišljenju radi se o logičnoj posljedici postojanja miletskog sistema u kojem je konfesionalni identitet bio iznad svih ostalih identiteta (plemenskog, regionalnog i lokalnog).⁴⁰

Crna Gora je od kraja vladavine ruskog cara Petra Velikog pa do Prvog svjetskog rata najintenzivnije od svih balkanskih zemalja održavala veze s carskom Rusijom. Roberts, Andrijašević i Fleming jednako ističu ključni uticaj Rusije na međunarodni položaj Crne Gore i na konsolidaciju položaja crnogorskih vladika. Kenet Morison za razliku od ostalih autora zapostavlja problematiku međunarodnih odnosa. Nekoliko puta spominje jedino odnose Crne Gore sa Srbijom, što logično proizilazi iz njegovog suženog vizira koji u prošlosti traga prije svega za onim aspektima za koje mu se čini da su povezani s nedavnim ili potpuno savremenim razvojem. Tumačenje istorije podređeno tako ograničenom pogledu donosi naravno znatno deformisane rezultate. Ako bismo u potpunosti i marginalizovali značaj međunarodnog konteksta, što se u slučaju bilo koje male zemlje teško može opravdati, usredsređenost na odnos crnogorske države sa Srbijom nam samo djelimično može pomoći da razumijemo tadašnji, kao i kasniji razvoj crnogorskog identiteta. Međusobni odnosi tih dviju zemalja su prije nastanka jugoslovenske države činili dio šireg pansrpskog konteksta, koji je obuhvatao i Srbe s teritorije Habsburške Monarhije, iz susjedne Boke Kotorske, nedaleke Dalmacije pa sve do Vojvodine. Pored vlastite politike koju je Crna Gora vodila prema Srbima u Habsburškoj Monarhiji naročito u nekim pe-

⁴⁰ ROBERTS, *n. dj.*, 136.

riodima vladavine knjaza Nikole, ne smije se prevideti ni uticaj Srba iz Dalmacije i južne Ugarske na razvoj političkih, kulturnih i obrazovnih institucija crnogorske države, kao i njihov idejni uticaj na kristalizaciju zvanične državne ideologije i na tadašnje shvatanje kolektivnog identiteta Crnogoraca. Zapostavljanje značaja tzv. „izvanjaca“ (prijateljski raspoloženih „kadrova“ iz slovenskog svijeta, naročito južnoslovenske sredine) u okviru modernizacije crnogorske sredine i u formiranju nacionalnog diskursa u posljednjim decenijama postojanja nezavisne crnogorske monarhije je nedostatak koji je karakterističan i za ostale analizirane radove. Te pridošlice, među kojima je bilo najviše upravo Srba iz Habsburške Monarhije (iako su značajnu ulogu često odigrali i pripadnici drugih slovenskih naroda – podšestimo makar na Čeha Jana Vaclika ili Rusa Pavla Apolonoviča Rovinskog) su nadopunjavale u to vrijeme malobrojnu lokalnu inteligenciju. Diskurs o crnogorskom kolektivnom identitetu, koji je od samog početka bio čvrsto uklopljen u širi srpski, južnoslovenski i slovenski kontekst, nije u 19. vijeku nicao izolovano, već naprotiv pod snažnim uticajem intelektualaca koji su poticali iz kulturno i institucionalno naprednijih južnoslovenskih centara Habsburške Monarhije.

Kao Kenet Morison, tako i Živko Andrijašević ispravno upozorava da je knjaz Nikola u okviru dugotrajnih težnji za teritorijalnom ekspanzijom tokom većeg dijela svoje vladavine protežirao srpsku nacionalnu ideologiju. Međutim, na formiranje crnogorskog identiteta uticali su kompleksniji impulsi koji nijesu bili samo puki odraz političkog programa njihovog posljednjeg vladara. Nesumnjivo je da je snažno ošćanje južnoslovenske pripadnosti koje je karakterisalo Crnogorce na

kraju 19. i većim dijelom 20. vijeka imalo svoje korijene u aktivnostima „izvanjca“, a ne samo u naivnom idealizmu Crnogoraca, kako se danas, s obzirom na krvavi raspad Jugoslavije, u Crnoj Gori često netačno tvrdi. Kristaliziranje crnogorskog nacionalnog identiteta – na koje su u 19. vijeku uticali brojni pripadnici domaće inteligencije i južnoslovenski raspoloženi intelektualci koji su se naselili u Crnu Goru ili je pošećivali – nijesu naravno u jednakoj mjeri doživljavali svi pripadnici širokih narodnih masa koji su i dalje živjeli više pod uticajem plemenskih i patrijarhalnih tradicija.⁴¹ Upravo ta činjenica nam daje jedan od mogućih ključeva za shvaćanje kasnijih događaja, posebno onih vezanih za otpor značajnog dijela crnogorske zajednice protiv bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom 1918. godine. Uz manji dio nekadašnje političke i vojne elite koji je ostao vjeran dinastiji i tradiciji vlastitog političkog subjektiviteta, ujedinjenju se – zbog načina na koji je izvršeno – prije svega protivilo seosko stanovništvo iz tradicionalnog jezgra crnogorske države. Isto kao što se i s kasnijom kristalizacijom originalnog crnogorskog etničkog identiteta opet najbrže i najpotpunije identifikovalo seosko stanovništvo (kao i onaj njegov dio koji se nakon Drugog svjetskog rata ubrzano urbanizirao).

Kao što je već rečeno u uvodu, Morisonov pregled naizgled ostavlja utisak sinteze crnogorske istorije, premda je to primarno tumačenje političkih događaja nakon raspada Jugoslavije s posebnim akcentom na promjene odnosa Podgorice prema Beogradu. O tom težištu Morisonovog djela izjasnićemo se na odgovarajućem

⁴¹ František ŠÍSTEK, *Junáci, horalé a lenoši. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti 1830–2006*, Praha: Historický ústav, 2011, 119.

mjestu, međutim i sama činjenica da ovakvo, u kratkim crtama, opisuje stariju istoriju kvari ukupni utisak o njegovoj knjizi. Ako uzmemo u obzir i izabrani naslov, prijeti realna opasnost da studenti ili zainteresirani čitaoci koji traže primjeren uvod u crnogorsku istoriju, o njoj steknu vrlo deformisanu predstavu. Naime, u crnogorskoj istoriji se – po njegovom shvatanju – sve vrti isključivo oko etničkog identiteta i državnosti. Morisonovi Crnogorci, kako oni iz 19. tako i oni iz 20. vijeka, kao ključno i gotovo jedino pitanje rješavaju svoj odnos sa Srbijom. Bilo da se slažu s Beogradom ili ne, sve istorijske traume opet su u vezi s Beogradom ili srpstvom. O potpunom zapostavljanju crnogorskih odnosa s ostalim istorijskim sušedima ili velesilama u Morisonovom djelu već smo govorili. Takođe je upadljivo i ignorisanje pitanja modernizacije. Osim stalne težnje za teritorijalnom ekspanzijom, dugotrajnu vladavinu knjaza i nakon 1910. kralja Nikole – kako u očima savremenika tako i u očima kasnijih istoričara – karakteriše i osnivanje političkih, kulturnih i obrazovnih institucija, utemeljenje saobraćajne infrastrukture, izgradnja solidne telegrafске mreže, prodor tadašnjih formi kapitalizma ili značajni uspjesi u opismenjavanju stanovništva.⁴² Dostignuti nivo modernizacije prije Prvog svjetskog rata naravno nije bio zadovoljavajući, što nije prošlo neprijeteeno naročito kod kritički raspoloženih radikala iz redova mlađih generacija. Ali u poređenju sa sušednim oblastima Osmanskog Carstva čini se da se Crna Gora ipak razvijala znatno bolje. Glavna odlika tog perioda –

⁴² Niz statističkih podataka o razvoju infrastrukture, školstva i sl. u periodu od 1860. do 1910. sadrži jubilarni zbornik: *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, Cetinje, 1910 (reprint Podgorica: DOB, 1998).

po Morisonu – je konfliktan odnos Nikolinog režima sa Srbijom koji je u stvarnosti obilježio samo posljednje godine njegove dugotrajne vladavine ali ni tada nije bio dominantan motiv tog doba. Kroz odnos s Beogradom Morison opisuje i polarizaciju i radikalizaciju unutrašnjopolitičkog razvoja u zemlji nakon uvođenja parlamentarizma 1905. godine. Međutim odnos uzroka i posljedica tadašnjih događaja opisuje hronološki netačno. Prvo piše o rastu otpora protiv Nikolinog autokratizma i slabljenju njegovih pozicija zbog čega je navodno bio prinuđen da uvede parlamentarizam.⁴³ A u stvari je bilo upravo obratno: prethodne slučajeve otpora (u pravilu više ličnog nego idejnog karaktera) Nikola je do prvih godina 20. vijeka uspješno eliminisao, tako da je svoje protivnike pridobijao na svoju stranu ili ih je primoravao da emigriraju. Parlamentarizam je uveo prije svega da bi zadovoljio stranu i južnoslovensku javnost izvan Crne Gore i to nakon što je ustavno uređenje uvedeno u Rusiji (Morison sasvim zanemaruje uticaj Rusije na crnogorsku istoriju). Uslovi za oprezno iskazivanje otpora prema autokratskom načinu vladanja su se stvorili tek nakon političke liberalizacije. Prijetila je dakle opasnost da knjaz počne gubiti kontrolu nad situacijom, ali ne smijemo zaboraviti da je nakon nekog vremena uspio suzbiti opoziciju. Bez obzira što je izgubio dio dotadašnjih simpatija u inostranstvu, sve do austrougarske okupacije 1916. uspio je – ostavljajući utisak da poštuje ustav – održati svoj dotadašnji način vladanja. Taj primjer navodim da bih predočio na kakav način Morison

⁴³ MORRISON, *n. dj.*, 31–32.

konstruiše svoje tumačenje – na tako malom prostoru se ne radi isključivo o previdu ili uprošćavanju.⁴⁴

U vezi s Morisonovim tumačenjem perioda prije 1918. godine moramo iznijeti još dvije primjedbe. Obje se odnose na fenomene s kojima se susrijećemo i u nekim drugim balkanističkim knjigama objavljenim na engleskom. Određene greške u kucanju i nepreciznost u pisanju originalnih termina se s malo popustljivosti prema autoru uvijek mogu pripisati na račun urednika ili štamparije. Međutim, u *History of Montenegro* Keneta Morisona takvih grešaka je previše, tako da se sumnja u autorovo znanje južnoslovenskih jezika nameće sama. Naravno, ne očekujemo da svaki historičar zna jezik perfektно, cijelom nizu kvalitetnih stručnjaka je dovoljno i pasivno znanje. U takvim slučajevima je svakako poželjno da tekst prije objavljivanja pročita neko kome je to maternji jezik, a takvih po britanskim univerzitetima nije mali broj. Gotovo je komično ostavljanje originalnih pojmova i tamo će ne označavaju ništa specifično, ništa što se ne bi moglo prevesti. Bugarska historičarka Marija Todorova ironizira tu tendenciju koja se pojavljuje u radovima nekih inostranih balkanista u vezi npr. s prečekanim upotrebljavanjem pojma *zadruga*. Kao da stranci u običnom lokalnom terminu za lokalnu instituciju osećaju „ezoteričnu magiju“.⁴⁵ Kod Morisona naila-

⁴⁴ Poglavlje *The Rise and Fall of the Kingdom of Montenegro* na str. 27–49 opisuje cijeli period od dolaska knjaza Nikole na prijestolje 1860. pa sve do izbijanja Drugog svjetskog rata 1941. O događajima u periodu između dva svjetska rata, kako o političkim i ekonomskim, tako i o relativno živom kulturnom i intelektualnom životu, u njemu se praktično ne govori.

⁴⁵ Maria TODOROVA, *Balkan Family Structure and the European Pattern*, Budapest – New York: CEU Press, 2006, 149.

zimo na ilustrativan primjer nešto drugačijeg karaktera, koji je još istaknut iskrivljivanjem originalne riječi i nerazumijevanjem konkretne gramatičke kategorije. Kad autor govori o kažnjeničkoj ekspediciji protiv pograničnog plemena Kuča 50-ih godina 19. vijeka za vladavine knjaza Danila, koja je bila odraz njegovih centralističkih tendencija (u originalu „pohara Kuča“, tj. pljačka, pustošenje Kuča), iz nepoznatih razloga u engleskoj verziji ostavlja taj termin u originalnom obliku.⁴⁶ Odnosno čak ne ni u originalnom već u iskrivljenom obliku i s drugačijim smislom: „pokarati (rebellion)“. Riječ „pokarati“ dakako ima drugačije značenje od riječi ustanak; štaviše to je glagol a ne imenica. U ovom slučaju autoru nije ni malo pomogla „magija balkanskog termina“.

Druga primjedba koju ćemo iznijeti u vezi s Morisonom (a odnosi se i na cijeli niz autora koji pišu o Balkanu odnosno uopšte o postkomunističkoj Evropi), mogla bi se nazvati „magija lagodnog izvora“. Naime, često se događa da su zapadni autori zbog nepoznavanja lokalnih jezika pod uticajem stavova onih balkanskih intelektualaca čija djela su prevedena na neki od svjetskih jezika a pri tome, naravno iz istog razloga ne koriste stručnije radove koji su dostupni samo u originalu. U slučaju moderne istorije Crne Gore takav izvor za više zapadnih autora predstavljaju djela Milovana Đilasa. Nije teško pogoditi zašto. Đilasove beletristički obrađene uspomene su privlačne i čitljive, a brojne njegove knjige su već odavno prevedene na engleski i druge zapadne jezike. Izazvale su zasluženu pažnju i dostupne su u svim dobrim akademskim bibliotekama.

⁴⁶ Kažnjenička ekspedicija protiv tog buntovnog plemena koje živi na istoku crnogorske države poslana je jer plemenici nijesu htjeli da plaćaju knjazu porez.

Većina autora, ne samo iz Crne Gore već iz cijele bivše Jugoslavije, nije toliko poznata. Ako neko citira Đilasove dokumentarne i književno vrijedne knjige, ništa mu se ne može prigovoriti, upravo naprotiv: savremenu atmosferu taj autor često prikazuje preciznije od dugih i suhoparnih tekstova profesionalnih historičara. Problem nastaje kad se književni opis koristi kao stručni rad, što na nekoliko mjesta upravo čini Morison. To je naročito uočljivo u tome kako ocjenjuje lik i djelo kralja Nikole, što očitó radi pod uticajem stavova Milovana Đilasa izraženih u knjizi uspomena na djetinjstvo *Besudna zemlja*.⁴⁷ U tom primjeru naročito postoji više razloga da sumnjamo u Đilasovu dovoljnu informisanost i nepristrasnost. Đilas je rođen 1911. a vladar, s kojim se nikad nije sreo, je napustio zemlju kad budućem piscu nije bilo još ni pet godina. Poznato je da je Đilas iz porodice oponenata autokratskog režima posljednjeg crnogorskog vladara i da je dakle odrastao pod uticajem negativne percepcije njegove vladavine, i štaviše na tadašnjoj periferiji zemlje u kojoj se pozitivne strane Nikolinog djelovanja nisu stigle dublje ispoljiti. Đilas je svoju knjigu uspomena napisao 50-ih godina 20. vijeka a od tog doba se u historijskim istraživanjima svakako znatno napredovalo i o toj temi se nudi relativno veliki broj djela crnogorske, srpske i druge provenijencije. Na sličan način je problematična i Morisonova zavisnost od Đilasa u djelovima o Prvom svjetskom ratu, koji sasvim prećerano klasifikuje kao „najmračnije poglavlje dosa-

⁴⁷ Milovan ĐILAS, *Besudna zemlja*, Beograd: Narodna knjiga, 2005. Odnosno starije englesko izdanje koje je Morison citirao: ISTI, *Land Without Justice*, New York: Harcourt Brace Jovanovic, 1958.

dašnje crnogorske istorije“.⁴⁸ U tom primjeru ne polazi od Đilasovih uspomena već od potpuno književnog djela – romana *Crna Gora*.⁴⁹

Nakon upoređivanja svih pregleda crnogorske istorije objavljenih posljednjih godina očito je da prije svega period austrougarske okupacije zaslužuje novu i kompleksniju obradu.⁵⁰

Likovi vladara iz dinastije Petrović-Njegoš

Na istoriju Crne Gore pod vladavinom vladika a kasnije i svjetovnih vladara iz porodice Petrović-Njegoš u značajnoj mjeri su uticali likovi njenih vladara koji su svojom zemljom upravljali kao autokrate i obično sami odlučivali o svim bitnim pitanjima domaće i inostrane politike. Zato je razumljivo da autori analiziranih pregleda posvećuju značajnu pažnju njihovim likovima i političkim ciljevima. Osnivač dinastije bio je vladika Danilo (1697–1735) koji je u drugoj polovini svoje vladavine ozakonio nasljednost prijestolja cetinjskog vladike u okviru svoje porodice. To pravo nije bilo uvijek automatski uvažavano, već se nekad moralo nametati pregovaranjima ili silom. Do borbi oko nasljedstva dolazilo je ponekad i u okviru same porodice Petrović-Nje-

⁴⁸ MORRISON, *n. dj.*, 38.

⁴⁹ Milovan ĐILAS, *Crna Gora*, Cetinje: Obod, 1994. Odnosno engleski prijevod koji je Morison citirao ISTI, *Montenegro*, London: Harcourt Brace Jovanovic, 1964.

⁵⁰ Dosad neprevaziđenu sintezu o toj temi i nadalje predstavlja djelo Novice Rakočevića s kraja 60-tih godina 20. vijeka, uporedi. Novica RAKOČEVIĆ, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje: Istorijski institut u Titogradu, 1969, odnosno noviji reprint Podgorica: Unireks, 1997.

goš. Značajnu konstantu u crnogorskoj istoriji do 1918. godine predstavlja činjenica da je izbor novog vladara uvijek bio rezultat isključivo unutrašnjih borbi oko vlasti, bez obzira na niz pokušaja spoljnih sila da utiču na događanja u zemlji. Ni Mlečani, ni Osmanlije, ni Rusi a ni Habsburška Carevina nikada na taj proces nisu imali značajan uticaj.

Andrijašević i Roberts posvećuju više prostora osnivaču dinastije. Crnogorski historičar ističe značaj vladike Danila kao osnivača dinastije, njegove diplomatske sposobnosti i uspostavljanje odnosa s Rusijom Petra Velikog, što je bio početak dvjestagodišnjih čvrstih veza s carskom Rusijom i sve do danas djelimično živog rusofilskog sentimenta. Pri tome Andrijašević zaobilazi širu dimenziju Danilove političke koncepcije koja je proizilazila iz starije tradicije srpske pravoslavne crkve i nasljeđa srednjovjekovne srpske države. Na taj paradoks upozorava Elizabeta Roberts koja od čitaoca ne krije da je po svemu sudeći Danilo nastojao da postane duhovni i politički vođa obnovljene srpske države koja bi se prostirala na velikom dijelu zapadnog Balkana. Međutim, uprkos svojim sposobnostima u tadašnjoj geopolitičkoj situaciji nešto takvo nije mogao ostvariti. Odbrana i jačanje nezavisnosti male teritorije između Skadarskog jezera i Boke Kotorske predstavljali su samo dio od prvobitnih ideala cetinjskog vladike. Zahvaljujući tome, retrospektivno gledajući, postao je de facto utemeljiteljem crnogorske državnopravne tradicije.⁵¹ Očito je da Živko Andrijašević u napeto doba neposredno prije referenduma o nezavisnosti nije htio zbunjivati čitaoce dvosmislenostima koje su stajale na

⁵¹ ROBERTS, *n. dj.*, 145.

početku moderne crnogorske istorije ni onim što je bilo uslovljeno tadašnjim prilikama.

Danilov nasljednik Sava (vladao od 1735. do 1782. s prekidom od 1750. do 1773) tradicionalno je opisivao kao bezličan istorijski lik. Po svemu sudeći, u poređenju sa svojim prethodnikom i svojim nasljednikom na stolici cetinjskog vladike, on je zaista više bio predstavnik crkvene hijerarhije u tradicionalnom smislu riječi, bez većih svjetovnih i političkih ambicija. Situacija i mogućnosti male oblasti naseljene plemenima na granici Osmanskog Carstva i Mletačke Republike zahtijevale su energičnije osobnosti. Tako je vladiku Savu tokom njegove odsutnosti skinuo s položaja njegov rođak Vasilije (1750–1766) koji je uzevši Danila za primjer pokušavao poboljšati položaj zemlje prije svega učvršćujući odnose s Rusijom. Njegovoj aktivnoj, ali ne uvijek uspješnoj propagandističkoj ulozi detaljnije se posvećuje samo Živko Andrijašević.⁵²

Nijedan od autora naravno nije izostavio slikovitu epizodu s preloma 60-ih i 70-ih godina 18. vijeka, kad je nakon Vasilijeve smrti u Petrogradu 1766. vlast u Crnoj Gori preuzeo samozvani car Šćepan Mali (1766–1773) koji je predstavljajući se kao ruski car brzo stekao povjerenje lokalnog stanovništva. Danas se dakako piše i o prevratnom značaju koji su imale njegove centralističke i modernizacijske mjere a ne, kao nekad, samo o njegovom romantičnom i grotesknom dolasku na vlast. Novi način vladanja tajanstvenog stranca, očito inspirisan prosvijećenim apsolutizmom, složno ističu svi analizirani autori. Nakon što je 1773. godine ubijen, prestale su funkcionisati sve institucije koje je osnovao a izgu-

⁵² ANDRIJAŠEVIĆ – RASTODER, *Istorija Crne Gore*, 120–123.

bio se i dosegnuti stepen discipline i međuplemenske solidarnosti. Međutim, na ideje uspješnog samozvanca, čije porijeklo nikad nije otkriveno, na kraju vijeka se nadovezao mladi vladika Petar I (1784–1830).

Ključni značaj lika Petra I Petrovića, kojeg je pravoslavna crkva neposredno nakon smrti kanonizirala pod imenom Sv. Petar Cetinjski, ističu prije svega Elizabeta Roberts i Živko Andrijašević. Za njegove vladavine je u znatnoj mjeri napredovao preobražaj plemenskog saveza u političku cjelinu državnog tipa, došlo je do uspostavljanja intezivnijih odnosa s inostranstvom i do teritorijalnog proširenja. Ključni događaj njegovog doba predstavlja pobjeda nad osmanskim vojskom 1796. godine, kad je osujećen posljednji pokušaj uzimanja poreza od strane regionalnih osmanskih predstavnika, što je za posljedicu imalo učvršćivanje vladinih centralizacijskih tendencija. I u ratovima protiv napoleonske vojske Petar I učvršćuje svoj autoritet prije svega kao odvažni vojskovođa. Ne samo da je svojim držanjem ispunjavao uslove da bude plemenski poglavar u surovoj crnogorskoj sredini, već je to zaslužio i svojim obrazovanjem. Kao najviši predstavnik Crnogoraca predstavljao je zemlju u odnosima i konfliktima s Osmanskim Carstvom i njegovim lokalnim polunezavisnim predstavnicima, kao i s Rusijom, Mletačkom Republikom, Habsburškom Monarhijom i Francuskom. Upravo za vrijeme njegove vladavine došlo je i do uspostavljanja prijateljskih odnosa sa Srbijom koji tada naravno nijesu mogli imati neki veći značaj jer su obje zemlje bile tek u formiranju. (Svođenje crnogorske istorije na priču o odnosu sa Srbijom koja čini lajtmotiv Morisonovog pregleda i u ovom slučaju navodi na pogrešne zaključke). Kao što ispravno ističe Elizabeta

Roberts, u samoj Crnoj Gori Petar I je dugi period, u biti još od doba svoje vladavine, bio jednoznačno najpopularnija istorijska ličnost (što su i posljednjih godina u više navrata potvrdila razna ispitivanja), a istovremeno je među pravoslavicima najpopularniji svetac.⁵³

Druga najpoštovanija ličnost crnogorske istorije 19. vijeka nesumnjivo je Petar II Petrović, zvani Njegoš (1830–1851), posljednji teokratski vladar i jedan od najznačajnijih južnoslovenskih pjesnika. Tomas Fleming ponavlja klasičnu romantičnu ocjenu Njegoševog lika i označava ga za „najznamenitijeg čovjeka od svih koje je izrodio taj narod znamenitih ljudi“.⁵⁴ Trezvenije, iako svako na svoj način, pristupaju tom liku Andrijašević i Roberts. Domaći autor ističe jednoznačne uspjehe Njegoševe centralističke politike i napredak u formiranju novih državnih institucija. Njegoš je u nekim od interpretacija bio kritikovan jer za razliku od svog prethodnika i svojih nasljednika nije uspio osigurati daljnju teritorijalnu ekspanziju, štaviše Habsburškoj Monarhiji je predao dio teritorije u blizini obale uključujući i manastire Maine, Pobori i Stanjevići, koji su s obzirom na ugodnije klimatske uslove tradicionalno služili kao zimska sedišta vladika. Naravno, Andrijašević taj korak ocjenjuje kao nužnu žrtvu zbog mnogo značajnije koristi – utvrđivanja i potvrđivanja granice sa susjednom hrišćanskom carevinom 1841. godine bez turskog posredovanja i protiv volje Konstantinopolja, što je predstavljalo gotovo faktičko priznavanje crnogorske političke samostalnosti od strane Beča. Međutim, u borbi protiv Turaka se nije baš istakao i za razliku od svojih

⁵³ ROBERTS, *n. dj.*, 182.

⁵⁴ FLEMING, *n. dj.*, 90.

prethodnika i nasljednika nije lično učestvovao u oružanim konfliktima (vjerovatno i zbog toga što je veći dio svoje vladavine bolovao od tuberkuloze), što nije podizalo ratni moral. Andrijašević otvoreno govori i o tvrdom i kontroverznom načinu njegove vladavine koji je u historiografiji dugo bio prikriiven aurom genijalnog pjesnika: prema nizu dokaza se čak nije ustručavao da bez suda izda naredbu da se pogubi njegov oponent. Pomoću brutalnog nasilja prvi je uspio da ograniči plemenski autoritet i centralizuje vlast.⁵⁵ Njegovo mišljenje, stvaralaštvo i politiku Andrijašević spominje i u vezi sa širim pansrpskim i južnoslovenskim kontekstom – kako njegovu saradnju sa Srbima iz autonomne kneževine na polju razvoja obrazovanja, tako i njegove indirektno kontakte s Garašaninom u vezi s planiranim ujedinjavanjem srpskog etničkog prostora pod vođstvom Beograda. Detaljniju analizu Njegoševog nacionalnog diskursa koji je crnogorski identitet situirao u širi srpski okvir i koji je imao ogroman uticaj kod domaćih historičara ne možemo naći. Tako da ovaj – pa makar i kratak osvrt – pomaže boljem osvjetljavanju ne samo Njegoševog vremena već i kasnijeg nacionalnog diskursa za koji je Njegoš tokom 19. i većim dijelom 20. vijeka predstavljao nesumnjiv moralni i intelektualni autoritet, u biti već kao sekularni svetac i najviša instanca po svim pitanjima o narodnom identitetu i „crnogorskoj misiji“ u južnoslovenskom svijetu.⁵⁶

⁵⁵ ANDRIJAŠEVIĆ – RASTODER, *The History of Montenegro*, 87.

⁵⁶ Uporedi Andrew B. WACHTEL, „How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the 20th Century“, in: John LAMPE, Mark MAZOWER (eds.), *Ideologies and National Identities: The*

Kod Elizabete Roberts nema nacionalno obojenih interpretacija (bolje rečeno nacionalno motiviranih izostavljanja bilješki o određenim činjenicama, što je u slučaju Andrijaševića preciznija primjedba), što u pozitivnom smislu utiče i na dio o Njegošu, a pored toga opet ispoljava sposobnost da identifikuje ključna pitanja. Ističe razliku u recepciji položaja Petra I Petrovića Njegoša i njegovog nasljednika. Naravno, obojica su uvijek bili izuzetno cijenjeni, ali dok je Petar I u rodnoj Crnoj Gori uvijek bio nešto omiljeniji, u okviru šireg srpskog nacionalnog panteona centralnu poziciju je uvijek zauzimao Njegoš. Za razliku od Andrijaševića koji ne ocjenjuje značaj Njegoševog *Gorskog vijenca*, engleska historičarka to djelo smatra za jedan od ključnih fenomena njegove vladavine, prije svega zbog dugotrajnog političkog uticaja koje je imalo. U potpunosti se možemo složiti s njenim mišljenjem da je posljednji teokratski vladar zemlje – zahvaljujući atraktivnoj, lako razumljivoj i zapamtljivoj pjesničkoj formi izvedenoj direktno iz narodne tradicije – stvorio neizmjeran uticajan i popularan tekst, koji je za razliku od niza tadašnjih memoranduma i drugih spisa posvećenih samo pismenoj eliti južnoslovenskih zemalja bio razumljiv i nepismenoj većini crnogorskog stanovništva, a brojni su oni koji su cijeli ep ili njegove značajne dijelove znali napamet. Isto to je važno i za pripadnike širih slojeva društva u susjednim južnoslovenskim zemljama, u kojim je u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. vijeka *Gorski vijenac* također bio veoma popularan. Roberts upozorava i na značaj koji je imala Njegoševa atraktivnost u očima stranaca koji su pošećivali Crnu Goru ili s kojim

Case of Twentieth Century Southeastern Europe, Budapest - New York: CEU Press, 2004, 130–153.

se vladar sretao na nekom od svojih brojnih putovanja u inostranstvo. Personifikacija zemlje s likom njenog vladara koja je stvarno ili makar prividno odgovarala tadašnjim predstavama o romantičnom junaku takođe je pomogla popularizaciji crnogorskog pitanja.

Prvi sekularni vladar bio je Njegošev nasljednik, knjaz Danilo (1852–1860). Za razliku od dvojice svojih prethodnika i svog nasljednika, Danilo nije imao književne sklonosti, ali se u istoriju upisao kao odlučan, gotovo bezobziran reformator, uspješan vojskovođa. U datoj situaciji se ispoljio i kao sposoban diplomat koji se prvo u skladu s tradicijom vezao za Petrograd, od kojeg je dobio ključnu podršku za promjenu političkog sistema u korist svjetovnog uređenja, a u drugoj polovini vladavine je više održavao kontakte s Francuskom.

Andrijašević nudi najdetaljniji opis perioda vladavine knjaza Danila. Njegove simpatije prema tom vladaru su očite. Knjaz Danilo je – po njemu – najuspješniji vladar iz porodice Petrović-Njegoš, valjda samo s izuzetkom Petra I. Ali ne prepušta se potpuno glorifikaciji i njegovo sumiranje razvoja 50-ih godina 19. vijeka je od svih analiziranih pregleda najkvalitetnije obrađeno. Elizabeta Roberts u opisima tog perioda isuviše preuzima od Milovana Đilasa, naročito u vezi s već spominjanom pobunom plemena Kuča zbog plaćanja poreza koju je Danilo suzbio. Riječ je o donekle jednostranoj verziji događaja koja s jedne strane uveličava otpor plemena i razmjere nasilja od strane državnih vlasti, a s druge strane zapostavlja proosmanske inicijative plemenskih vođa koje su predstavljale veliki problem cetinjskoj vladarskoj eliti. Tradicionalna verzija događaja, koju je u svojim uspomnama zabilježio Đilas, odražava antidi-

nastijska raspoloženja s početka 20. vijeka i danas je sa stručnog aspekta neodrživa.⁵⁷

O nekim aspektima razvoja za vrijeme vladavine knjaza Nikole (1860–1918) i načinu na koji su obrađeni u analiziranim pregledima već smo govorili na odgovarajućim mjestima. Posljednjem vladaru samostalne crnogorske države nacionalna historiografija s pravom može pripisati u zasluge da je upravo za vrijeme njegove vladavine došlo do velikog teritorijalnog proširenja države, do njenog međunarodnog priznavanja i neosporivog napretka u nekim sferama modernizacije.

S obzirom na značaj uloge koju je odigrao moglo bi se očekivati da će lik kralja Nikole biti na adekvatan način glorifikovan u vezi s obnovom nezavisnosti. Međutim, dok domaći historičari ne pokušavaju da oko njegovog lika stvore novi kult, niti prikrivaju kontroverzne činjenice u vezi s njegovom autokratskom vladavinom, u isto vrijeme u javnom životu zemlje možemo pratiti niz pokušaja njegove rehabilitacije i to već od kraja 80-ih godina kad je još prije uvođenja pluralističkog političkog sistema obavljeno svečano prenošenje vladarevih ostataka iz talijanskog San Rema na Cetinje.⁵⁸ Devedesetih godina i još više početkom novog milenija bilo je, između ostalog, otkriveno nekoliko spomenika

⁵⁷ Tradicionalna, donekle jednostrana tumačenja suzbijanja bune plemena Kuča u biti proizilaze iz uticajnog djela Marka Miljanova koje je nastajalo krajem njegovog života. Istovremeno, posljednjih godina 19. vijeka pogoršali su se njegovi lični odnosi s knjazom Nikolom što na određenim mjestima njegovom djelu daje umjerene antidinastijske tonove. Inače, cijeli svoj aktivni život bio je lojalan predstavnik knjaževog režima.

⁵⁸ Detaljnije: Svetislav VUJOVIĆ (ed.), *Prenos i sahrana posmrtnih ostataka Nikole I Petrovića Njegoša*, Cetinje: Obod, 1994.

kralju Nikoli i njegovim imenom imenovano nekoliko javnih prostora. To se naravno može shvatiti i kao plaćanje određenog historijskog duga. S obzirom na okolnosti koje su nakon Prvog svjetskog rata vodile do ulaska crnogorske teritorije u novu jugoslovensku državu, tokom većeg dijela 20. vijeka na lik tog kralja podsećao je jedino dvorac na Cetinju koji je još između dva svjetska rata pretvoren u muzej. Ni komunistički režim nije imao razloga da podseća na njegove zasluge. U situaciji koja je u posljednje dvije decenije često bila obilježena napetom polarizacijom između pristalica nezavisnosti i zajedničke države sa Srbijom, odnosno samostalnog crnogorskog i šireg srpskog identiteta, pripadnici oba nepomirljiva nazora su se mogli poistovjetiti s komemoracijskom kulturom koja je podsećala na kralja Nikolu. S jedne strane je ona učvršćivala crnogorski suverenitet, a s druge strane je njegovo političko mišljenje često ispoljavalo pansrpski karakter. Ni historičari koji su nakon raspada SFRJ podržavali potpunu političku nezavisnost Crne Gore, bez obzira na priznavanje njegovih velikih zasluga za razvoj državnosti i osnivanje modernih institucija političkog, obrazovnog i kulturnog života zemlje, nijesu prestajali upozoravati i na kontroverzne strane njegove vladavine, prije svega na upotrebu sile koju je koristio da bi se niz decenija održao u privilegovanom položaju autokratskog vladara.⁵⁹

⁵⁹ Tema vlasti, njene izvršne i zakonodavne moći stoji u centru pažnje crnogorskih historičara srednje i mlađe generacije još od početka 90-tih godina. U tom kontekstu se na izbor istraživačkih tema odražava kontinuitet političke hegemonije Mila Đukanovića i njegove Demokratske partije socijalista (DPS) u posljednje dvije i po decenije, što se ne može videti ni u jednoj drugoj postkomunističkoj zemlji.

Slika kralja Nikole nije jednoznačna ni u tekstu Živka Andrijaševića. Autor ne zaboravlja Nikoline uspjehe na ratnom polju, u uspostavljanju međunarodnih odnosa i osnivanju školskih institucija i saobraćajne infrastrukture. Podseća i na relativnu vjersku toleranciju koja je vladala u središnjim oblastima države (tj. otprilike u granicama prije 1912). Međutim, u odlomcima posvećenim događajima s početka 20. vijeka više ga kritikuje no hvali. Kritika je mnogo oštrija u originalu, dok je iz engleskog prijevoda pretežno odstranjena. Tako je strani čitalac ostao uskraćen npr. za mogućnost upoređivanja ekonomske i političke situacije u Crnoj Gori i u Srbiji početkom 20. vijeka, koja nedvosmisleno potvrđuje da je situacija u manjoj od dvije zemlje bila neuporedivo lošija. Nastojanja kralja Nikole da stekne primat u okviru „srpstva“, da ne kažem na širem južnoslovenskom prostoru, u ovom kontekstu su arhaična i bespredmetna.⁶⁰ Te informacije su nesumnjivo ključne za razumijevanje dinamike daljnjeg razvoja koji je vodio ka produbljivanju idejne polarizacije unutar crnogorskog društva i nakon završetka Prvog svjetskog rata i do poraza političkih elita koje su bile lojalne kralju Nikoli. Opet se dakle potvrđuje da je original u slučaju Andrijaševićevog i Rastoderovog pregleda bolji od skraćene verzije prijevoda.

Crna Gora u okviru jugoslovenske države

Među ključne teme crnogorske nacionalne istoriografije i istoriografije o Crnoj Gori u posljednje dvije decenije spada problematika uključivanja zemlje u ju-

⁶⁰ ANDRIJAŠEVIĆ – RASTODER, *Istorija Crne Gore*, 250.

goslovensku državu nakon završetka Prvog svjetskog rata. Ta tema nije bila tabu u pravom smislu te riječi prije raspada SFRJ, međutim nije bila ni popularna. O bezuslovnom ujedinjenju sa Srbijom na kraju 1918. i višegodišnjem otporu dijela crnogorskog društva, kao i o nastavku diplomatskih aktivnosti vlade u egzilu, u određenoj mjeri se kritički diskutovalo čak i 20-ih i 30-ih godina, iako se prije svega radilo o reminiscencijama i polemikama sa shvatanjima savremenika koje nijesu bile stručnog karaktera.⁶¹ Nakon Drugog svjetskog rata se okolnostima ujedinjenja dugotrajno posvećivao istoričar Dimitrije D. Vujović, koji je od početka 60-ih pa sve do svoje smrti tri decenije kasnije važio kao najveći autoritet za tu problematiku.⁶² Nakon raspada SFRJ crnogorskom pitanju u kontekstu međunarodnih odnosa u prvoj deceniji posebnu pažnju posvetio je srpski istoričar Dragoljub Živojinović.⁶³ Od kraja 80-ih godina u

⁶¹ U vezi s rastom interesa za problematiku integracije crnogorske države u širu jugoslovensku cjelinu tokom posljednje dvije decenije u Crnoj Gori je objavljen niz reprinta i novih izdanja savremenih dokumenata. Među najzanimljivije spada izbor članaka koji je prvobitno objavljivan 20-tih i 30-tih godina u zagrebačkom časopisu *Nova Evropa*, uporedi: Branislav KOVAČEVIĆ – Marijan M. MILJIĆ (ur.), *Crna Gora i Crnogorci u „Novoj Evropi“*, Podgorica: Pobjeda, 2005, kao i studija o crnogorskom pitanju iz pravne perspektive, uporedi: Živojin M. PERIĆ, *Crna Gora u jugoslavenskoj federaciji*, Podgorica: DOB, 1999 (reprint prvog izdanja iz 1940)

⁶² Uporedi: Dimitrije D. VUJOVIĆ, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd: Istorijski institut NR Crne Gore, 1962; ISTI, *Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd: CANU, 1981; ISTI, *Podgorička skupština*, Zagreb: Školska knjiga, 1989.

⁶³ Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd: Vojna knjiga, 1996; ISTI, *Italija i Crna*

Crnoj Gori, a u manjoj mjeri i u Srbiji, o toj temi su izlazili članci raznog kvaliteta, obično publicističkog karaktera.⁶⁴ U nizu slučajeva radilo se i o objavljivanju savremenih dokumenata bez odgovarajućeg kritičkog vrednovanja istorijskog konteksta, koji su u prvom redu trebali služiti kao municija u aktuelnim debatama o položaju Crne Gore u krnjoj Jugoslaviji nakon 1991.⁶⁵ Veliki interes i kontroverze propratile su objavljivanje četvorotomne zbirke dokumenata primarno domaće provenijencije koju je pod naslovom *Skrivana strana istorije* uredio istoričar Šerbo Rastoder koji se krajem

Gora 1914–1925: studija o izneverenom savezništvu, Beograd: Službeni list SRJ, 1998; ISTI, *Nevoljni saveznici: Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD 1914–1918*, Beograd: Službeni list SRJ, 2000; ISTI, *Kraj kraljevine Crne Gore: mirovna konferencija i posle, 1918–1922*, Beograd: Službeni list SRJ, 2002.

⁶⁴ Od stručnih radova npr. Jovan R. BOJOVIĆ, *Podgorička skupština 1918: dokumenta*, Gornji Milanovac: Dečje novine, 1989; Mijat ŠUKOVIĆ, *Podgorička skupština 1918*, Podgorica: DOB, 1999. Za solidnu istorijsku publicistiku može se označiti i knjiga Jakova Mrvaljevića, vidi: Jakov MRVALJEVIĆ, *Kraj crnogorskog kraljevstva*, Cetinje: Muzeji Cetinja, 1989.

⁶⁵ Među reprezentativnije primjere tog pristupa spadaju npr. Mili-voje POPOVIĆ, *Bijeli teror u Crnoj Gori 1918–1929*, Cetinje: Asocijacija sporta, informacija i kulture, 1999 (nesistematski izbor dokumenata) ili nekoliko novih izdanja brošure crnogorske vlade u egzilu: *Nekoliko stranica iz krvavog albuma Karađorđevića. Dokumenta o zločinima Srbijanaca u Crnoj Gori*, Rim: Odbor crnogorskih izbjeglica, 1921 (najnoviji reprint Cetinje 2006). Od kraja 90-tih u crnogorskom nacionalističkom diskursu o ujedinjenju sa Srbijom dominira naročito Novak Adžić, koji doduše nije profesionalni istoričar ali ima velike stručne pretenzije i za dio crnogorske javnosti predstavlja neosporan autoritet. Uporedi npr. Novak ADŽIĆ, *Posljednji dani kraljevine Crne Gore*, Cetinje: Dignitas, 1998; ISTI, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, Cetinje, 2008.

vijeka profilisao kao specijalista za problematiku ukidanja crnogorske nezavisnosti 1918. godine i otpor koji je uslijedio, kao i za položaj nekadašnje Crne Gore u okviru Jugoslavije između dva svjetska rata.⁶⁶ Prvobitnu zbirku dokumenata Rastoder je kasnije dopunio analitičkim tumačenjem o funkcionisanju crnogorskih struktura u egzilu.⁶⁷

Šerbo Rastoder je autor dijela o istoriji zemlje od početka balkanskih ratova pa do nastanka srpsko-crnogorske države 2003. godine. Relativno opširno i pregledno obradio je ukidanje crnogorske državnosti, aktivnosti političkih struktura u egzilu i montenegrofilnih organizacija u svijetu, te gerilskih aktivnosti protiv novog režima. Iako se u tekstu oseća pristrasnost po pitanju suvereniteta, autor ipak ostaje u profesionalnom okviru, i u poređenju s napetim i romantičnim diskursom nacionalističkih publicista trezveno se drži činjenica i ne prepušta se jeftinom heroiziranju komita, koje u okviru „patriotskih“ tumačenja danas spada u obavezan bonton. U prvoj oružanoj pobuni zbog bezuslovnog ujedinjenja, u tzv. Božićnom ustanku u januaru 1919,⁶⁸ koja je završila porazom ustanika (tzv. zelenaša) i pobjedom unionista (tzv. bjelaša) u okolini Cetinja je – prema Rastoderu – palo više pripadnika ujedinjenja (26) nego pripadnika ustaničkih jedinica (16).⁶⁹

⁶⁶ Šerbo RASTODER, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Bar: Conteco, 1997 (četiri toma).

⁶⁷ Šerbo RASTODER, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Almanah, 2004 (dva toma).

⁶⁸ Termin *Božićni ustanak*, *Božićna buna* je povezan s datumom pravoslavnog Božića.

⁶⁹ ANDRIJAŠEVIĆ – RASTODER, *Istorija Crne Gore*, 313.

Za razliku od situacije krajem 90-ih godina, kad je s obzirom na tadašnje stanje u istraživačkom radu bilo teško sa sigurnošću odgovoriti na pitanje broja žrtava tadašnjih borbi, Rastoder iznosi realne brojeve. Njegovi opisi komplikovanih životnih puteva i karijera ključnih likova političkog života koje su često karakterisale radikalne promjene stavova, idejni prevrati i kompromisi s aktuelnim predstavnicima vlasti pružaju veliki doprinos predstavljanju tih događaja kao i cijele epohe između dva svjetska rata. Ti opisi odražavaju tadašnju stvarnost vjernije i plastičnije od suhoparnih tumačenja statičnih identiteta i državnopravnih vizija pomoću kojih strani autori koji se nijesu detaljnije posvetili istraživanju pokušavaju predstaviti tu epohu.

Tomas Fleming očito simpatizira unionistički program a ujedinjenje Jugoslavije bez obzira na način na koji je izvršeno odobrava kao pozitivan korak. Jedna od pozitivnih karakteristika njegovog djela na koju valja upozoriti je činjenica da jugoslovensku problematiku ne predstavlja kao nešto egzotično, mada bi time, ne samo kod američke publike koja s Balkanom nije prilično upoznata, izazvao veći interes. Naprotiv, probleme s kojim se jugoslovenska država u periodu između svjetskih ratova susretala prikazuje u komparativnom kontekstu. Ističe da ni Jugoslaviju ni širi region Balkanskog poluostrva ne možemo posmatrati kao nestabilnu, agresivnu i problematičnu oblast, kao nešto što bi trebalo biti u kontrastu s navodno „kultivisanim“ Zapadom. U tom smislu podseća na nacionalne napetosti u nizu zapadnoevropskih država, a ne idealizira ni istoriju svoje zemlje i upozorava na do sad nezacijeljene rane od gra-

đanskog rata iz 60-ih godina 19. vijeka.⁷⁰ Međutim, što više ulazi u 20. vijek to više počinje dominirati njegov radikalni antikomunizam staromodnog, gotovo mekar-tijevskog stila, koji mu ponekad sasvim zamrači razbo-ritost i deformiše njegovo tumačenje. Prvi simptomi ta-kvog diskursa se ispoljavaju upravo u vezi s događajima nakon Prvog svjetskog rata. S omalovažavanjem piše o tome da je u redovima zelenaša bio i jedan komunista (dr Vukašin Marković) čije aktivnosti i karakter ironiše. Međutim, zaboravlja na činjenicu da su u jesen 1918. socijalistički orijentisani Crnogorci (iako u to vrijeme malobrojni) stajali na strani bjelaša i da su ujedinjenje videli kao jednoznačno napredniji put. Tokom održava-nja Podgoričke skupštine, čija proklamacija je u novem-bru 1918. potvrdila legitimnost svrgavanja dinastije Pe-trović-Njegoš i pripajanja zemlje Srbiji (jugoslovenska država je tada tek nastajala), prokomunistički delegati su nastojali nametnuti antiklerikalne mjere (npr. ukida-nje manastira i ukopavanje ostataka svetaca u zemlju).⁷¹ Dakle, komuniste automatski povezuje s onom stranom konflikta koja mu je manje simpatična, što naravno ne odgovara tadašnjoj suštini komplikovane i promjenjive situacije.

Strani autori su periodu između dva svjetska rata posvećivali minimalan prostor što iznenađuje s obzirom

⁷⁰ Autor se na početku svoje javne karijere u SAD-a angažovao čak i u političkim krugovima koji su težili rehabilitaciji i aktuelizaci-ji propale stvari južnjačkih konfederalista. Međutim, što se tiče crnogorskog pitanja, poistovjetio se s unionistima i centralistima protiv separatista i federalista.

⁷¹ Uporedi: František ŠÍSTEK, „Podgorická skupština – legiti-mizace připojení Černé Hory k Srbsku v roce 1918“, *Slovanský přehled* 86, 2000, č. 3, 345–363.

na to da o političkoj, privrednoj i kulturnoj istoriji tog perioda postoje brojna sekundarna djela, a relativno bogati su i arhivski izvori. Uz to se, u kontekstu moderne crnogorske istorije, radi o veoma značajnom i s brojnih aspekata zanimljivom periodu. Doduše, zemlja je tad izgubila svoj politički subjektivitet ali debate o položaju Crnogoraca u novoj državi nijesu utihle. Politički život je bio – slično kao i u cijeloj Jugoslaviji – zanimljiv a nekad i dramatičan. Između ostalog, upravo u periodu između dva svjetska rata kristalizirali su se neki od temeljnih postulata kasnijih sporova u vezi s crnogorskim nacionalnim identitetom. Opštu situaciju je obilježila polarizacija na pristalice centralizacije i federacije, a ne treba zaboraviti ni da se u to vrijeme značajan dio crnogorske inteligencije priklonio ljevici, naročito komunističkoj partiji.

Kenet Morison se u svojoj knjizi koncentriše na problem nacionalnog identiteta često i na račun drugih tema, međutim u periodu između dva svjetska rata ga u potpunosti zapostavlja. Taj period nije kvalitetno obrađen ni u knjizi Elizabete Roberts, izuzev odlomaka posvećenih prethodnom ukidanju crnogorske državnosti i njegovim odjecima početkom 20-ih godina. Sve ostalo što se događalo između dva svjetska rata sažeto je na pukih sedam stranica poglavlja *The Interwar Years and the Second World War*. U njemu u osnovnim crtama – na osnovu nekoliko kvalitetnih sinteza – opisuje politički razvoj u okviru jugoslovenske države, ali bez ikakvih detaljnijih informacija o crnogorskim specifičnostima i problematici. Najopširniji i nesumnjivo najkvalitetniji tekst o tom periodu napisao je Šerbo Rastoder. Tekst je dobrim dijelom utemeljen na rezultatima njegovih prethodnih istraživanja političke i privredne

istorije.⁷² Nudi nam solidan pregled političke situacije a ne zapostavlja ni socijalne i ekonomske probleme koji su povezani s modernizacijom (npr. nerealizovani plan isušivanja Skadarskog jezera koji je predstavljao jedan od lajtmotiva tadašnjih crnogorskih predstava o modernizaciji). Upotpunjavanju slike tadašnje atmosfere i naznačavanju kasnijeg razvoja znatno bi pomoglo uvrštavanje osnovnih stavova o kolektivnom identitetu, u čijem okviru se – pored dominantnog nazora na kojem je crnogorski identitet bio koncipiran kao specifični dio srpskog etničkog korpusa (u pravilu s uputama na Cvijićev koncept dinarske rase) – pojavljuju i prve naznake o samostalnom etničkom identitetu. Svakako se ne bi trebala zanemarivati ni tumačenja nastala pod uticajem marksističke ideologije.

Samo Tomas Fleming, a i on površno, spominje probleme u vezi s međuratnim predstavama o kolektivnom identitetu. Crnogorci – po njegovom mišljenju – u to vrijeme nijesu imali snažniji osećaj sopstvenog identiteta npr. od Srba iz Krajine u Hrvatskoj.⁷³ Ne može se poreći da uži crnogorski i širi srpski identitet u tadašnjem diskursu nijesu bili uzajamno isključivi. Fleming međutim zaboravlja raširenu predstavu o crnogorskoj superiornosti u okviru srpstva. Nakon očitog kraha koncepta o crnogorskom primatu u okviru srpstva, obrazlaganog istorijskim i političkim argumentima još iz vremena kralja Nikole, u periodu između dva svjetska

⁷² Šerbo RASTODER, *Životna pitanja Crne Gore 1918–1929. Socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar: JP Kulturni Centar Bar, 1995; ISTI, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar: Conteco, 2000.

⁷³ FLEMING, *n. dj.*, 126.

rata se razvija koncept crnogorske, odnosno dinarske superiornosti pomoću etnoloških i rasnih argumenata. U tom kontekstu Fleming spominje i lik Sekule Drljevića, idejnog vođe federalističkog pokreta iz 20-ih i 30-ih godina, koji postepeno počinje razvijati ideju specifične crnogorske narodnosti. Tu ideju je slično kao i njegov saputnik, publicista Savić Marković Štedimlja, na početku Drugog svjetskog rata namjenski povezao s idejom radikalnog hrvatskog nacionalizma. Fleming retrospektivno ocjenjuje Drljevića prije svega na osnovu argumenata koje je iznio tek u knjizi *Balkanski sukobi* objavljenoj u Zagrebu 1944.⁷⁴ Ta knjiga naravno ne reprezentuje Drljevićeva shvatanja iz 20-ih i 30-ih godina kad je (opet slično kao Štedimlja) bio umjereniji. U vezi s tim možemo konstatovati da je šteta što se tim ličnostima nije bliže posvetio Šerbo Rastoder, koji u sličnim slučajevima ispoljava odgovarajuću pažnju razvoju u shvatanjima i promjenama političke lojalnosti pojedinih istorijskih ličnosti.

U vezi sa stanjem istraživanja i savremenih interpretacija Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori može se konstatovati nešto slično kao i u slučaju Prvog svjetskog rata. Još uvijek se nije pojavila nijedna sinteza koja bi prevazišla solidnu monografiju Radoja Pajovića objavljenu krajem 70-ih godina.⁷⁵ Štaviše, Pajović u njoj analizira prije svega aktivnosti nekomunističkih, u znatnoj mjeri kolaborantskih formacija velikosrpskih četnika i separatistički orijentisanih zelenaša. Pod uticajem po-

⁷⁴ Sekula DRLJEVIĆ, *Balkanski sukobi*, Zagreb: Naklada Putovi, 1944.

⁷⁵ Radoje PAJOVIĆ, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori. Četnički i federalistički pokret 1941–1945*, Cetinje: Obod, 1977.

stjugoslovenskog revizionizma⁷⁶ – čiji predstavnici u srpskoj sredini dugotrajno pokušavaju rehabilitovati četnički pokret – i u Crnoj Gori se u toku posljednjih dvadeset godina pojavilo nekoliko novih publikacija o lokalnim četničkim formacijama.⁷⁷ Međutim, još uvijek se začudo nije pojavio pokušaj kompleksnijeg ocjenjivanja Drugog svjetskog rata koji ne bi bio deformisan nekadašnjom glorifikacijom partizanskog pokreta i u kojem bi ujedno bila izložena i novija saznanja.⁷⁸

Šerbo Rastoder se u svojim prethodnim istraživanjima nije dublje posvećivao problematici Drugog svjetskog rata i svoje izlaganje zasniva prije svega na domaćoj stručnoj literaturi. Elizabeta Roberts naprotiv više koristi stručna djela i uspomene tadašnjih aktera objavljene na engleskom jeziku, a za prvu fazu okupa-

⁷⁶ Uporedi: Husnija KAMBEROVIĆ (ed.), *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2007.

⁷⁷ Uporedi naročito Branislav KOVAČEVIĆ, *Od Vezirovog do Zidanog mosta. Tragična sudbina crnogorskih četnika u završnoj fazi rata 1944–1945*, Beograd: Službeni list SRJ, 1993. Eventualno i izbor dokumenata Aleksandar STAMATOVIĆ (ed.), *Četnički pokret u Crnoj Gori 1941./1942 (zbirka dokumenata – izbor)*, Podgorica: Unireks, 2004; ISTI, *Četnički pokret u Crnoj Gori 1943 (zbirka dokumenata)*, Podgorica: Unireks, 2010.

⁷⁸ Istoriografski radovi nakon Drugog svjetskog rata o partizanskom pokretu po pravilu su bili deformisani marginalizacijom uloge nekomunista u ustanku 13. jula 1941, bagatelisanjem masovnog terora u početnoj fazi rata (tzv. „lijeve greške“ – kako je glasilo partijski eufemizam) koji je za posljedicu imao opadanje popularnosti pokreta otpora te nedostatak ozbiljnog ocjenjivanja uloge Milovana Đilasa zbog njegovih kasnijih disidentskih aktivnosti.

cije koristi i neke radove talijanskih historičara.⁷⁹ Vjerno ilustruje politiku neselektivnog terora komunističkih partizana iz perioda 1941–1942, ali upadljivo manje pažnje posvećuje četničkim zločinima i kolaboraciji iako su, naročito na jugu zemlje, intenzivno sarađivali s talijanskom i njemačkom okupacionom upravom. Roberts takođe zapostavlja problematiku separatističkih jedinica zelenaša koji su pod pritiskom bili prinuđeni da koegzistiraju s konkurentskim formacijama velkosrpskih četnika. Jedino Rastoder daje više prostora zelenašima, koje za razliku od nekih savremenih crnogorskih apologeta tog idejnog pokreta ne precjenjuje, niti bagatelizuje njihove zločine, odnosno činjenicu da su i oni kao i lokalni četnici bili podređeni okupacionoj komandi.⁸⁰ Potpuno neobjektivno opisivanje Drugog svjetskog rata možemo videti u knjizi Tomasa Fleginga. Sadrži niz faktografskih grešaka; po njemu, Tito je boravio na Durmitoru još u doba julskog ustanka 1941. iako je na crnogorskoj teritoriji bio tek 1943. godine;

⁷⁹ Naročito Giacomo SCOTTI – Luciano VIAZZO, *Le Aquile delle Montagne Nere. Storia dell'occupazione e della guerra italiana in Montenegro (1941–1943)*, Milano: Mursia, 1987.

⁸⁰ U posljednje dvije decenije crnogorska istorijska publicistika naročito idealizuje lik Krsta Popovića (1881–1947), jednog od vođa Božićnog ustanka protiv bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom, koji je za vrijeme Drugog svjetskog rata bio komandant zelenaških (separatističkih) oružanih formacija i koji je nakon rata poginuo u pušaranju s pripadnicima OZNE. Popović je glorifikovan kao heroj borbe za nezavisnost i kao jedan od posljednjih „junaka“ u tradicionalnom smislu, a pri tome se obično zaboravljaju ili zanemaruju njegove kolaboracionističke aktivnosti za vrijeme fašističke i nacističke okupacije. Uporedi: Veljko SJEKLOČA, *Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi*, Podgorica: Obod, 1998.

kroz Kolašin protiče Morača a ne Tara itd. Njegov pogled na Drugi svjetski rat potpuno deformišu neukrotiva antipatija prema komunistima i partizanskom pokretu i bezrezervne simpatije prema četnicima. Sasvim je zanemario činjenicu da se kao reakcija na socijalnu i političku situaciju u Crnoj Gori tokom cijelog perioda između dva svjetska rata profilisao komunistički pokret. Socijalističke ideje su među Crnogorcima imale dugotrajan ali neravnomjeran i promjenljiv uticaj (jači na najmlađe generacije, studente i intelektualce početkom 20-ih godina prije zabrane rada komunističke partije, odnosno uvođenja diktature 1929. i ponovo u godinama prije okupacije). Po Flemingovoj verziji komunisti se pojavljuju tek početkom rata, kad u partizane, kako piše, odlaze i „vječiti studenti“. Zločine partizanskih jedinica nad civilnim stanovništvom iz početne faze ustanka opisuje živopisno, dok četničke prećutkuje. Tako će čitalac saznati, na primjer, da su muslimani iz Sandžaka i Albanci s Kosova navodno ukrali četnicima pod komandom Pavla Đurišića cijela stada ovaca, ali ne i da su ti isti četnici na ševeru Crne Gore i u istočnoj Bosni pobili hiljade muslimanskih civila. O pitanju kolaboracije četnika s okupacijskim vlastima američki autor konstatuje da Draža Mihajlović s fašistima i nacistima nije lično sarađivao ali priznaje da su „neki od njegovih podređenih s okupatorima sklopili primirje a da su im neki čak povremeno i pomagali“.⁸¹ Dalje, nigđe ne piše o tome da su u nizu mjesta uključujući i nekadašnju prijestonicu Cetinje veći dio rata četnici imali pod kontrolom lokalnu upravu uključujući sudstvo i policiju. A ta činjenica je ključna kako za razumijevanje tadašnje situacije

⁸¹ FLEMING, *n. dj.*, 143.

tako i kasnijeg negativnog odnosa prema četnicima kod većeg dijela crnogorskog stanovništva. Četnički pokret je u raznim djelovima okupirane Jugoslavije imao niz lokalnih specifičnosti. Većina četnika s crnogorske teritorije je s fašistima i kasnije s nacistima intenzivno sarađivala. Upravo ta činjenica, zajedno s dugotrajnim opštim demoniziranjem četničkog pokreta vršenog u poratnim tumačenjima od strane komunističkog režima – po mom mišljenju – imala je značajan uticaj na otuđivanje znatnog dijela crnogorske populacije od ideje i simbola srpskog nacionalizma, što je pomoglo bržem procesu identifikacije s novim konceptom samosvojnog i ravnopravnog crnogorskog naroda. Slikovito i vjerodostojno svjedočanstvo o atmosferi koja je vladala na Cetinju i u okolini tokom okupacije kao što je npr. knjiga Bata Tomaševića koja je prevedena na niz jezika nijedan od autora koje ovđe analiziramo nije citirao.⁸²

Flemingov ultradesničarski pogled se upravo najviše ispoljava u opravdavanju kolaboracije. U vezi s osuđivanjem četničkog komadanta Pavla Đurišića konstatuje da je „Đurišić izabrao manje zlo: odustao je od rata protiv Njemaca da bi se mogao boriti protiv komunista.“⁸³ Takav stav koji Fleming nije zauzeo u okviru apstraktne debate o dvije totalitarne ideologije već u potpuno konkretnom kontekstu narodnooslobodilačke borbe na teritoriji okupirane Jugoslavije, ne svjedoči baš u najboljem svijetlu o njegovim analitičkim

⁸² Bato TOMAŠEVIĆ, *Orlov Krš. Sto godina života jedne crnogorske porodice*, Beograd: Interprint, 2000; ISTI, *Montenegro. Ein Familiensaga in Jahrhundert der Konflikte*, Frankfurt, 2000; ISTI, *Vie et mort dans les Balkans*, Paris, 2002; ISTI, *Life and Death in the Balkans*, New York, 2008.

⁸³ FLEMING, *n.dj.*, 144.

sposobnostima. Nekoliko njegovih daljnjih pogrešnih, parcijalnih ili prećeranih tvrdnji o završnoj fazi rata nema smisla detaljnije komentarisati. Prve dvije trećine njegove knjige bi se još mogle i označiti za prećerano tradicionalističke, često pristrasne, gotovo mitologizirajuće, a ponegde i za relativno čitljivo istorijsko štivo koje uprkos svojim nedostacima donosi i poneku zanimljivu informaciju. Međutim, u dijelu o 20. vijeku broj grešaka raste, ideološka orijentiranost autora postaje očita i brojne ključne teme su prećutane. Njegova knjiga se tako jednoznačno pretvorila u obični propagandistički pamflet.

Ni domaći ni strani istoričari se do sada nijesu dovoljno posvećivali periodu socijalističkog režima. Zahvaljujući nekolicini solidnih monografija i studija druga polovina 40-ih i početak 50-ih su nešto bolje obrađeni, posebno pitanja u vezi s etabliranjem novog režima i represijama protiv tzv. informbiroovaca nakon prekida odnosa Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom 1948. godine.⁸⁴ Međutim, period od polovine 50-ih do raspada SFRJ za sada historiografija nije ni počela sistematski reflektovati. Dvadeset godina nakon raspada tek se počinje istraživati period komunističkog režima i mora se konstatovati da crnogorska historiografija u tom pogledu zaostaje ne samo za historiografijama ostalih po-

⁸⁴ Iz posljednjeg perioda uporedi npr. Zvezdan FOLIĆ, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918–1953.*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Društvo istoričara Crne Gore, 2001; Dragutin PAPOVIĆ, *Protivnici vlasti u Crnoj Gori (1945–1948)*, Podgorica: Matica crnogorska, 2009.

stjugoslovenskih republika već i za svim nekadašnjim socijalističkim zemljama iz Istočne Evrope.⁸⁵

Socijalistički period Šerbo Rastoder opisuje kako na osnovu rezultata crnogorske istoriografije tako i na osnovu niza dostupnih izvora statističkog karaktera. Stoga se u svom tekstu više posvećuje pomenutim tematskim cjelinama koje su bolje obrađene: utemeljivanju komunističkog režima, osnivanju novih državnih institucija i represiji prema infobiroovcima. Više pažnje posvećuje i odnosu režima prema pojedinačnim konfesijama (pravoslavnoj i katoličkoj crkvi i Islamskoj vjerskoj zajednici). U posebnom poglavlju je pokušao sumirati osnovne demografske trendove, društvene i privredne promjene (npr. upadljivi proces urbanizacije) i razvoj kulture. Za razliku od prethodnih djelova knjige u kojima su njegove i Andrijaševićeve analize socijalne i kulturne istorije pojedinih perioda bile analitičkog karaktera i pretežno čitljive (prije svega u originalu, u engleskom prijevodu već manje), Rastoder se u ovom dijelu ograničava na puko citiranje statističkih

⁸⁵ Možda u tom smislu i u Crnoj Gori dolaze „bolja vremena“. Nakon što je ovaj tekst objelodanjen na češkom, Matica crnogorska je objavila opširnu analitičku studiju Radovana Radonjića, koja nam približava „susret, druženje i razlaz Crne Gore s idejom socijalizma“ kao jedan od ključnih fenomena moderne crnogorske istorije, vidi: Radovan RADONJIĆ, *Socijalizam u Crnoj Gori*, Podgorica, 2013. Iste godine je takođe izašao opširan članak Dragutina Papovića posvećen jednoj od ključnih naučnih institucija u doba poznog socijalizma, vidi: Dragutin PAPOVIĆ, „Crnogorska akademija nauka i umjetnosti 1977–1990“, *Matica*, br. 54, g. XV (ljetno 2013), 381–432. Neki zanimljivi tekstovi ovog mladog historičara, objavljeni u štampi, uključeni su u izboru iz njegovih studija i polemika, vidi: Dragutin PAPOVIĆ, *Rani ratovi*, Cetinje: OKF 2010.

podataka. U nekim slučajevima oni imaju nesumnjivu ilustrativnu vrijednost (naročito kad je riječ o promjeni demografske strukture) ali drugi aspekti razvoja, npr. kulturna istorija ili rad naučnih institucija, se na taj način ne mogu dovoljno dobro opisati.

Elizabeta Roberts svoje izlaganje o Crnoj Gori u okviru druge Jugoslavije konstruiše prije svega na osnovu djela sa engleskog jezika koja analiziraju opšti razvoj cijele federacije ali zato o specifičnim karakteristikama razvoja crnogorske politike i društva nećemo mnogo toga saznati. Autorica spominje ličnost Blaža Jovanovića koji je uz (kasnije odbačenog) Milovana Đilasa bio najznačajnija figura crnogorskog političkog rukovodstva u prvim godinama komunističkog režima. Nažalost, novom, samopuzdanim republikom rukovodstvu koje je od 60-ih do polovine 80-ih sistematski osnivalo i podržavalo republičke institucije (akademiju nauka, univerzitet itd.) se ne posvećuje iako ne zaboravlja istaknuti značaj formiranja novih institucija tokom 70-ih. U tom slučaju otežavajuću okolnost za nju je predstavljao nedostatak stručne literature na engleskom, koja o razvoju u Crnoj Gori do danas nudi samo uopštene i nepotpune informacije. U pregledu Keneta Morisona je slično, odnosno još površnije, na osnovu sekundarne literature s engleskog jezika opisan socijalistički period. Isto kao i u opisu perioda između dva svjetska rata i ovđe je upadljiv nedostatak tumačenja o razvoju nacionalizma i tadašnjih debata o identitetu koje su u drugim poglavljima u centru njegove pažnje. Kao i Roberts, primjećuje spoljnja, formalna ispoljavanja izvjesne emancipacije najmanje jugoslovenske republike tokom 70-ih godina, naročito u osnivanju univerziteta i republičke akademije nauka.

Čitaoci pregleda od Keneta Morisona i Elizabete Roberts nužno moraju steći dojam da se u Crnoj Gori, izuzev formalnog priznavanja crnogorskog naroda polovinom 40-ih, ništa značajno nije događalo i da se sve pokrenulo tek s raspadom SFRJ. Uz to Roberts koristi danas otrcanu metaforu o komunističkom režimu kao „poklopcu“ koji je privremeno prekrrio i umrtvio nacionalističke strasti. Međutim, istina je potpuno suprotna. Nacionalističke kontroverze i polarizovanje na pristalice srpskog identiteta i produžavanja bliskih odnosa sa Srbijom i pristalice crnogorskog identiteta i suvereniteta potiču iz naizgled mirnih decenija nakon Drugog svjetskog rata. Nažalost, autori nijesu koristili savremene izvore koji su javno dostupni u crnogorskim i ostalim postjugoslovenskim bibliotekama.

Da su npr. proučavali tadašnje polemike oko izgradnje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu na mjestu gdje je stajala pravoslavna kapela našli bi, između ostalog, jasno formulisane zahtjeve za obnovu Crnogorske pravoslavne crkve koji će se ponovo pojaviti početkom 90-ih, isto kao što su u drugim tekstovima mogli naći dokaze o postepenoj polarizaciji između pristalica crnogorskog i srpskog etničkog identiteta.⁸⁶ Da su se detaljnije upoznali s tadašnjom istoriografskom produkcijom pronašli bi i niz dokumenata koji potvrđuju da

⁸⁶ O značaju pitanja Njegoševog mauzoleja na Lovćenu za razvoj uzajamno antagonističkih koncepcija crnogorskog ili srpskog identiteta vidi: František ŠÍSTEK, *Njegošova hrobka na Lovćenu: proměny a reinterpretace místa paměti v kontextu sukcesivních politických, ideologických a nacionálních projektů, 1845–2010*, in: Milan HLAVÁČKA, Antoine MAREŠ, Magdaléna POKORNÁ (eds.): *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*, Praha: Historický ústav, 2011, s. 392–422. (Převod ovog teksta uvršten je u ovu knjigu.)

komunistički period nipošto nije bio homogena era bez unutrašnjeg razvoja. Velike polemike – koje su redovno prethodile sličnim spornim pitanjima iz postjugoslovenskog perioda – izazvale su između ostalog 70-ih i 80-ih godina debatu o etnogenezi crnogorskog naroda čije posljedice je više puta pokušavalo riješiti partijsko rukovodstvo.⁸⁷ U radovima Elizabete Roberts i Keneta Morisona uopšte nije spomenut izraziti razvoj moderne crnogorske kulture u okviru Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata, koja je u mnogo čemu dosegla veoma visok nivo (naročito u likovnoj umjetnosti, ali takođe i u filmu i književnosti).⁸⁸ U tekstu Šerba Rastodera doduše spominju se značajni predstavnici crnogorske kulture ali samo ovlaš, u formi običnog spiska imena, bez pokušaja da se kontekstualizuju njihov rad i stvaralaštvo.

Uprkos svim navedenim prigovorima – kojima je zajednička karakteristika nedovoljna refleksija cijelog perioda u istoriografskoj literaturi koju uvijek u nešto drugačijoj mjeri ispoljavaju Šerbo Rastoder, Elizabeta Roberts i Kenet Morison – sva tri autora se slažu oko ključnih pitanja i osnovnih ocjena tog perioda, kojeg od 50-ih godina obilježavaju stabilan razvoj, visok kvalitet

⁸⁷ Problematikom istoriografskih kontroverzi u vezi s nacionalnim pitanjem u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata posljednjih godina se bavio mladi beogradski istoričar Vladimir Dulović u okviru svog studija na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti, međutim rezultati njegovog istraživanja koje je dosta obećavalo do sada nijesu objavljeni.

⁸⁸ Svjetsku slavu dosegli su između ostalih slikari Petar Lubarda, Miodrag Dado Đurić ili Vojo Stanić. Od filmadžija između ostalih proslavio se i jedini jugoslovenski dobitnik nagrade Američke filmske akademije („Oscar“) Dušan Vukotić, režiseri Veljko Bulajić ili Živko Nikolić. Međunarodnu popularnost stekla su i književna djela Mihaila Lalića i Miodraga Bulatovića.

međuetničkih odnosa i markantna tehnološka i institucionalna modernizacija.

Tomas Fleming nam opet nudi sasvim iskrivljen pogled na socijalistički period. Uspostavljanje komunizma koje se u Crnoj Gori odigralo gotovo isključivo pod vođstvom domaćih kadrova i bez ikakvog prisustva sovjetske vojske, označava za „okupaciju“ koja je kao posljedicu imala veće pustošenje zemlje od turske okupacije.⁸⁹ Prividne znakove napretka u koji su naivno povjerovali ostali autori Fleming naziva „Potemkinovim selima“. Možemo se složiti s mišljenjem da neke segmente u razvoju teške industrije slično kao i u nizu drugih socijalističkih država nije moguće racionalno opravdati, kao i da neka od izgrađenih preduzeća nijesu bila efikasna i u uslovima tržišne ekonomije konkurencijski sposobna. Međutim, razvoj infrastrukture, školstva, turizma, kulturnih i naučnih institucija se ni uz djelimično opravdanu kritiku ni u crnogorskom ni u opštegugoslovenskom slučaju nipošto ne može označiti kao lažan. Ni lojalnost prema tadašnjem režimu – koja je u Crnoj Gori u jugoslovenskom okviru bila natprosječna i istrajna – ne može se označiti za puku posljedicu dugotrajne primjene nasilja i ideološke indoktrinacije. Režim je stekao legitimnost zahvaljujući pobjedonosnoj ulozi partizana u građanskom i oslobođilačkom ratu, kao i zahvaljujući neosporivom napretku u rješavanju privrednih i socijalnih problema te izrazitom podizanju životnog standarda. Veliki značaj je imalo i podržavanje međuetničke tolerancije koju Fleming naravno uopšte ne spominje. Kristalizaciju crnogorske etničke svijesti izopačeno tumači kao posljedicu komu-

⁸⁹ FLEMING, *n. dj.*, 156.

nističke manipulacije čija je suština navodno u tome što su komunisti poslali hiljade crnogorskih studenata da studiraju u Zagrebu.⁹⁰ Međutim, to nije istina jer je i nakon Drugog svjetskog rata većina studenata tradicionalno odlazila da studira u Beograd. Osim toga, između mjesta u kojem se studiralo i formiranja etničkog identiteta, odnosno njegovog političkog ispoljavanja, u postjugoslovenskom periodu se nipošto ne može stavljati znak jednakosti.⁹¹

Od raspada SFRJ do proglašavanja nezavisnosti (1991–2006)

U obrađivanju perioda nakon raspada SFRJ autori pregleda koje analiziramo međusobno se razlikuju u tumačenju cijelog niza aspekata. Knjiga Tomasa Fleminga, s obzirom na datum njenog objavljivanja, završava s prvim haotičnim mjesecima nakon pada Slobodana

⁹⁰ Određeni uticaj hrvatske sredine na nacionalnu emancipaciju Crnogoraca kao samosvojnog naroda u okviru poratne Jugoslavije je naravno postojao. Za razvoj crnogorskog nacionalnog diskursa u tom kontekstu je značajna saradnja nekih intelektualaca s aktivnostima zagrebačkog Leksikografskog zavoda. Dobar primjer su npr. enciklopedijske natuknice o Crnoj Gori i Crnogorcima iz drugog, nakon raspada Jugoslavije prekinutog izdavanja višetomne *Enciklopedije Jugoslavije*, vidi kasniji separat *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica: DOB, 1999.

⁹¹ Dovoljan je i površan pogled na biografije crnogorskih političara i intelektualaca koji su se od 1991. do 2006. postepeno izjašnjavali za nezavisnost. Apsolutna većina ih je studirala u glavnom gradu Srbije. Od druge polovine 70-ih godina raste broj apsolutno novootvorenog crnogorskog univerziteta koji se u velikoj mjeri razvijao pod uticajem naprednije srpske akademske sredine. U Zagrebu ili u drugim hrvatskim gradovima za vrijeme socijalizma Crnogorci su studirali sporadično.

Miloševića, kad je pitanje budućeg odnosa Srbije i Crne Gore bilo otvoreno i kad je postojao veći broj potencijalnih rješenja. Šerbo Rastoder završava svoj i Andrijaševićev pregled s 2003. godinom, u kojoj je Saveznu Republiku Jugoslaviju koja nije funkcionirala zamijenio labaviji savez Srbije i Crne Gore „s trogodišnjim ograničenim jemstvom“, nakon čijeg isteka je Crna Gora trebala dobiti pravo na organizovanje referenduma o potpunoj nezavisnosti. Budući da su knjige Elizabete Roberts i Keneta Morisona objavljene kasnije, oni su imali mogućnost da u svojim pregledima razmotre komplikovani proces pregovaranja o uslovima referenduma uz asistenciju EU i kampanje oba polarizovana bloka, te da se osvrnu na proglašavanje nezavisnosti. Period nakon raspada Jugoslavije najdetaljnije je obradio Morison, koji upravo u njemu dolazi do težišta svog rada. Njegovo tumačenje tog relativno kratkog ali dramatičnog perioda punog preokreta i uz određene primjedbe možemo proglasiti za najkvalitetnije. Autori se razlikuju i po stavu koji su zauzeli prema procesu postepenog osamostaljivanja. Tomas Fleming jednoznačno osuđuje pokušaje emancipacije od Beograda i otvoreno podržava očuvanje zajedničke države, u biti na osnovu etničkog principa, jer Crnogorce i dalje smatra Srbima i s omalovažavanjem potcjenjuje bilo kakvo ispoljavanje njihovog samosvojnog etničkog identiteta. Kenet Morison u uvodu uvjerava čitaoce u svoju nepristrasnost i ujedno izražava razumijevanje za racionalne argumente i sentimente obje strane. Šerbo Rastoder se priklanja, iako ne otvoreno, ideji nezavisnosti. A i Elizabet Roberts ispoljava simpatije prema crnogorskoj samostalnosti, iako takođe nastoji da očuva objektivnost.

Razvoj nakon 1989. godine je najlošije obrađen u knjizi Tomasa Fleminga, koja u završnim djelovima predstavlja kaleodoskopski slijed esejističkih zapažanja i selekciju izabranih informacija. Iz nje ništa ne možemo saznati o crnogorskoj poziciji na početku rata 1991. godine i učešću crnogorskih rezervista u napadu protiv slabo branjene južne Dalmacije. Detaljnije se posvećuje crkvenoj problematici, đe nedvosmisleno simpatiše stavove Srpske pravoslavne crkve, preciznije rečeno stavove njenog radikalnog nacionalističkog krila, koje je početkom 90-ih reprezentovao cetinjski mitropolit Amfilohije Radović. Kao što je već rečeno, prema crnogorskom nacionalnom identitetu i političkoj platformi vezanoj uz njega američki autor je zauzeo potpuno negativan stav. U skladu s ekstremnim srpskim shvatanjima iz 90-ih piše o podrivačkim hrvatskim uticajima i Hrvate predstavlja kao agresivne pobornike hegemonističke ideje „Mitteleurope“, nasljednike habsburških i nacističkih tradicija, koje u lokalnim sredinama podržavaju prije svega mafija, komunisti i proračunate nesrpske manjine, a sa strane i „poznati neprijatelj hrišćanstva“ (čitaj: Jevrejin) Džordž Soroš (George Soros). Sa srpske političke scene na prelomu 20. i 21. vijeka negativno ocjenjuje Slobodana Miloševića kao prezrenog marksističkog oportunistu, dok simpatiše nacionalno konzervativnog Vojislava Koštunicu a ne liberale okupljene oko Zorana Đinđića, kojeg apsurdno označava za „starog Miloševićevog prijatelja“. Za posljednje poglavlje Flemingove knjige važi isto što i za veći dio njegovog tumačenja istorije 20. vijeka: takav odnos prema činjenicama je sa stručnog aspekta neprihvatljiv i knjiga se ne može prihvatiti ni kao slobodniji, publicistički uvod u crnogorsku problematiku. Začudujuće je

da se na Flemingovu knjigu toliko puta pozivaju Kenet Morison i Elizabeta Roberts, koji sami pišu umjereno i u skladu s vladajućim akademskim navikama, a da ne komentarišu njegove ekstremističke ultradesničarske stavove i neprihvatljivo izvrtanje osnovnih činjenica, čime mu daju određeni legitimitet.

U knjizi Elizabete Roberts period nakon 1991. je obrađen u simptomatično nazvanom poglavlju *The Djukanović Years*. Međutim, politička evolucija crnogorskih predstavnika, koji su se od lojalnih Miloševićevih saveznika kakvi su bili početkom 90-ih postepeno transformisali u njegove najznačajnije unutrašnje protivnike krajem te iste decenije, opisana je samo ovlaš. Upravo zbog toga je njena knjiga koja je na Zapadu prihvaćena vrlo pozitivno, ponegde čak i s prećeranim oduševljenjem, bila kritikovana od nekih crnogorskih intelektualaca. Zamjeran joj je nedovoljno kritičan odnos prema личности Mila Đukanovića i režima koji je taj prevrtljivi političar posljednjih dvadeset godina personifikovao.⁹² U analizi petnaest postjugoslovenskih godina tokom kojih je Crna Gora ostala zajedno sa Srbijom Roberts je svoju pažnju usmjerila na period od kraja 90-ih do 2006. godine, kad je Đukanović uspio da se prezentuje kao prozapadni reformistički političar demokratskog tipa. Time je kamuflirao svoju prethodnu, vrlo problematičnu, ulogu Miloševićevog saveznika koji je po potrebi bio sposoban instrumentalizovati militarističke tradicije

⁹² U tom smislu valjda je najdalje otišao britanski recenzent novina *The Economist*, čiji je prezrivi pogled s visine, tipičan za vrhunac ere viktorijanskog kolonijalizma, proglasio, da u narednih sto godina neće biti potrebna nova knjiga o crnogorskoj istoriji, vidi: *Fighting and Looting*, *The Economist*, February 1st, 2007, <http://www.economist.com/node/8626789>.

i antihrvatska raspoloženja, dugi niz godina sistematski gušiti opoziciju i uporno kočiti razvoj nezavisnih medija. Glavno težište rada Elizabete Roberts leži očito u klasičnom periodu crnogorske samostalnosti prije 1918. godine. Pravi karakter crnogorskog postkomunističkog režima – promjenljivog, prilagodljivog i u regionalnom kontekstu s visokom sposobnošću preživljavanja – nije uspjela kompleksno opisati. Uz postepenu, ali dugotrajno gledajući potpuno radikalnu promjenu oficijelne ideologije koju su u toku nekoliko izbornih ciklusa uspjeli realizovati i pri tome sačuvati partijsku i ličnu moć, glavna karakteristika posljednjih dvadeset godina je potpuna preraspodjela imovine u svim segmentima crnogorske ekonomije, od nekad ključnih državnih preduzeća (aluminijskog kombinata u Podgorici, nikšićke željezare, luke u Baru itd.) preko turizma, pa sve do nekretnina. O procesu privatizacije i promjeni crnogorskog rukovodstva od populističke podrške konzervacije titoističkih socijalističkih tekovina do sadašnjeg ultra-liberalnog shvatanja kapitalizma, od kojeg je najviše profitirala upravo neprekidno vladajuća oligarhija, iz knjige Elizabete Roberts ne možemo saznati praktično ništa. U tom smislu se britanska historičarka ne razlikuje od ostalih autora koji su se takođe posvetili glavnim političkim događajima i konceptualizaciji konkurentnih etničkih identiteta dominantne pravoslavne populacije, a da su pri tome sasvim zanemarili dalekosežne promjene u imovinskoj strukturi.

Posljednje Rastoderovo poglavlje „Crna Gora i raspad jugoslovenske federacije“ ima manje-više obrnut hronološki akcent od onog koji je izabrala Elizabeta Roberts. Domaći historičar se više posvećuje događajima na prelomu 80-ih i 90-ih i prvoj polovini 90-ih godina.

Udaljavanje Đukanovića od Miloševićevog Beograda vidi kao pozitivan znak demokratizacije, a crnogorsko neučešće u kosovskom ratu 1998–1999 ocjenjuje kao racionalan rascjep s retrogradnom militarističkom i političkom tradicijom. Preostalo vrijeme do nastanka transformisane srpsko-crnogorske „unije s ograničenim jemstvom“ 2003. godine, s kojom njegova knjiga završava, opisuje ovlaš, ograničavajući se samo na ključne datume i događaje. Međutim, za razliku od Elizabete Roberts, više pažnje posvećuje periodu kad je Crna Gora bila vjerni satelit Miloševićeve Srbije. U tom kontekstu otvoreno imenuje niz negativnih karakteristika iz tog vremena: militarizaciju društva, kontrolu medija, vojno i politički besmisleni napad na Dubrovnik i diskriminaciju manjina, koja je u upadljivom kontrastu s kasnijom susretljivom politikom Đukanovićeve administracije prema Bošnjacima, Albancima i Hrvatima s kraja 90-ih. Rastoder bez uvijanja naziva stvari pravim imenom i kao angažovani intelektualac, kritičan je prema tadašnjem režimu. Za razliku od Keneta Morisona koji u vezi s udaljavanjem Đukanovićevog rukovodstva od Miloševićeve politike analizira gotovo isključivo ponašanje najvećih političkih aktera, Rastoder govori u širem smislu o otrežnjavanju i sazrijevanju cijele društvene zajednice kojem su se vladajući krugovi, da bi sačuvali vlast, morali prilagoditi. Na kraju analizira cjelokupni razvoj crnogorske državnosti od kraja Drugog svjetskog rata, čiji lajtmotiv je – po njegovom mišljenju – postepeno jačanje republičke državnosti. Na početku 90-ih godina, kad se Crna Gora tokom raspada SFRJ jednoznačno postavila na stranu Srbije i za razliku od ostalih republika kao jedina održavala dotadašnji državnopravni savez, moglo se činiti da gubi preosta-

le prerogative državnosti, ali ona je u stvari sticala još kvalitetniji, viši nivo suvereniteta od onog koji je imala u posljednjim godinama postojanja socijalističke federacije. Slična situacija je vladala i 2003. godine kad je očuvanje saveza sa Srbijom u novoj formi tvrdokornim pristalicama nezavisnosti izgledalo kao izdaja suvereniističkih ideja. Međutim, to je bio – po Rastoderu – opet daljnji korak prema nezavisnosti.⁹³ Naravno, tu evoluciju ne vidi samo u pozitivnom svijetlu. Konstatuje da praktično nijedna ustavna promjena nije prošla bez kršenja u tom trenutku važećih zakona i zaobilaženja propisa. Pojedinačne faze tog dugotrajnog procesa – po njegovom mišljenju – slikovito potvrđuju činjenicu da se demokratski način rješavanja problema u domaćoj političkoj tradiciji još nije ukorijenio. I pored toga što je razvoj nakon 2003. izvan vremenskog okvira knjige, posljednje godine koje analizira su dodirnete samo ovlaš tako da će čitaocima Rastoderove knjige, kao i ostalih pregleda, nedostajati osnovne karakteristike promjene imovinskih odnosa i ocjena crnogorske verzije postkomunističke ekonomske transformacije.

Kao što je već bilo rečeno, Kenet Morison svoj opis postjugoslovenskog perioda utemeljuje na najdetaljnijem istraživanju i zato odgovarajuća poglavlja iz njegovog rada najbolje, u glavnim crtama, opisuju dugi proces crnogorskog osamostaljivanja od svih analiziranih pregleda. Autor pažnju posvećuje političkom razvoju u zemlji i nakon objavljivanja nezavisnosti.⁹⁴ Me-

⁹³ ANDRIJAŠEVIĆ – RASTODER, *The History of Montenegro*, 272.

⁹⁴ Kenneth MORRISON, *Change, Continuity and Consolidation: Assessing Five Years of Montenegro's Independence*, LSEE

đutim, za razumijevanje ključnih trendova političkog i privrednog razvoja od raspada SFRJ do nastanka uni-
je Srbije i Crne Gore ne treba zaboraviti na kolektivnu
monografiju koju je uredio Florian Bieber, koja je pored
ostalog, detaljnije od Morisonovog teksta posvećena
pojedinačnim izborima ili konstituisanju i razvoju poli-
tičkih stranaka 90-ih godina.⁹⁵

Na osnovu Morisonovog opisa postjugosloven-
skog perioda očito je da u nekim pitanjima nije sasvim
svjestan određenog kontinuiteta s prethodnim socijali-
stičkim periodom naročito u vezi s debatama o iden-
titetu nakon Drugog svjetskog rata kojima je pažnju
poklanjao sporadično i površno. Na određenim mjesti-
ma čitalac može steći utisak da su se ta pitanja pojavila
tek nakon raspada Jugoslavije, uopšte u periodu nakon
1989. Morison češće primjećuje npr. kulturni razvoj,
naročito u vezi s inicijativom za nezavisnost. Za razliku
od poglavlja o istoriji prije 1989. u kojem tek površno
spominje postojanje relativno brojnih etničkih i vjerskih
manjina, toj temi se u vezi s događajima iz posljednje
dvije decenije posvećuje sistematičnije. Tako nije za-
boravio na osnovne probleme manjina i zločine protiv

Papers on South Eastern Europe, Issue 2, London, 2011, [http://
www2.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/LSEE/Publications.
aspx](http://www2.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/LSEE/Publications.aspx).

⁹⁵ Florian BIEBER (ur.), *Montenegro in Transition: Problems of
Identity and Statehood*, Baden-Baden: Nomos, 2003; Jens BEC-
KER – Achim ENGELBERG (eds.), *Montenegro im Umbruch*,
Münster: Westfälisches Dampfboot, 2003. U djelima koja anali-
ziramo autori nijesu mogli koristiti knjigu francuskog politiko-
loga Amaela Kataruze, takođe posvećenu crnogorskoj politici i
društvu nakon raspada Jugoslavije, koja je izašla kasnije, vidi:
Amaël CATTARUZZA, *Territoire et nationalisme au Monténé-
gro: les voies de l'indépendance*, Paris: Harmattan, 2010.

njih iz prve polovine 90-ih godina koji su često bili u vezi s ratom u sušednoj Bosni i Hercegovini, prema kojem je tadašnje podgoričko rukovodstvo Demokratske partije socijalista zauzelo manje-više identičan stav kao i njima prijateljski srpski režim pod rukovodstvom Miloševićevih socijalista u Srbiji. Spominje npr. diskriminaciju lokalnog ogranka Stranke demokratske akcije u Sandžaku, čije rukovodstvo je između ostalog bilo 1994. osuđeno u montiranom procesu a onda i zatvoreno, opsijedanje Pljevalja četničkim paravojnim jedinicama 1993. godine,⁹⁶ etničke čistke bošnjačkog stanovništva u Bukovici ili predavanje bošnjačkih izbjeglica jedinicama bosanskih Srba, što je početkom rata imala običaj da čini crnogorska policija. Međutim, pogrešno navodi detalje iz tzv. slučaja Štrpci iz 1993. godine kad su pripadnici bosanskosrpske jedinice zaustavili brzi voz na pruzi Beograd – Bar, izveli putnike s nesrpskim imenima i onda ih masakrovali.⁹⁷ Lokalitet Štrpci se ne nalazi na crnogorskoj teritoriji, kao što autor pogrešno pretpostavlja i na osnovu čega zaključuje da su u to vrijeme paravojne bosanskosrpske jedinice bile aktivne u Crnoj Gori.⁹⁸ Naime, s obzirom na konfiguraciju planinskog terena pruga koja spaja Crnu Goru sa Srbijom prolazi i nekoliko kilometara dugu trasu kroz Bosnu i Hercegovinu, što je tamošnjim srpskim ekstremistima

⁹⁶ Kontrolu nad etnički miješanim gradom na ševeru Crne Gore republička policija je opet stekla tek nakon višednevnog pregovaranja crnogorskog i federalnog rukovodstva na čelu s jugoslovenskim predsjednikom Dobricom Ćosićem s predstavnicima velkosrpskih oružanih paravojnih jedinica.

⁹⁷ Uopredi Rifat RASTODER, *Usud imena: Štrpci*, Podgorica: Almanah, 2003.

⁹⁸ MORRISON, *n. dj.*, 122.

omogućilo da napadnu voz čiji putnici pretežno nijesu ni bili svjesni da su nakratko napustili teritoriju Savezne Republike Jugoslavije.

Ipak, Morison uglavnom dobro opisuje glavne odlike tadašnje strukture i prelomne političke trenutke koji su ključni za razumjevanje 90-ih godina i početka novog milenija. Za dugotrajan uspjeh Demokratske partije socijalista (u koju se 1991. preimenovala republička komunistička partija) bilo je naročito u prvim godinama nakon raspada Jugoslavije presudno što je naslijedila stranačku strukturu koja je i u najzabačenijim mjestima imala na raspolaganju partijske ćelije, kao i njen prethodni monopol u vlasti i potpunu medijsku kontrolu.⁹⁹ Ta situacija će se polako početi mijenjati tek u drugoj polovini 90-ih u sferi elektronskih medija (tad su značajan uticaj imale naročito lokalne televizije i internet) a posebno nakon 2000-te godine. Morison, koji se sasvim usredsredio na političke peripetije kao da nije primjetio da su u to doba predstavnici režima uspješno kontrolisali i međusobno razdijelili znatan dio državne privrede, što je za nastavak funkcionisanja njihove vlasti bitnije od djelimičnog gubitka monopola nad medijima.

Morisonova knjiga na nekim mjestima ima određene nedostatke u opisivanju ponašanja najmoćnijih političkih aktera, dok ih opet na drugim mjestima opisuje objektivno. To se prije svega odnosi na pažnju koju je usmjerio na pojedine djelove i likove političkog establišmenta i razlike među njima, koje su u to doba bile sasvim zanemarivane kako u javnom diskursu tako i u

⁹⁹ U Crnoj Gori su, uz dva državna televizijska programa i državne radio stanice, sve do 1997. izlazile samo jedne dnevne novine (državne, odnosno partijske novine *Pobjeda*). Te godine počinju izlaziti nezavisne i danas najčitanije dnevne novine *Vijesti*.

redovima opozicije, koja je cijelu oligarhiju iz prve polovine 90-ih videla jednoznačno i monolitno kao konzervativne komuniste i velikosrpske unioniste. Morison naprotiv sasvim uvjerljivo pokazuje kako se inicijalne sitne razlike i nesuglasice mogu postepeno kristalisati u međusobne animozitete i prerasti u formiranje novih interesnih grupa. To je na kraju dovelo do raspada DPS na Đukanovićevo „suverenističko“ i Bulatovićovo „probeogradsko“ krilo.¹⁰⁰ Dio o uzrocima razdora 1997–1998 godine nesumnjivo spada među najbolje što je do sada o toj temi napisano. Može se zaključiti da, što je bliže sadašnjosti, odnosno 2006. godini, to je Morisonovo izlaganje bolje, na što nesumnjivo ima uticaj autorovo lično iskustvo. Na crnogorskom putu prema nezavisnosti kao ključno vidi to, što je konflikt – koji se prvobitno odvijao u zatvorenoj sredini malih skupina koje su imale najveću političku i ekonomsku moć – postao masovan. Kad je između njih došlo do razdora, iza kojeg su se krili više lični interesi nego ideološki ili nacionalni razlozi, obje grupe su morale iznova sticati legitimitet. Da bi krilo DPS, tad već pod apsolutnom kontrolom Đukanovića, demokratski legitimisalo svoju pobjedu bio mu je neophodan masovni odziv glasača. S obzirom na promjenu konfiguracije političke scene morali su tražiti novu glasačku bazu, pa su se usmjerili prije svega na pristalice veće republičke nezavisnosti i pripadnike manjina. Zato je prvobitno lična borba za vlast za potrebe javnog diskursa bila interpretirana kao sukob dva nacionalizma. Zahvaljujući brzom omasovljenju konflikt

¹⁰⁰ Bulatovićevo krilo koje je nakon niza mjeseci unutrašnjopolitičkih sukoba bilo poraženo, otrglo se od DPS i formiralo novi samostalan politički subjekt, Socijalističku narodnu partiju (SNP).

između Bulatovića i Đukanovića dobio je – po Morisonovom mišljenju – karakter borbe za formu državnosti.

Morisonova analiza razdora u DPS-u i geneza novog kursa za nezavisnost pobjedničkog krila na čelu s Đukanovićem vrlo je precizna. Autor je ujedno svjestan da se pokret za nezavisnost nipošto ne može svesti samo na događanja u državnom rukovodstvu. Program za nezavisnost prisutan je na crnogorskoj političkoj sceni od samog početka 90-ih kad ga je intenzivno počeo propagirati opozicioni Liberalni savez. Ideju nezavisnosti simpatisalo je još nekoliko manjih stranaka, a bila je popularna i među nezavisnim intelektualcima. Pripadnici nezavisnosti su se između ostalog okupljali oko nedeljnika *Monitor*, Matice crnogorske i Crnogorskog PEN centra, a podršku su imali i od nekih kulturnih institucija (npr. Centralne narodne biblioteke). Za nezavisnost su se logično otvoreno izjašnjavali i predstavnici nesrpskih manjina (tj. Bošnjaci/Muslimani, Albanci i Hrvati). Dok su glasači iz redova manjina pragmatičnu promjenu Đukanovićeve administracije u smjeru multikulturne politike i nacionalne tolerancije uglavnom brzo ocijenili, a od kraja 90-ih i masovno podržavali DPS, kod jednog dijela etničkih Crnogoraca je izazvala dosta sumnji. Naročito su predstavnici Liberalnog saveza i nakon što je Đukanović „progledao“, s obzirom na svoja prethodna iskustva, odbijali političku saradnju s DPS i još su ga optuživali za krađu njihovog dugogodišnjeg izbornog programa koji je Đukanović tokom većeg dijela 90-ih godina žestoko napadao. Za razliku od ostalih autora, Morison posvećuje pažnju nastojanjima DPS da eliminiše uticaj liberala i nakon 2000. godine, kad je kao vladajuća stranka malo nakon Miloševićevog pada, jednoznačno podržavala nezavisnost. Autor tu opet pokazuje

da izvršno poznaje princip po kome funkcioniše crnogorski režim, računajući i način na koji se vrše politički pritisci, lični napadi i medijska manipulacija. U prvim godinama 21. vijeka DPS uspijeva marginalizovati i rasturiti stranku koja je početkom 90-ih kao prva došla s idejom o nezavisnosti i koja je najsystematičnije istupala protiv uvlačenja Crne Gore u rat i protiv kršenja demokratskih mehanizama i prava manjina. Tako je 2003. godine DPS ovladao cijelim pokretom za nezavisnost i daljnji put prema nezavisnosti se odvijao manje-više u Đukanovićevoj režiji. Morison visoko cijeni principijalni antirežimski stav dugogodišnjeg vođe liberala Slavka Perovića a vladajuću stranku optužuje da je sistematskim pritiskom postepeno likvidovala Liberalni savez. Međutim, takva procjena je isuviše jednostrana jer je protiv liberala od strane DPS u prvoj polovini 90-ih vršen još veći pritisak ali tada bez uspjeha. Naime, razdor u Liberalnom savezu i njegov definitivni kraj izazvali su prije svega lični konflikti unutar same stranke.

Uz detaljan opis referendum za nezavisnost iz 2006. godine Morisonova knjiga nudi i analizu kratke istorije srpsko-crnogorske unije o kojoj se do sada u stručnoj literaturi nije puno pisalo. Ukazuje na to kako je crnogorska strana strukturu te državne vlasti – u koju je bila uvučena djelimično i pod međunarodnim pritiskom – uspjela tokom tri godine njenog postojanja iskoristiti za realizovanje svojih ciljeva. Crnogorci su još u to vrijeme izgradili bazu za funkcionisanje samostalne države: maksimalno su pojačali značaj republičkih institucija, uspostavljali su sopstvene političke i privredne odnose s inostranstvom, izabrali su nove državne simbole, radili na formiranju sopstvene državne nezavisnosti i utvrđivanju svog vlastitog etničkog, kulturnog

i istorijskog identiteta, te su ubrzali proces privatizacije i otvaranja zemlje inostranom kapitalu (naročito nakon 2004. godine). Srbija je u tom međusobnom odnosu imala manje-više pasivnu ulogu i više se posvetila kosovskom pitanju nego svom odnosu s partnerskom republikom. Postepeno je sa sve više rezignacije reagovala na ispoljavanja crnogorskih ambicija i opstrukcija. Međutim, istorija srpsko-crnogorske unije u budućnosti tek treba da se detaljnije ispita.

Iako su glavne karakteristike političkog razvoja dobro opisane prije svega u Morisonovoj knjizi, ali i kod Rastodera i Roberts, istovremeno je očito da kod opisivanja postjugoslovenskog perioda nailazimo na jedan već gotovo ustaljeni način opisivanja nedavne prošlosti i današnjih događanja na Balkanu. Naime, preferiraju se problemi političkog karaktera, pitanja nacionalizma i identiteta dok se socijalna pitanja, kultura i promjena u privrednoj strukturi zapostavljaju. Iako se, s obzirom na opšte principe rada s izvorima, profesionalni historičar s pravom može žaliti da nedavnu prošlost ne može adekvatno opisati, ako se već prihvati pisanja sinteze koja ima ambiciju da opiše kompleksni razvoj zemlje ili regije, trebao bi nastojati da makar u okviru mogućnosti naznači glavne karakteristike savremenih trendova. Moguće je da će se relativno brzo većini pregleda i monografija napisanih tokom posljednje dvije decenije o raznim aspektima moderne istorije Balkana zamjerati da nose pečat epohe upravo zbog dominacije nacionalizma i politike na štetu ostalih aspekata. Kenet Morison koji se u okviru analiziranih pregleda crnogorske istorije najsystematičnije bavio postkomunističkim periodom konstatuje da je u crnogorskoj sredini od 1997. do 2006. glavna tema bila pitanje državnopravnog položaja ze-

mlje. U određenoj mjeri je nesumnjivo u pravu, pogotovo ako se misli na javni ili politički diskurs. U šeni državnopravnih natezanja ostala su druga, možda i značajnija pitanja: uvođenje eura 2002. godine, otvaranje zemlje inostranim investitorima 2004. godine (uključujući pravo stranaca da kupuju zemlju, što je u kratkom periodu sasvim promijenilo vlasničku strukturu prije svega na jadranskoj obali), odnosno opšta promjena ekonomske strukture i vlasničkih odnosa. U ovom trenutku je teško predvidjeti kakav će uticaj imati demografske (uz dinamičnu transformaciju koja se odvija na jadranskoj obali, riječ je prije svega o ubrzanom napuštanju ruralnih oblasti i velikoj koncentraciji crnogorske populacije u glavnom gradu) i imovinskopravne promjene, ali je nesumnjivo da će biti značajne ne samo u crnogorskom već i u širem balkanskom kontekstu. Nekad se čini da je nakon 1989. u jugoistočnoj Evropi i u balkanološkim akademskim krugovima u svijetu, napuštena ne samo marksistička terminologija (u dogmatskoj formi s pravom diskreditovana) već i minimalni ošjećaj za ozbiljna socijalna i ekonomska pitanja. Moguće je da će istoričari u budućnosti debate o etničkim identitetima, nacionalne diskurse ili konstantna cjepkanja i pregrupisavanja na političkoj sceni, koja su tokom posljednje dvije i po decenije u centru pažnje, smatrati za svojevrsni folklor našeg doba, koji posmatrano iz duže vremenske perspektive nema ni približno takav značaj.

Zaključak

Nakon detaljne analize pregledâ crnogorske istorije objavljenih u postjugoslovenskom periodu na kraju ćemo pokušati ocijeniti njihov doprinos i međusobne

razlike u pristupu problematici. Upozorićemo i na opšte probleme koji se javljaju u savremenoj historiografskoj literaturi o Crnoj Gori koji su se nametnuli tokom ove analize, a spomenućemo i određene trendove koji nam se čine relevantnim u širem kontekstu savremenih interpretacija istorije Balkana, odnosno cijele bivše komunističke Evrope.

Među analiziranim pregledima nije bilo nijedno djelo crnogorskog ili srpskog autora koje bismo mogli označiti za nacionalističko tumačenje u pravom značenju te riječi. Knjiga Tomasa Fleminga u kojoj su preuzeti mnogi prevaziđeni kao i noviji krajnje zaoštreni stavovi tipični za diskurs nekih srpskih nacionalističkih krugova – primjer je takve nacionalističke argumentacije, ali bez obzira na sve ne možemo ga smatrati za autentičnog predstavnika takvih ideja. To je istorijska publicistika stranog autora koji balkansku materiju interpretira pomoću projekcija svojih idejnih pozicija i pritom se oslanja na niz elemenata jednog od lokalnih diskursa koji je naizgled srodan s njegovim sopstevnim viđenjem svijeta.¹⁰¹ S profesionalnog aspekta Flemingov rad je najsporniji od svih analiziranih pregleda i uprkos stručnim ambicijama njegovo tumačenje istorije ove zemlje je neprihvatljivo.

Knjiga Živka Andrijaševića i Šerba Rastodera je reprezentativni plod savremenog crnogorskog diskursa. Tokom procesa utvrđivanja specifičnog crnogorskog identiteta u vezi s referendumom o nezavisnosti, kao i u

¹⁰¹ Za upoznavanje s tumačenjima koja u skladu sa starijom tradicijom vide crnogorsku istoriju kao sastavni dio šire srpske istorije mogu se preporučiti solidna djela srpskih autora (npr. već više puta spomenuti S. Ćirković), a ne djela lokalnih nacionalista i njihovih „kolega“ iz inostranstva.

prvim godinama formiranja suverene države odigrala je određenu „državotvornu“ ulogu. Određena doza etnocentrizma na štetu šireg konteksta je u pisanju narodnih istorija uobičajena pojava ali kao što je već rečeno ovo djelo domaćih historičara ne spada u nacionalističku produkciju.¹⁰² Oba autora se profesionalno drže standarda svoje discipline. Osnovni problem njihove sinteze je činjenica da neka od bitnih pitanja ostavljaju bez odgovora, a niz problema samo naznačavaju ne uvodeći ih u širi kontekst. Naročito u dijelu o novijoj istoriji izbjegavaju jednoznačne odgovore na pitanja u vezi s razvojem nacionalnog identiteta Crnogoraca iako je razumijevanje tog problema veoma bitno za tumačenje istorije 20. vijeka. Nedostatak predstavlja i slabo poznavanje stranih istraživanja o balkanskoj istoriji, odnosno nedovoljno korišćenje stranih izvora. Nasuprot tome, za pozitivnu odliku njihovog rada mora se označiti nastojanje da se određeni aspekti socijalne, privredne i kulturne istorije integrišu u naraciju koja inače primarno prati politički razvoj. U tom smislu njihovo djelo pruža kompleksnije predstave o istoriji zemlje nego djela ostalih autora koja su prije svega usmjerena na političku istoriju u klasičnom smislu te riječi.

Knjiga Elizabete Roberts može neupućenim stranim čitaocima poslužiti kao najbolji uvod u crnogorsku istoriju. Za razliku od djela Keneta Morisona, čije se težište uprkos nazivu krije u tumačenju događanja iz posljednjih 25 godina, Roberts nudi i osnovni pregled istorije srednjeg i novog vijeka. Iako je politika u njenom tumačenju primarna, autorica ističe i specifičnosti

¹⁰² Uporedi npr. Radoslav ROTKOVIĆ, *Kratka ilustrovana istorija crnogorskoga naroda*, Podgorica: Crnogorska izdanja, 2005 (odnosno, prvo kraće izdanje: Cetinje, 1996).

privrednog i socijalnog života (transhumaciju, iseljavanje, hajdučiju, negativan odnos prema zemljoradnji, položaj žene itd.). Ti, kao i neki drugi fenomeni, nijesu puki dodatak glavnoj liniji tumačenja. Bez napomena o osnovnim karakteristikama društvene organizacije Crna Gora (a isto važi i za druge balkanske države) bi mogla izgledati kao standardna, nešto zaostaliya evropska zemlja. Međutim, tek s upoznavanjem socijalne, privredne i kulturne istorije postaje jasno koliko značajnu i mnogostruku ulogu u istoriji te regije od početka 19. vijeka zauzima proces modernizacije. Od svih autora upravo Roberts odgovara najjasnije i u skladu sa savremenom stručnom terminologijom na pitanja o etničkom identitetu Crnogoraca u raznim periodima prošlosti.

U poređenju s djelima ove vrste – sintezama pojedinih država objavljenim posljednjih godina – knjiga Elizabete Roberts je dosta dobro napisana i čitljiva. Istovremeno se u potpunosti možemo složiti i sa stručnim primjedbama koje je kratko nakon njenog objavljivanja iznio historičar Srđa Pavlović. Autorica je vješto sumirala postojeću sekundarnu literaturu s engleskog, a nešto malo i s drugih jezika, međutim nije pokazala dovoljno poznavanje historiografske literature južnoslovenske provenijencije koja je za upoznavanje s istorijom Crne Gore kvantitativno i kvalitativno neuporedivo značajnija. Bez vlastitih istraživanja u pravom smislu te riječi ponudila nam je novu i preglednu verziju crnogorske istorije na osnovu starije strane literature. S obzirom na nedostatak sličnih pregleda i pogodan trenutak objavljivanja njena knjiga je izazvala pozitivan odjek.¹⁰³

¹⁰³ Aktuelnost određenih tema s kojom može biti povezan i uspjeh stručnih djela objavljenih u pogodnom trenutku sama po sebi ne znači ništa loše. U sličnim uslovima izazvala je cjeloevropski

Kao što smo već više puta konstatovali, knjigu Keneta Morisona ne možemo smatrati za sintezu crnogorske istorije u pravom smislu te riječi. U njegovoj knjizi poglavlja o periodima prije raspada SFRJ ostavljaju utisak kao da su nešto suvišno, kao obični dodatak temi koja je njegov prioritet – a to je pitanje razvoja državnosti i odnosa sa Srbijom. U toj problematici Morison se naravno vrlo dobro orijentiše i njegovo tumačenje najnovijih događaja svakako moramo preporučiti čitaocima.

Komparativna analiza sinteza crnogorske istorije iz posljednjih godina u širem kontekstu postjugoslovenske produkcije pokazuje da istraživanje crnogorske prošlosti ima cijeli niz problematičnih aspekata. U prvom redu se radi o različitim međusobno ne samo suprotstavljenim, već i isključivim interpretacijama, koje su nastajale u tijesnoj vezi s pitanjem državnopravnog položaja Crne Gore i etničkog identiteta Crnogoraca. Ideološki motivisani konflikti koji još od kraja 80-ih godina oštro dijele crnogorsko društvo, a nijesu popustili ni nakon proglašavanja nezavisnosti 2006. godine, imaju uticaj prije svega na interpretacije domaćih historičara, međutim u većoj ili manjoj mjeri utiču i na radove stranih stručnjaka. Pažljiv i komparativan rad s izvornom građom i sekundarnom literaturom uz poštovanje profesionalnih standarda može u znatnoj mjeri ograničiti uticaj pristrasnih i neobjektivnih stavova na stručni diskurs. Drugi, još veći problem predstavlja činjenica da niz autora nije obavilo adekvatna vlastita istraživanja, ili su ih obavili samo parcijalno u vezi s određenim problemom ili istorijskim periodom. Neki od stranih autora su na-

odjek npr. knjiga Konstantina Jirečeka *Dějiny národa bulharského* (Istorija bugarskog naroda) iz 1876. godine.

pisali pregled istorije konkretne države i teritorije bez znanja lokalnih jezika, što znači bez korištenja apsolutne većine sekundarne literature koja na drugim jezicima nije dostupna. Za razliku od njih domaći istoričari ponekad ne pokazuju dovoljno poznavanje šireg regionalnog konteksta i nijesu upoznati sa stranom literaturom o svojoj zemlji i široj regiji. Ujedno je evidentno da su sve knjige koje smo analizirali nastale u direktnoj vezi s procesom crnogorske emancipacije od Beograda, koji je kulminirao proglašenjem nezavisnosti. S razlogom možemo pretpostaviti da je aktuelna potražnja po svemu sudeći ubrzala nastanak nekih od analiziranih djela, što se ispoljava u nepoznavanju šire historiografske literature, nedovršenosti nekih odlomaka ili cijelih poglavlja. To naravno nijesu samo odlike pregleda crnogorske istorije: politička aktuelnost se još više ispoljila u produkciji sličnih sinteza kao i parcijalnih izlaganja o istoriji južnoslovenskih zemalja napisanih ratnih 90-ih godina. Na kraju krajeva, brzina i nedorađenost, s obzirom na današnji u globalnom mjerilu sve haotičniji, zahtjevniji i birokratskiji način funkcionisanja akademskog rada, postaju sve više problem svih profesionalnih istoričara

Ako na trenutak ostavimo autore analiziranih pregleda i pozitivne i negativne karakteristike njihovih djela, i obratimo pažnju na širu perspektivu historiografske produkcije o Crnoj Gori iz posljednje dvije i po decenije, naići ćemo na cijeli niz problema i nedostataka. Neki od ključnih perioda i tema nijesu dovoljno istraženi niti reflektovani. Ako se ograničimo samo na 20. vijek može se konstatovati da su istraživanja nekih perioda (npr. Prvi i Drugi svjetski rat) u postjugoslovenskom periodu stagnirala, dok istraživanja nekih drugih

perioda praktično nijesu ni započela (to važi prije svega za funkcionisanje komunističkog režima s izuzetkom njegove inicijalne faze od kraja rata do polovine 50-ih). Izlaganjima jednoznačno dominira tradicionalna politička istorija, djelimično dopunjavana privrednom istorijom. Socijalna i kulturna istorija, a da i ne govorimo o novim metodološkim i interpretativnim metodama tipa oralne istorije ili rodni studija (*gender studies*), u tumačenjima crnogorske istorije za sada igraju minimalnu ulogu ili sasvim nedostaju.¹⁰⁴ Pažnja domaćih i stranih istoričara se, ne samo u slučaju Crne Gore već i šireg postjugoslovenskog prostora i balkanskog konteksta, posljednje dvije i po decenije usmjerava prije svega na probleme nacionalizma, etničkog identiteta i političkog života, dok su marginalizovane ili u potpunosti zapostavljene druge, često i značajnije teme vezane za socijalni, kulturni ili privredni život. Jedna od ključnih posljedica takvog pogleda – kako u pregledima koje smo analizirali tako i u široj stručnoj produkciji – je zapanjujuće neispoljavanje interesa za radikalnu ekonomsku transformaciju iz posljednjih dvadesetak godina koja je predodredila daljnji razvoj možda još više i dugotrajnije nego promjene državnopravnog statusa ili razvoj samosvojnog etničkog identiteta Crnogoraca.

¹⁰⁴ Specifičan izuzetak s početka 90-ih predstavlja istraživanje Zorke Millich (Milić), koja se posvetila biografskim ispovjedima stogodišnjih žena (uključujući i pripadnice manjina), uporedi: Zorka MILLICH, *A Stranger's Supper: An Oral History of Centenarian Women in Montenegro*, Farmington Hills, 1996, odnosno crnogorski prijevod: Zorka Milić, *Tuđa večera. Kazivanja stoljetnih žena iz Crne Gore*, Podgorica: CID, 1996.

SUMMARY

Narratives of Identity: Selected Studies in Montenegrin History

This work represents a collection of selected studies on several aspects of Montenegrin history, politics and intellectual debates, originally written in English or Czech and first published in conference volumes, collective monographs and scholarly journals. All texts included in this book focus, in varying degrees and from different angles, on the questions of narratives of identity (especially national and religious identity), interpretations of history and political instrumentalization of these issues in Montenegro since the 19th century until present.

Regimes of Historicity, Identity and Temporality in Montenegro, 1905–1945

The chapter reconstructs the debates on history, temporality and identity in Montenegro since the beginning of the 20th century until the end of WWII, applying the notion of „regimes of historicity“ defined by François Hartog in his *Régimes d'historicité: présentisme et expériences du temps* (Paris 2003). It is primarily based upon discursive analysis of selected sources produced by Montenegrin authors, usually in the form of articles or books devoted to history, ethnography, „characterology“ and politics. It underlines the connection between

the re-ordering of time in reaction to modernity and the redefinitions of Montenegrin identity. The author first outlines the collective narratives prevalent before WWI during the „ancien régime“ of Prince Nikola, the last ruler of independent Montenegrin monarchy, with their stress on heroism, past glory and dynastic legitimacy. The second section deals with their critical reassessments, triggered by the establishment of Yugoslavia, which represented a radical rupture with older traditions, as it was articulated in the texts of authors who did not dispute Yugoslavia's existence and the larger Serb identity of the Montenegrins. The third section focuses on those intellectuals who newly re-interpreted the history and identity of the Montenegrins in ethnic terms by authors of the new nationalist orientation between the 1920s and 1940s. Finally, the author analyzes the interpretative paradigms imposed by the victorious Communist regime after the reestablishment of Yugoslavia as a socialist federation in 1945.

Montenegrin debates about history, identity and temporality were greatly influenced by intellectual developments in other South-Slavic regions. The 19th-century notions of Montenegrin identity and history were to a significant degree shaped by outsiders, especially Serbs from Dalmatia and Vojvodina, who participated in the political and cultural life of the small principality due to the lack of sufficiently educated local cadres. The absorption of Montenegro into the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes on the one hand intensified the intellectual importance of Belgrade for a significant segment of the Montenegrin intelligentsia, but it also resulted in a more profound exposure to Croatian influences. Intellectual transfers from beyond Yugosla-

via were usually filtered through the more developed Yugoslav centers. Finally, the leftist authors associated with the Communist party, whose contributions to the discourses on Montenegrin identity were notable for their greater degree of discontinuity with the more traditional interpretative patterns, were founded on universal Marxist conceptualizations of modern society.

Despite the fact that their interpretations often radically differed to the point of mutual exclusivity, on a deeper level, the ideologues as well as the opponents of King Nikola's regime from the first years of the 20th century, the interwar pro-Yugoslav intellectuals and even the proponents of a distinct Montenegrin nation in fact shared a large number of attitudes and preconceptions. This is especially evident in their discursive strategies, which often tended to revolve around similar patterns, only with an appropriately updated content. Thus, for example, in the narratives of the advocates of a separate ethnic identity, the negative role previously taken by the Ottomans was newly assumed by Serbians. The interwar period did indeed represent a „crisis of times“ that shattered the traditional conceptualizations of history and identity in many ways. However, when it comes to the „order of times“ itself, in the more narrow Hartogian sense, it seems that many deep-seated attitudes toward the categories of past, present and future expressed by most Montenegrin authors from the period displayed signs of continuity after all. Despite the fact that history was being reinterpreted or rediscovered, the overall status attributed to the past still retained the characteristics of the „*Magistra vitae*“, as it offered important lessons to be learned and conditioned the present and the future. While admitting the reality of the great breach caused

by the First World War and its far-reaching effects, the minds of most interwar intellectuals from Montenegro still subscribed to the „ancient régime of historicity“ with its traditional granting of preeminence to the past. Their conceptualizations of the present were similarly inherited from pre-WWI discourses: The present was relatively bleak and transitory in comparison with both the glorious past and the hopeful future. The pre-WWI authors, pro-Yugoslav intellectuals as well as the proponents of Montenegrin distinctiveness basically shared a rather uncomplicated belief that the historically determined and therefore „natural“ form of statehood would inevitably result in the regeneration of the Montenegrin people one day. The left-leaning authors of the interwar period differed the most from their predecessors and contemporaries alike. They were markedly less interested in the past and more focused on the present, as was best demonstrated by their interest in debates about „characterology“ and social problems rather than historiography. The full expression of their views was largely constrained by the limits of interwar royal censorship. Their victory in the Second World War and imposition of a new, obligatory discourse on history and identity also meant the victory of a new regime of historicity, with its fairly typical modernist, predominantly future-oriented re-ordering of the previous temporal categories.

When it comes to the key notion of regimes of historicity as defined by François Hartog, the Montenegrin case from the first half of the 20th century seems to be fairly typical for 20th-century Europe in general, switching from the ancient version of the regime of historicity, with its predominantly „passéist“ perspective of history as „Magistra vitae“, through the „crisis of time“ period

triggered by the First World War, and finally arriving at a new, modernist, future-oriented model, successfully enforced by the new Communist regime after the Second World War.

**The Tomb of Njegoš on Mount Lovćen:
Transformations and Re-Interpretations
of a „lieu de mémoire“ in the Context of
Successive Political, Ideological and Nation-
Building Projects, 1845–2010**

This paper outlines the successive architectural changes, ideological appropriations and re-interpretations of the tomb of the Montenegrin ruler and poet Petar II. Petrović Njegoš (1813–1851) on the top of Mount Lovćen. Njegoš has been traditionally regarded as the greatest South Slavic poet of the 19th century. Since his burial in a simple Christian Orthodox chapel until the First World War, his final resting place was interpreted as a symbol of Montenegrin freedom and independence as well as that of the yet unfinished, wider struggle for the national liberation and unity of the Serbs and other South Slavs. In 1916, the chapel was damaged by artillery and the Austro-Hungarian occupation authorities ordered the removal of Njegoš's remains. In 1925, the poet's body was re-buried in an altered version of the original chapel during a ceremony attended by Yugoslav king Aleksandar Karadjordjević. During the inter-war period, the poet was reinterpreted as a prophet of the Yugoslav unification and even as a direct ancestor of king Aleksandar in order to strengthen the legitimacy of the rule of the Karadjordjević dynasty over Montenegro. In the 1950s, the Communist authorities decided

to replace the chapel with a secular mausoleum by the famous Croatian sculptor Ivan Meštrović in order to „bring Njegoš closer to the people“. In the liberal atmosphere of the 1960s, this decision led to heated debates between defenders and opponents of the project. At the turn of the 1960s and 1970s, the controversy acquired a nationalist dimension: it became a struggle between advocates of a separate Montenegrin ethnic identity who favored the construction of the mausoleum and proponents of Montenegro's Serb identity who tended to defend the Orthodox chapel. The communist authorities decided in favor of the mausoleum project: a new secular tomb was finally built in 1974. During the break-up of Yugoslavia, the whole controversy was re-opened as Serb nationalist intellectuals unsuccessfully demanded the demolition of the mausoleum.

Clericalization of Nationalism. Interpreting the Religious Rivalry Between Serbian and Montenegrin Orthodox Churches, 1989–2009

This paper attempts to provide a comprehensive overview of the dispute over the status of the Christian Orthodox Church in Montenegro after the break-up of Yugoslavia and the ongoing struggle of both churches for power, influence, political support, spiritual hegemony, places of worship and souls. In the early 1990s, Montenegro joined the group of several other predominantly Orthodox countries of Eastern Europe affected by religious schism. In October 1993, hundreds of Montenegrins gathered in the historical capital of Cetinje to proclaim the (re)establishment of an independent, auto-

cephalous Montenegrin Orthodox Church. Since then, Montenegro's Orthodox majority has been polarized by bitter religious rivalry between the clergy and active adherents of two churches: the Serbian Orthodox Church (*Srpska pravoslavna crkva*, SPC) and the canonically unrecognized Montenegrin Orthodox Church (*Crnogorska pravoslavna crkva*, CPC), both competing for legitimacy, influence, political support and property. The roots of the ongoing conflict are inseparable from questions of national identity and politics. While SPC maintains that Montenegrins represent a mere regional branch of the Serb nation and Montenegro one of the traditionally Serb lands, CPC has promoted the idea of separate Montenegrin national identity and has consistently voiced its support for Montenegro's independence from Serbia.

In the first section, the two mutually exclusive narratives of history and identity promoted by the rival churches are analyzed and compared with attention to contested periods and issues (such as the key issue of the status of the Orthodox church in Montenegro before 1918) which are interpreted in different ways by both churches and their sympathizers. The second part deals with the wider political and intellectual context during the break-up of Yugoslavia and tries to reconstruct the chain of events at the turn of the 1980s and 1990s which culminated by the establishment of the Montenegrin Orthodox Church in 1993. The following section analyzes the protracted dispute between the two rival churches and their followers since the mid-1990s until the first years after the proclamation of Montenegro's independence in 2006. Two specific issues are discussed in the next two sections: the bitter struggle for the control of

places of worship and the problem of alterations, appropriations and re-traditionalization of historical heritage (such as controversial reconstructions of monasteries), conducted largely by the Serbian Orthodox Church. The conclusion provides a summary of the current state of the religious rivalry, which can be best described as a dead-lock, as well as future prospects of both churches in the wider context of Montenegro's political landscape.

The paper highlights the close connection of this protracted religious dispute with politics and the turbulent changes of political borders, fortunes, programs and allegiances that affected former Yugoslavia and its successor states such as Montenegro and Serbia in the last two decades. It stresses the fact that the role of the churches and religious arguments is absolutely inseparable from political practice and nationalist agenda. It argues that the role of personalities is just as essential and often decisive at crucial moments and can markedly influence the course of events in the long-term perspective. This overview of the dispute between SPC and CPC, focusing largely on their divergent, mutually exclusive historical and identity narratives as well as their respective positions in wider political games over time has revealed that there is indeed an observable tendency towards increased identification of nationalism with particular religious agenda. Organized religion, often in the form of „national“ or „historical“ churches, certainly managed to fill a significant portion of the proverbial „ideological vacuum“ that allegedly descended upon both sides of the former Iron Curtain after the collapse of Communist regimes in the East. Meanwhile, it is especially the relative weakness of the state and a diminished role of secular intellectuals that facilitates

the increasing merger of religious and nationalist identity – the „clericalization of nationalism“. Churches and their laic ideologues, rather than state institutions or national movements led by secular intellectual elites, have increasingly turned into principal authors and editors of the mainstream nationalist discourse and new holders of the sacred torch of national identity. The „sacred origins of nations“ have thus merged with the „sacred sources of religion.“

National Minorities in Montenegro after the break-up of Yugoslavia

The paper examines more closely the principal minorities, their history, and political fortunes after since the break-up of socialist Yugoslavia in the early 1990s until the proclamation of a loose state union of Serbia and Montenegro in 2003. Special sections are devoted to Bosniaks, Albanians, Croats and Roma. Religion has been a key factor in the process of national identification in the Balkans and this has also been the case on the territory of the present-day Republic of Montenegro. Ethnic minorities therefore largely coincide with religious minorities. While the majority population has been predominantly Christian Orthodox, Montenegro's minorities are primarily followers of Islam (Bosniaks-Muslims, around two-thirds of Albanians, most Roma) and Catholicism (Croats, around one-third of Albanians). Montenegro's minorities can also be defined territorially to some degree since they are generally concentrated on the periphery of the republic (Albanians along the border with Albania, most Bosniaks-Muslims along the northern frontier with Serbia in the Monte-

negrin part of the Sandžak region, Croats in the Bay of Kotor close to the border with Croatia). Linguistically, it can be reasonably argued that Bosniaks-Muslims and Croats speak the same language as the majority population, despite the fact that different applications and official language standards were introduced after the break-up of socialist Yugoslavia (Serbian, Croatian, Bosnian, Montenegrin) instead of the previous „Serbo-Croatian“. The Albanians and most Roma differ from the majority population also in linguistic terms, although knowledge of the majority language is widespread.

The Bosniaks-Muslims represent the largest minority group in Montenegro. After the break-up of Yugoslavia, they had to cope with negative effects of the war in Bosnia and Hercegovina. Apart from sudden isolation from their kin and the traditional educational as well as cultural centers such as Sarajevo, the Muslim religious institutions of former Yugoslavia ceased to exist and were replaced by a newly founded Islamic Community of Montenegro. Several violent incidents (ethnic cleansing of the Bukovica microregion, the abduction and massacre of Muslim passengers on a Belgrade-Bar train in 1993 etc.) deepened the feelings of insecurity and fears that the war might spill over the border. The ruling regime also applied political pressure against minority representatives of Montenegro's Bosniak-Muslim population, culminating in the stage trial against some leading members of the Party of Democratic Action (SDA) in 1994. The second half of the 1990s was characterized by a switch of the ruling Democratic Party of Socialists (DPS) towards a policy of multiculturalism and Montenegro's sovereignty instead of previous loyalty to Serbia. This was also reflected in a shift of voter's pref-

erences from minority and opposition parties towards the DPS after 1997. Most Bosniaks-Muslims became convinced supporters of Montenegro's independence by the end of the decade. The period was also marked by an ongoing debate about the identity and „the right“ ethnic appellation of this minority (Bosniak or Muslim). On the other hand, the fact that Bosniaks-Muslims speak the same language as the majority population has facilitated the integration of many of its members into the mainstream public, political and cultural life of Montenegro.

Unlike Bosniaks-Muslims and Croats, Montenegro's Albanians speak a very distinct, non-Slavic language, despite the fact that most of them are fully bilingual. Their main bases are the coastal town of Ulcinj and a small town of Tuzi near Podgorica. After the break-up of Yugoslavia, several ethnic Albanian parties were formed. The Albanian minority was affected by ethnic tensions both in the first half of the 1990s as well as during the Kosovo crisis and war, when the ethnically Albanian areas of Montenegro were suddenly flooded by refugees. In the late 1990s, Albanians (unlike all other minorities in Montenegro) benefited from special political status. In 1998, a special electoral district was formed out of the predominantly Albanian areas, guaranteeing that 5 out of 78 deputies of the Montenegrin parliament will be elected by ethnic Albanian voters. However, some other problems, such as low representation in the police forces and judiciary, continued to persist.

The small Croatian minority quickly suffered the consequences of the violent break-up of Yugoslavia and was subjected to harassment during the Serb and Montenegrin military campaign against Croatia in 1991. Con-

sequently, many Croats left Montenegro in the first half of the 1990s. However, some liberal political parties, press and activists tried to protect the Croat minority. Attempts to confiscate the houses of those Croats who had left Montenegro in order to provide housing to Serb refugees from Croatia in 1995 were thus successfully prevented. In the second half of the 1990s, the Croat minority benefited from normalization of Montenegro's relations with Croatia and local ethnic parties were formed in the Bay of Kotor region.

It is difficult to estimate the number of Montenegro's Roma minority. Despite a tradition of co-existence, the Roma were also harassed in the first half of the 1990s (most notable is the case of Danilovgrad, where the Roma were completely expelled from the town in 1995). While some segments of the Roma traditionally represent a well-integrated, settled population (especially in the town of Bar), the overall number of Roma significantly increased after the break-up of Yugoslavia, especially with the arrival of refugees from Kosovo, whose living conditions remained dismal. The problems of the Roma minority were generally neglected and its members poorly organized.

Interpreting the History of Montenegro at the Threshold of the 21st Century

The paper offers a comparative analysis of the latest surveys of Montenegro's history published after 2000 (Thomas Fleming: *Montenegro: The Divided Land*, Rockford 2002; Živko Andrijašević and Šerbo Rastoder: *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006; Živko Andrijašević and Šerbo Rastoder: *The History of Mon-*

tenegro, Podgorica 2006; Elizabeth Roberts: *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, Ithaca and New York 2007; Kenneth Morrison: *Montenegro. A Modern History*, London and New York, 2009). These works are critically assessed in a wider context of recent historiographic production on different aspects and periods of Montenegro's past. The paper is divided into subchapters, each of them dedicated to a specific period of historical development and particular, often contesting interpretations of our authors (ethnogenesis and middle ages, Ottoman rule and the evolution of independent statehood, personalities of prince-bishops and secular rulers of the Petrović Njegoš dynasty, the Yugoslav period of the 20th century and finally the post-Yugoslav era since the break-up of the federation in 1991 until the proclamation of independence in 2006).

All recent surveys of Montenegro's history have been published in reaction to that country's independence drive. The attitudes of some authors to the question of statehood in the post-Yugoslav era and the problem of modern national identification of the Montenegrins have often influenced their treatment of earlier historical periods. Overall, this is most evident in the narrative of Thomas Fleming, which is essentially influenced by Serb nationalist discourse as shaped by the more radical segments tied to the Serb Orthodox Church, as well as in the opposite perspective of Živko Andrijašević and Šerbo Rastoder which instead underlines the periods of independence and multiethnic tolerance. All authors mostly focus on traditional political history, the questions of statehood and ethnic identity. Social and cultural history receive significantly less attention. The narrow focus on political elites and the is-

sue of statehood is most evident in the work of Kenneth Morrison. Morrison provides the most detailed overview of the post-Yugoslav developments, however, his brief description of the pre-1989 history is marked by a retrospective search for clues to more recent questions of ethnicity and Montenegro's relations with Serbia, which had in fact played a much less prominent role in earlier periods. Elizabeth Roberts' book is probably the best available introduction to Montenegro's history for readers unfamiliar with South Slavic languages. However, her skillfully written work is primarily a compilation of available secondary sources in English. The main problem of the works by Fleming, Roberts and Morrison is the fact that their authors are not very familiar with the works of Montenegrin, Serbian and Yugoslav historiography. There is no hint that these authors conducted their own research of archives and available primary sources (with the partial exception of the post-Yugoslav period in Morrison's work). History of Montenegro has traditionally received limited attention outside former Yugoslavia and practically all sources are therefore available only in the original language. If one chooses to ignore them, the resulting survey is necessarily unsatisfactory and out of step with the research results of the recent decades. The one survey written by domestic historians, therefore, often provides a much more detailed and valuable information on certain periods and problems (interwar period, history of religious communities, minorities etc.). On the other hand, Andrijašević and Rastoder pay insufficient attention to foreign-language sources and the wider regional context of Montenegrin history. This further accentuates the ethnocentric tendencies of their overall approach

which generally tends to downplay the Pan-Serb context of certain periods and issues of Montenegrin history. Finally, the survey of Thomas Fleming, especially his treatment of the modern period, is deeply biased by author's virulent anti-Communism, clericalism and his sympathy for Serb nationalist interpretations and cannot therefore be seriously considered as a scholarly work.

Despite the dominant attention given to the recent surveys, their analysis also serves as a basis for discussion of some latest trends in the historiographical production about Montenegro. While some important periods and problems have received serious attention in the last two decades, often in connection with new political agendas and questions (e.g. the unification of Montenegro with Serbia/Yugoslavia after 1918), the research of some other periods has stagnated (e.g. WWI, WWII) or has not practically begun yet (especially the socialist period, apart from the initial phase of establishment of the communist regime in the first years after WWII). Montenegrin national historiography as well as a more broadly defined historiography about Montenegro has displayed similar tendencies common to recent scholarly production about other countries and regions of South Eastern Europe. Nationalist bias apart, the last quarter of a century has been marked by obsessive attention to questions of statehood, politics and national identity. Social, cultural and even economic history have generally received less attention.

Bibliografija

Izvori

- Novak ADŽIĆ, *Posljednji dani kraljevine Crne Gore*, Cetinje: Dignitas 1998.
- Živko ANDRIJAŠEVIĆ, *Crnogorska crkva 1852–1918: Studija sa zbirkom dokumenata o Pravoslavnoj crkvi u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori*, Nikšić: Filozofski fakultet 2008.
- Jovan R. BOJOVIĆ, *Podgorička skupština 1918: dokumenta*, Gornji Milanovac: Dečje novine 1989.
- Todor BOŽOVIĆ, Jovan ĐONOVIĆ, *Crna Gora i napredni pokret*, Beograd 1911.
- Savo BRKOVIĆ, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Titograd: Grafički zavod 1974.
- Savo BRKOVIĆ, *Etnogenezofobija: prilog kritici velikosrpstva*, Cetinje: Književna opština 1988.
- Borislav CIMEŠA (ur.), *Da se više ne ponovi: zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa posvećenog stradanju Cetinja, Vukovara i Srebrenice u njihovom istorijskom trajanju (održanog na Cetinju 30. 6. 2008)*, Cetinje: CPC, DANU 2008.
- Jovan CVIJIIĆ, *Govori i članci I.*, Beograd: Napredak 1921.

- Jovan CVIJIC, *Balkansko poluostrvo*, Beograd: SANU, Književne novine, Zavod za udžbenike 1987 (prvo izdanje 1918).
- Sekula DRLJEVIĆ, *Borba za carinsku, vojnu i diplomatsku uniju između Crne Gore i Srbije*, Cetinje: Štamparija „Obod“ A. Rajnvajna 1914.
- Sekula DRLJEVIĆ, *Centralizam ili federalizam?*, Zemun: Štamparija M. Mladana 1926.
- Sekula DRLJEVIĆ, *Govor crnogorskog ministra dr. Sekule Drljevića (Radio Cetinje, 30. 8. 1941)*, 1941.
- Sekula DRLJEVIĆ, *Balkanski sukobi*, Zagreb: Naklada Putovi 1944.
- Milovan ĐILAS, *O crnogorskom nacionalnom pitanju*, Beograd: Borba 1945.
- Milovan ĐILAS, *Memoir of a Revolutionary*, New York: Harcourt Brace Jovanovich 1973.
- Milovan ĐILAS, *Crna Gora*, Cetinje: Obod 1994.
- Milovan ĐILAS, *Besudna zemlja*, Beograd: Narodna knjiga 2005.
- Nikola ĐONOVIĆ, *Rad i karakter Crnogoraca*, Beograd: Geca Kon 1935.
- Gerhard GESEMANN, *Der Montenegrische Mensch*, Prag: Deutsche Universität 1934.
- Gerhard GESEMANN, *Heroische Lebensform: Zur Literatur und Wesenskunde der balkanischen Patriarchalität*, Berlin: Viking Verlag 1943.

- Gerhard GEZEMAN (=GESEMANN), *Čojstvo i ju-naštvo starih Crnogoraca*, Cetinje: Obod 1968.
- Gerhard GEZEMAN (=GESEMANN), *Crnogorski čovjek*, Podgorica: CID 2003.
- *Glas Crnogorca*, Neuilly-sur-Seine, Roma 1917-1922.
- Milisav GLOMAZIĆ, *Etničko i nacionalno biće Crnogoraca*, Beograd: Panpublik 1988.
- Vladimir JOVANOVIĆ, *Crna Gora i Vaseljena (1766-1925)*, Podgorica: OKF, Pobjeda 2014.
- Andrija JOVIČEVIĆ, „Jedna naša dužnost“, Milan Vukičević, Vido Latković (ur.), *Južnjak. Almanah za 1926. godinu*, Cetinje: Društvo knjaginja Zorke za Zetsku oblast 1926, 5-10.
- Đorđe KARAĐORĐEVIĆ, *Istina o mome životu*, Beograd: Prosveta 1969.
- Blažo KILIBARDA (ur.), *Lovćen, Njegoš, Meštrović: projekt Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija (1952. – 1974.)*, Zagreb – Podgorica: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Matica crnogorska 2004.
- Novak KILIBARDA, *Amfilohije i kosovski mit*, Podgorica: Pobjeda 2012.
- Branislav KOVAČEVIĆ, Marijan M. MILJIĆ (ur.), *Crna Gora i Crnogorci u „Novoj Evropi“*, Podgorica: Pobjeda 2005.

- Špiro KULIŠIĆ, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd: Pobjeda 1980.
- Jelena LAZAREVIĆ, *Crna Gora. Beleške s puta u septembru i oktobru 1920*, Beograd: Odbor kraljice Jelene 1921.
- “Vuk MANDUŠIĆ“, „Što nam sprema zvanična Srbija“, *Glas Crnogorca*, g. 47, 15./28. maj 1919, br. 70, 1-2.
- Zorka MILIĆ, *Tuđa večera: kazivanje stoljetnih žena*, Podgorica: CID 1996.
- Jakov MRVALJEVIĆ, *Kraj crnogorskog kraljevstva*, Cetinje: Muzeji Cetinja 1989.
- *Nekoliko stranica iz krvavog albuma Karađorđevića. Dokumenta o zločinima Srbijanaca u Crnoj Gori*, Rim: Odbor crnogorskih izbjeglica 1921.
- Branko NIKAČ, Vojislav RAŠOVIĆ, *Antonije I – arhiepiskop cetinjski i mitropolit crnogorski, 1919 – 1996*, Cetinje: CPC 2000.
- Živojin M. PERIĆ, *Crna Gora u jugoslavenskoj federaciji*, Podgorica: DOB 1999 (reprint prvog izdanja iz 1940.).
- Nikola PETANOVIĆ, *Crnogorsko ogledalo*, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska 2006.

- Jovan PLAMENAC, *Memorandum predsjednika kr. cg. Vlade, min spol. posl. J. S. Plamenca, upućen predsjedj. Sjeveroameričkih sjedinjenih država g. Vudru Vilsonu*, Neji kod Pariza /Neuilly-sur-Seine: Kraljevska državna štamparija 1919.
- Rade Turov PLAMENAC, *Crna Gora i Skenderija*, Cetinje: Kraljevska državna štamparija 1911.
- Milivoje POPOVIĆ, *Bijeli teror u Crnoj Gori 1918–1929*, Cetinje: Asocijacija sporta, informacija i kulture 1999.
- Danilo RADOJEVIĆ (ur.): *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlje*, Podgorica: DANU 2008.
- Rifat RASTODER, *Usud imena – Štrpci*, Podgorica: Almanah 2003.
- Šerbo RASTODER, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Bar: Conteco 1997 (4 toma).
- Šerbo RASTODER, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Almanah 2004 (2 toma).
- Jovan P. ROGANOVIĆ, *Crnogorska teokratija 1496–1851*, Cetinje: Obod 1991.
- Radoslav ROTKOVIĆ, *Odakle su došli preci Crnogoraca?*, Podgorica: MontEdit 2000.
- Radoslav ROTKOVIĆ, *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Podgorica: Crnogorska izdanja 2005.

- Darko SAGRAK, Musa AHMETI (ur.), *Dr. Milan Šufflay. Izabrani eseji, prikazi i članci*, Zagreb: Darko Sagrak 1999.
- Novica ŠČEPANOVIĆ, „Jedan primer iz antropogeografije,“ *Zapisi*, g. III., 1928, sv. 1, 5–20.
- Nikola ŠKEROVIĆ, „Potreba otvaranja muzeja na Cetinju,“ Milan Vukičević, Vido Latković (ur.), *Južnjak. Almanah za 1926. godinu*, Cetinje: Društvo knjaginja Zorke za Zetsku oblast 1926, 39–42.
- Aleksandar STAMATOVIĆ (ur.), *Četnički pokret u Crnoj Gori 1941./1942. (zbirka dokumenata – izbor)*, Podgorica: Unireks 2004.
- Aleksandar STAMATOVIĆ (ur.), *Četnički pokret u Crnoj Gori 1943. (zbirka dokumenata)*, Podgorica: Unireks 2010.
- *Statistički godišnjak Republike Crne Gore 2000*, Podgorica: Republički zavod za statistiku 2000.
- Veljko SJEKLOĆA, *Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi*, Podgorica: Obod 1998.
- Savo STRUGAR, *Crna Gora i njeni moderni poturčenjaci. Kritički osvrt na knjigu g. Nikole Djonovića „Rad i karakter Crnogoraca“*, Beograd: Štamparija Ž. Mađarevića 1935.
- Pero ŠOĆ, *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore*, Beograd: Planeta 1939.
- Savić Marković ŠTEDIMLIJA, *Gorštačka krv*, Beograd 1928.

- Savić Marković ŠTEDIMLIJA, *Crna Gora u Jugoslaviji*, Zagreb: Politička biblioteka 1936.
- Savić Marković ŠTEDIMLIJA, *Osnovi crnogorskog nacionalizma*, Split 1937.
- Savić Marković ŠTEDIMLIJA, *Crnogorsko pitanje*, Zagreb: Crnogorski nacionalni komitet, 1941.
- Savić Marković ŠTEDIMLIJA, *Šufflay*, Zagreb: Naklada Putovi 1942.
- Savić Marković ŠTEDIMLIJA, *Deset godina u gulagu*, Podgorica – Cetinje: M&B, Matica crnogorska 2004.
- Mijat ŠUKOVIĆ, *Podgorička skupština 1918*, Podgorica: DOB 1999.
- Milorad TOMANIĆ, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd: Medijska knjižara Krug 2001.
- Lazar TOMANOVIĆ, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, Cetinje: Kraljevska državna štamparija 1910.
- Bato TOMAŠEVIĆ, *Orlov Krš. Sto godina života jedne crnogorske porodice*, Beograd: Interprint 2000.
- Lazar TRIFUNOVIĆ (ur.), *Sumrak Lovćena: dokumenti i prilozi o sudbini Njegoševe kapele na Lovćenu 1845 – 1971*, Beograd: Zadužbina Kosova, Glas Crkve 1989.

- Stevo VUČINIĆ, „Crnogorska crkva i država,“ Sreten Perović (ur.), *Crnoj Gori u pohode: zbornik radova sa II. kongresa crnogorskih iseljenika, održanog na Cetinju 12. i 13. avgusta 2000 godine*, Cetinje – San Francisco: Crnogorska svjetska asocijacija 2001, 123–129.
- Svetislav VUJOVIĆ (ed.), *Prenos i sahrana posmrtnih ostataka Nikole I. Petrovića Njegoša*, Cetinje: Obod 1994.
- Milan VUKIČEVIĆ, „Simo Šobajić: Crnogorci, Beograd 1928“, *Zapisi*, g. II, knj. III, novembar 1928, sv. 5, 307.
- Dušan VUKSAN, *Spomenica Petra II Petrovića Njegoša – Vladike Rada 1813-1851-1925*, Cetinje 1926 (reprint Podgorica: DOB 1999.)
- Dušan VUKSAN, „Pogovor“, Milan Vukičević, Vido Latković (ur.), *Južnjak. Almanah za 1926. godinu*, Cetinje: Društvo knjaginja Zorke za Zetsku oblast 1926, 127-135.
- Sreten ZEKOVIĆ (ur.), *Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu*, Cetinje: Dignitas 1996.

Članci iz periodike, internetski izvori

- „Albanians in Montenegro“, *Human Rights and Transition. Serbia 2001*, Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2002), 283–290.

-
- „Amfilohijev pohod na Rumiju“, *Republika*, 22. 6. 2005, dostupno na: http://www.pcnen.com/detail.php?module=2&news_id=9179
 - Kimberly ASHTON, „Battle over St. Vitus Intensifies“, *The Prague Post*, vol. 17, February 28, 2007, dostupno na: <http://www.thepraguepost.com/articles/2007/02/28/battle-over-st-vitus-intensifies.php>
 - „Biti u manjini ne znači biti manje vrijedan. Intervju s Vladimirom Marvučićem“, *Zvonik*, g. 80, jun 2001, br. 6, dostupno na: .
 - www.tippnet.co.yu/zvonik/801/ZVO3.html
 - CeSID & CEMI, *Montenegro Election 2001*, dostupno na: www.cesid.org/cg2001.
 - „Crna Gora ima pravo da povрати државност. Amor Mašović, poslanik SDA u Parlamentu Bosne i Hercegovine“, *Onogost*, 27. 4. 2001, objavljeno na: www.onogost.cg.yu/broj%20164/tekstovi/intervju.htm
 - Draško DURANOVIĆ, „Christmas Quarrels in Montenegro: Yule-Logs of Discord“, AIM Press, 12. januar 2002, dostupno na: <http://www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/200201/20112-003-trae-pod.htm>
 - “Fighting and Looting“, *The Economist*, February 1st, 2007, <http://www.economist.com/node/8626789>
 - „Inter-Ethnic Relations in Montenegro“, *Second PER Roundtable: Albanians in Montenegro, October 26-27, 2001*, available at: www.per-usa.org/montenegro2nd.doc

- *Iz istorije Crnogorske Pravoslavne Crkve: Krštenica Ilije Bačevića iz 1923. godine*, dostupno na: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/iz_istorije_crnogorske_pravoslavne_crkve.htm
- Vladimir JOVANOVIĆ, „Čije su naše crkve,“ *Monitor*, g. XX, 28. avgust 2009, br. 984, 20-23.
- Veseljko KOPRIVICA, „Specijalni status po finskom modelu“, *AIM*, 12.2.1999, dostupno na: www.aimpress.org/dyn/pubs/archive/data/199902/90212-003-pubs-pod.htm.
- Veseljko KOPRIVICA, „Bukovica, Seven Years Later“, *AIM*, 11. 11. 2000, objavljeno na: aimpress.org/dyn/trae/archive/data/200011/01117-008-trae-pod.htm
- Veseljko KOPRIVICA, „Sejač mržnje“, *e-novine.com*, 17. januara 2009, dostupno na: <http://www.naslovi.net/2009-01-17/e-novine/sejac-mrz-nje/1001172>
- „Krivokapić: Amfilohije treba da ide u Hag,“ *PCNEN – Prve crnogorske elektronske novine*, 18. septembar, 2008, dostupno na: http://www.pcnen.com/detail.php?module=2&news_id=32417
- *Lokalni izbori 2002 - Crna Gora*, objavljeno na: www.cesid.org/cg2002/rezultati.htm.

- Kenneth MORRISON, „Change, Continuity and Consolidation: Assessing Five Years of Montenegro's Independence“, *LSEE Papers on South Eastern Europe*, Issue 2, London 2011, <http://www2.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/LSEE/Publications.aspx>.
- Srdja PAVLOVIĆ, „The Politics of Writing History“, *H-net*, objavljeno na: <http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=13338>
- <http://www.pravoslavnacobar.org/>
- Šeki RADONČIĆ, „Danilovgrad Left Without Gipsies“, *AIM*, 25. 4. 1995.
- *Sanapress*, 24. 10. 2002.
- Sead SADIKOVIĆ, „Bukovica, A Stain on Montenegrin Conscience“, *AIM*, 11.1.2001, objavljeno na: aimpress.org/dyn/trae/archive/data/200101/10121-004-trae-pod.htm
- Dragoljub TODOROVIĆ, „Nema lustracije dok tražu montirani procesi“, *Helsinška povelja*, jul-avgust 2002, br. 54–55, 17.
- Dragoljub VUKOVIĆ, „Spor oko uskršnje čestitke: Đukanovićev zaokret prema crkvenom pitanju“, *AIM Press*, 8. maj 2000. godine, dostupno na: <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200005/00508-002-pubs-pod.htm>
- Marko VUKOVIĆ, „Prevlaka, opozicija, Tivat“, *A/M*, 16. 9. 1995, dostupno na: www.aimpress.org/dyn/pubs/archive/data/199509/50916-004-pubs-pod.htm

- Youth Initiative for Human Rights, *IInd Periodic Report on Human Rights in Montenegro*, dostupno na: <http://www.yihr.org/uploads/reports/eng/31.pdf>

Stručna/Sekundarna literatura

- Novak ADŽIĆ, *Kratka istorija crnogorske pravoslavne crkve*, Cetinje: Dignitas 2000.
- Bajro AGOVIĆ, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica: Almanah 2001.
- Živko ANDRIJAŠEVIĆ, *Crnogorske teme*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore 1998.
- Živko ANDRIJAŠEVIĆ, *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*, Bar: Conteco 1999.
- Živko ANDRIJAŠEVIĆ „Muslimani u crnogorskoj državi, od lojalnosti do patriotizma“, *Almanah*, 2000, No. 13–14, 145–147.
- Živko ANDRIJAŠEVIĆ, „O crnogorskoj državnoj ideji (od vladike Danila do knjaza Danila), *Matica*, 2000, g. 1, br. 2, 105–127.
- Živko ANDRIJAŠEVIĆ, Crnogorska državna ideja u vrijeme Nikole I Petrovića Njegoša (prvi dio), *Matica*, 2000, g. 1, br. 3, 145–158.
- Živko ANDRIJAŠEVIĆ, Crnogorska državna ideja u vrijeme Nikole II Petrovića Njegoša (drugi dio), *Matica*, 2001, g. 2, br. 7–8, 123–140.

- Živko ANDRIJAŠEVIĆ, Ideološka osnova proglašenja Crne Gore za kraljevinu, *Matica*, 2002, g. 3, br. 11–12, 91–114.
- Živko ANDRIJAŠEVIĆ, *Nacija s greškom*, Podgorica: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“ 2004.
- Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ, Šerbo RASTODER, *Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica: Centar za iseljenike 2006.
- Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ, Šerbo RASTODER, *The History of Montenegro*, Podgorica: Centar za iseljenike 2006.
- Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, *Kulturna politika u Zetskoj banovini 1929–1941*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore 2002.
- Ivo BANAC, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca: Yale University Press 1984.
- Ivo BANAC, „Zarathustra in Red Croatia: Milan Šufflay and His Theory of Nationhood“, Ivo Banac, Katherine Verdery (eds.), *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*, New Haven: Yale Center for International and Area Studies 1995, 181–193.
- Nikola BANAŠEVIĆ (ur.), *Istorija Crne Gore, knjiga I. Od najstarijih vremena do kraja XII. vijeka*, Titograd: Redakcija za Istoriju Crne Gore 1967.

- Nikola BANAŠEVIĆ (ur.), *Istorija Crne Gore, knjiga II. Od kraja XII. Do kraja XV. vijeka*, Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore 1970.
- Nikola BANAŠEVIĆ (ur.), *Istorija Crne Gore, knjiga III.*, Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore 1975.
- Safet BANDŽOVIĆ, *Iseljavanje Muslimana Crne Gore u Tursku*, Podgorica: Matica muslimanska Crne Gore 2011.
- Florian BIEBER (ed.), *Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood*, Baden-Baden: Nomos 2003, dostupno na: <http://www.policy.hu/bieber/Publications/Montenegro.html>.
- Florian BIEBER, „The Instrumentalisation of Minorities in the Montenegrin Dispute over Independence“, *ECMI Brief 8* (March 2002).
- Jens BECKER, Achim ENGELBERG (hrsg.), *Montenegro im Umbruch. Reportagen und Essays*, Münster: Westfälisches Dampfboot 2003.
- Ulf BRUNNBAUER, Robert PICHLER, „Mountains as „lieux de mémoire.“ Highland Values and Nation-Building in the Balkans“, *Balkanologie*, vol 6, 2002, 1-2, dostupno na: <http://balkanologie.revues.org/index433.html>
- Kristofer BOEM (= Christopher BOEHM), *Krvna osveta*, Podgorica: CID 1996.
- Valtazar BOGIŠIĆ, „Slavenizirani Cigani u Crnoj Gori“, *Almanah*, 2002, br. 19–20, 250–259.

- Xavier BOUGAREL, „L’islam bosniaque, entre identité culturelle et idéologie politique“, Xavier Bougarel, Nathalie Clayer (eds.), *Le Nouvel Islam balkanique. Les musulmans, acteurs du post-communisme 1990 – 2000*, Paris: Maisonneuve et Larose, 2001, 79–132.
- Amaël CATTARUZA, Patrick MICHELS, „Dualité orthodoxe au Monténégro“, *Balkanologie*, vol. IX, décembre 2005, nr. 1-2, dostupno na: <http://balkanologie.revues.org/595>
- Amaël CATTARUZA, *Territoire et nationalisme au Monténégro: les voies de l’indépendance*, Paris: Harmattan 2010.
- Harun CRNOVRŠANIN, Nuro SADIKOVIĆ, *Sandžak. Porobljena zemlja*, Neu Isenburg: Harun Crnovršanin 2001.
- Sima ĆIRKOVIĆ, *The Serbs*, Oxford: Wiley-Blackwell 2004.
- Jean-Arnault DÉRENS, Catherine SAMARY, *Les conflits Yougoslaves de A à Z*, Paris: Editions de l’Atelier/Editions Ouvrière 2000.
- Bohdana DIMITROVOVÁ, „Bosniak or Muslim? Dilemma of One Nation with Two Names“, *Southeast European Politics*, vol. 2, October 2001, no. 2, 94-108, objavljeno na: www.seep.ceu.hu/issue22/dimitrovova.pdf.

- Čedomir DRAŠKOVIĆ (ur.), *Crnojevići (Radovi sa skupa Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu, Ivanova Korita, 9-10. septembra 2010)*, Cetinje-Podgorica: Matica crnogorska 2010.
- Čedomir Drašković (ur.), *Balšići (Zbornik radova sa skupa Balšići, Ivanova Korita, 21-22. septembra 2011)*, Cetinje - Podgorica: Matica crnogorska 2012.
- Ger DUIJZINGS, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, London: Hurst 2000.
- Vladimir DULOVIĆ, „Mount Lovćen and Njegoš between „Aleksandar’s Chapel“ and „Meštrović’s Mausoleum“: Symbolic Orientation and Re-Orientation of Montenegro in Socialist Era“, Ulf Brunnbauer, Hannes Grandits (eds.): *New and Ambiguous Nation Building in Southeastern Europe* (u štampi).
- Ljubomir DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, *Mitropolija crnogorska nikada nije bila autokefalna*, Beograd – Cetinje: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Mitropolija crnogorsko-primorska 1991, dostupno na: <http://www.mitropolija.co.me/istbibl/durkovic-mitropolija.html>
- Branislav ĐURĐEV, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena: odabrani radovi*, Titograd: CANU 1984.
- James EVANS, *Great Britain and the Creation of Yugoslavia*, London and New York: I. B. Tauris 2008.

- John V. A. FINE, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor: Michigan University Press 1991.
- John V. A. FINE, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Abror: Michigan University Press 1994.
- Thomas FLEMING, *Montenegro: The Divided Land*, Rockford: Chronicles Press 2002.
- Zvezdan FOLIĆ, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953.*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Društvo istoričara Crne Gore 2001.
- François HARTOG, *Régimes d'historicité: présentisme et expérience du temps*, Paris: Seuil 2003.
- Jagoš JOVANOVIĆ, *Istorija Crne Gore*, Podgorica: CID 1995.
- Vladimir JOVANOVIĆ, *Crnogorska pravoslavna crkva između Petrograda i Carigrada (1766-1918)*, Podgorica: OKF, Pobjeda 2013.
- Husnija KAMBEROVIĆ (ur.), *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju 2007.

- Stipe KLJAJIĆ, „‘Nikada više Jugoslavija!’: jugoslavstvo u vizijama hrvatskih nacionalističkih intelektualaca“, Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.), *Intelektualci i rat 1939. – 1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Plejada 2012, 183–197.
- Branislav KOVAČEVIĆ, *Od vezirovog do Zidanog mosta. Tragična sudbina crnogorskih četnika u završnoj fazi rata 1944-1945*, Beograd: Službeni list SRJ 1993.
- Mustafa MEMIĆ, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica – Sarajevo: Almanah, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca 2003.
- Pavle MIJOVIĆ, *Cetinje kao feniks*, Cetinje: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“ 1997.
- Kenneth MORRISON, *Montenegro. A Modern History*, London and New York: I. B. Tauris 2009.
- Ejup MUŠOVIĆ, *Muslimani od pada Zete (1499)*, Novi Pazar: Muzej Ras 1997.
- Slobodan NAUMOVIĆ, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*, Beograd: Filip Višnjić 2009.

- Jovan NIKOLAIDIS, „Multiculturalism in Montenegro and the City of Ulcinj“, Nenad Dimitrijević (ed.), *Managing Multiethnic Communities in the Countries of the Former Yugoslavia*, Budapest: LGI 2000, 447-458, objavljeno na <http://lgi.osi.hu/publications/2000/26/30.PDF>
- Pierre NORA (dir.), *Les lieux de mémoire*, Paris: Gallimard 1984–1992.
- Radoje PAJOVIĆ, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941–1945*, Cetinje: Obod 1977.
- Dragutin PAPOVIĆ, *Protivnici vlasti u Crnoj Gori (1945–1948)*, Podgorica: Matica crnogorska 2009.
- Dragutin PAPOVIĆ, *Rani ratovi*, Cetinje: OKF 2010.
- Dragutin PAPOVIĆ, „Crnogorska akademija nauka i umjetnosti 1977–1990“, *Matica*, 2013, br. 54, g XV, 381–432.
- Branko PAVIĆEVIĆ, *Istorija Crne Gore, knjiga IV., Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796–1878*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, Pobjeda 2004.
- Veselin PAVIĆEVIĆ, „Muslimani u Crnoj Gori u svjetlu etničkih i socijalnih distanci prema istraživanjima CEDEM-a“, *Almanah*, 2000, br. 13–14, 123–136.
- Veselin PAVIĆEVIĆ, *Izborni sistem u Crnoj Gori*, Belgrade: CeSID 2002, objavljeno na: .

- www.cesid.org/pdf/Izborni_sistem.pdf
- Srđa PAVLOVIĆ, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*, West Lafayette: Purdue University Press 2007.
- Josip PEČARIĆ, „Croats of Boka Kotorska from 1918 until today“, *Southeastern Europe 1918-1995 International Symposium, Zadar, 28-30.09.95*, Zagreb: Croatian Heritage Foundation & Croatian Information Centre, 1996, dostupno na: www.hic.hr/books/seeurope/009e-pecaric.htm
- Milan PERENČEVIĆ, „Nástin dějin chorvatské kultury“, Jan Rychlík, Milan Perenčević, *Dějiny Chorvatska*, Praha: NLN 2007.
- Vjekoslav PERICA, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford and New York: Oxford University Press 2002.
- Radovan RADONJIĆ, *Socijalizam u Crnoj Gori*, Podgorica: Matica crnogorska 2013.
- Novica RAKOČEVIĆ, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu*, Cetinje: Istorijski institut u Titogradu 1969 (reprint: Podgorica: Unireks 1997).
- Sabrina P. RAMET, *Nihil Obstat: Religion, Politics and Social Change in East-Central Europe and Russia*, Durham: Duke University Press 1998.

- Sabrina P. RAMET, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918 – 2005*, Washington - Bloomington: Woodrow Wilson Center Press, Indiana University Press 2006.
- Šerbo RASTODER, *Životna pitanja Crne Gore 1918–1929. Socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar: JP Kulturni Centar Bar 1995.
- Šerbo RASTODER, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar: Conteco 2000.
- Šerbo RASTODER, *Janusovo lice istorije*, Podgorica: Vijesti 2000.
- Šerbo RASTODER, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar: Conteco 2000.
- Šerbo RASTODER, „Multinacionalnost - demokratizacija kao proces (Crnogorsko iskustvo)“, *Almanah*, 2001, br. 17–18, 249–258.
- Elizabeth ROBERTS, *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, Ithaca and New York: Cornell University Press 2007.
- Pavel Apolonovič ROVINSKI, *Etnografija Crne Gore I.*, Podgorica: CID 1998.
- Anthony D. SMITH, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford and New York: Oxford University Press 2003.

- Aleksandar STAMATOVIĆ, *Kratka istorija Mitropolije crnogorsko-primorske (1219–1999)*, Cetinje: Svetigora 1999.
- Aleksandar STAMATOVIĆ, *Istorijske osnove nacionalnog identiteta Crnogoraca 1918–1953*, Beograd: Srpska radikalna stranka 2000.
- Christopher S. STEWART, *Hunting the Tiger: the Fast Life and Violent Death of the Balkans' Most Dangerous Man*, New York: Thomas Dunne Books, 2008.
- František ŠÍSTEK, „Podgorická skupština – legitimizace připojení Černé Hory k Srbsku v roce 1918“, *Slovanský přehled*, 2000, g. 86, br. 3, 345–363.
- František ŠÍSTEK, „Obnova státnosti Černé Hory v plánech černoohorské exilové vlády v letech 1916–1918“, *Slovanský přehled*, 2002, g. 88, br. 3, 195–208.
- František ŠÍSTEK, „Obnova státnosti Černé Hory v plánech černoohorské exilové vlády v letech 1916–1918“, *Slovanský přehled*, 2002, g. 88, br. 4, 321–341.
- František ŠÍSTEK, *Naša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima, 1830–2006*, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska 2009.
- František ŠÍSTEK, „Pan-Serb Golden Age and Montenegrin Heroic Age: Reconstructing History and Identity Narratives in Montenegro, 1905–1914“, Li-buša Vajdová. Róbert Gáfrik (eds.), „*New Imagined Communities*“. *Identity Making in Eastern and Southeastern Europe*, Bratislava: Kalligram and Ústav svetovej literatúry SAV 2010, 191–205.

- Marko ŠPADIJER, *Vladimir Popović Španac 1914–1972: biografska priča i sjećanja savremenika*, Cetinje – Zagreb: Matica crnogorska, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske 2012.
- Filip TESAŘ, „Postavení národnostních menšin ve Svazové republice Jugoslávii“, Břetislav Dančák (ed.): *Národnostní politika v postkomunistických zemích*, Brno: Masarykova Univerzita 2000, 255–332.
- Robert THOMAS, *Serbia under Milošević*, London: Hurst 1999.
- Maria TODOROVA, *Balkan Family Structure and the European Pattern*, Budapest – New York: CEU Press 2006.
- Vladimir VOJINOVIĆ, *Poročni sudija: studija o crnogorskom pokretu socijalne literature i međuratnim člancima i pripovijetkama Milovana Đilasa*, Cetinje: Matica crnogorska 2008.
- Dimitrije D. VUJOVIĆ, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd: Istorijski institut NR Crne Gore 1962.
- Dimitrije D. VUJOVIĆ, *Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd: CANU 1981.
- Dimitrije D. VUJOVIĆ, *Podgorička skupština*, Zagreb: Školska knjiga 1989.
- Srđan VUKADINOVIĆ, „Društvena stvarnost i socijalna prohodnost - manjinski narodi u političkom, ekonomskom, kulturnom i obrazovnom životu Crne Gore“, *Almanah*, 2000, br. 13–14, 37–38.

- Andrew WACHTEL, „How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century“, John Lampe, Mark Mazower (eds.), *Ideologies and National Identities: the Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Budapest and New York: Central European University Press 2004, 131–153.
- Dragoje ŽIVKOVIĆ, *Istorija crnogorskog naroda* (3 toma), Cetinje: Montex, Matica crnogorska 1989–1998.
- Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd: Vojna knjiga 1996.
- Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ, *Italija i Crna Gora: studija o izneverenom savezništvu*, Beograd: Službeni list SRJ 1998.
- Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ, *Nevoljni saveznici: Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD 1914–1918*, Beograd: Službeni list SRJ 2000.
- Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ, *Kraj kraljevine Crne Gore: mirovna konferencija i posle, 1918–1922*, Beograd: Službeni list SRJ 2002.

Registar ličnih imena

A

Abramović Antonije, vladika 175–177, 199

Adžić Novak, istoričar 296, 351, 362

Amfilohije – vidi Radović (Risto) Amfilohije

Andrijašević Živko, istoričar 108, 158, 162, 177, 209, 236, 250–252, 258, 262, 265–267, 271, 273, 275, 277, 285–287, 294, 328, 346, 347, 362, 363

Arkan – vidi Ražnatović Željko

Artog Fransoa (Hartog François), istoričar 21, 102, 335, 338, 367

Arsenije III - vidi Čarnojević Arsenije III

B

Balšići, dinastija 259, 264–266

Balšić Đurađ II, gospodar Zete 30

Ban Mitrofan, vladika 110

Bardhi Mehmet, političar 226, 227

Bašić Husein, pisac 222

Bauer Oto (Otto), političar i teoretičar 80

Bieber Florian, politikolog 18, 19, 164, 229, 253, 320

Bodin, kralj 42, 262

Boem Kristofer (Boehm Christopher), etnolog 271

Bogdanović Božidar (Bobo), sportista i javni radnik
170

Božović Todor, publicista 29, 30, 36, 351

Brković Jevrem, pisac 170

Bulajić Veljko, filmski reditelj 133, 311

Bulatović Miodrag, pisac 311

Bulatović Momir, političar 163, 164, 212, 214, 235,
323, 324

C

Cerić Mustafa, reis 210

Crnojevići, dinastija 27, 28, 154, 155, 259, 266, 267,
366

Crnojević Đurđe, vojvoda Zete (Crne Gore) 121, 251,
272, 363, 368

Crnojević Ivan, vojvoda Zete (Crne Gore) 28–30, 32,
150, 154, 267

Cvijić Jovan, antropogeograf 31, 61, 64, 65, 94, 301,
351, 352

Č

Čarnojević Arsenije III, patrijarh 156

Ć

Ćirković Sima, istoričar 261, 328, 365

Ćopić Branko, pisac 133

Ćosić Dobrica, pisac i političar 141, 212, 321

D

Dado – vidi Đurić Miodrag Dado

Dačević Milika, komandant paramilitarne grupe 212

Dajković Danilo, vladika 163, 165

Dapčević Peko, general i političar 133

Davičo Oskar, pisac 133

Dedijer Vladimir, istoričar 133

Demirović Idriz, reis 209

Dimitrovová Bohdana, politikolog 18, 203, 221, 365

Dinoša (Dinosha) Ferhat, političar 226, 227

Dožić Gavriilo, vladika i patrijarh 113, 118

Dragičević Risto, istoričar 63

Drljević Sekula, političar 56, 72–75, 78, 79, 86–88, 302, 352

Dulović Vladimir, istoričar 106, 311 366

Durković Jakšić Ljubomir, istoričar 158, 160, 366

Đ

Đilas Milovan, pisac i političar 63, 78, 89–92, 98, 99, 134, 169, 282–284, 291, 303, 309, 352

Đinđić Zoran, političar 315

Donović Jovan, publicista i političar 29

Donović Nikola, publicista i političar 94–97, 352

Đukanović Milo, političar 142, 164, 178, 181, 195, 214, 215, 217, 235, 237, 242, 253, 293, 316, 318, 323–325, 361

Duranović Veselin, političar 133

Đurđev Branislav, istoričar i etnolog 133, 269

Đurić Miodrag Dado, slikar 311

Đurišić Pavle, četnički komandant 305, 306

F

Fine Džon V. A. (Fine John V. A.), istoričar 261, 265, 367

Fleming Tomas (Thomas), publicista 248–250, 261, 262, 265, 268, 270–272, 276, 288, 298, 301, 302, 304–306, 312, 316, 328, 346–349, 367

Franjo Josip I, car i kralj 111

G

Garašanin Ilija, političar 289

Gaši Izet, predstavnik romske zajednice 240

Gaši (Gashi) Zef, nadbiskup 225

German, patrijarh 165

Gezeman Gerhard (Gesemann Gerhard), slavista 34, 35, 352, 353

Gvozdenović Dušan, predstavnik CPC 170

H

Hadžić Harun, političar 210, 214–216

Hartog François – vidi Artog Fransoa

Holeček Jozef (Josef), pisac i novinar 13

J

Janjić Ilija, nadbiskup 234

Jelena (Helena) Anžuvinska – vidi Nemanjić Jelena

Jireček Konstantin, istoričar 331

Jovanović Blažo, političar 124, 136, 309

Jovićević Andrija, etnolog 60, 61, 65, 353

Jugović Boško, mitski lik 75

Jusufović Hamdija, reis 210

K

Kapičić Jovo, general i političar 133

Karadžić Radovan, političar 173, 213

Karadžić Vuk, lingvista 109

Karađorđević Aleksandar I, kralj 63, 71, 75, 78, 105,
106, 112–114, 116–120, 127–131, 162, 339

Karađorđević, dinastija 42, 72, 112, 116, 120, 121,
163, 296, 353

Kataruza Amael (Cattaruza Amaël), politikolog 320

Kilibarda Novak, političar i profesor književnosti 164,
192, 353

Kiš Danilo, pisac 63

Klančić Ljubica, supruga S. M. Štedimlije 88

Kočan Esad, novinar 222

Kolar (Kollár) Jan, pisac 257

Koštunica Vojislav, političar 315

Krivokapić Ranko, političar 196, 360

Krleža Miroslav, pisac 78, 88, 134

Kujović Dragan, političar 178

Kusovac Olivera, prevodilac 252

Kurpejović Avdul, predsjednik Matice muslimanske
Crne Gore 221

L

Lalić Mihailo, pisac 133, 311

Levi-Stross Klod (Lévi-Strauss Claude), antropolog
102

Lubarda Petar, slikar 123, 311

M

Marković Vukašin, ljekar i političar 299

Marović Svetozar, političar 179, 235

Matović Milivoje, publicista i političar 83

Mekuli Esad, pisac 133

Meštrović Ivan, vajar 105, 106, 113, 123–125, 127–
131, 134, 140–142, 171, 340, 353

Mihailo (Miraš) Dedeić, vladika 177–180, 197, 199

Mihailović Draža, general i političar 305

Mijatović Čedomil, političar i publicista 265

Milatović Veljko, političar 133, 139

Milić (Millich) Zorka, etnolog 333, 354

Milošević Slobodan, političar 19, 140, 142, 146, 164,
167, 178, 181, 211, 214, 216, 217, 228, 237, 241,
313, 314–316, 318, 321, 324

Morison Kenet (Morrison Kenneth), politikolog 254, 255, 268, 276–284, 287, 300, 309–311, 314, 316, 318–320, 322–326, 329, 331, 347, 348, 361, 368

N

Nemanjići, dinastija 12, 27, 42, 52, 55, 82, 150–153, 189, 259, 260, 262, 263, 268

Nemanjić Dušan (Dušan Silni), car 42, 118, 259, 263, 265

Nemanjić Jelena (Helena), rođena Anžuvinska, kraljica 112, 266, 354

Nemanjić Sava (Sveti Sava), svetac i prosvjetitelj 150, 152, 354

Nemajić Uroš I, kralj 266

Nikčević Vojislav, lingvista 170

Nikolić Živko, filmski reditelj 311

O

Obrenović Aleksandar, kralj 116

Obrenović Milan, knjaz i kralj 116

P

Pajović Radoje, istoričar 173, 302, 369

Papović Dragutin, istoričar 307, 308, 369

Pašić Nikola, političar 43, 45, 79

Pavlik Matjej (Pavlík Matěj – Sveti Gorazd Češki), vladika 118

Pavlović Srđa, istoričar 162, 253, 330, 361, 370

Perica Vjekoslav, istoričar 164, 200

Perović Slavko, političar 170, 325

Petanović Nikola, publicista 49–56, 81, 153, 354

Petar Veliki, car 285

Petrović Njegoš Darinka, knjaginja 109

Petrović Njegoš Danilo, vladika 165, 273, 284–286,
362

Petrović Njegoš Danilo, knjaz 109, 179, 188, 249, 273,
282, 291, 362

Petrović Njegoš, dinastija 28, 42, 55, 67, 79, 107, 116,
117, 159, 183, 248, 284, 285, 292, 299

Petrović Njegoš Nikola I, knjaz i kralj 12, 13, 22, 26,
27, 29, 35, 41–44, 47, 53, 62, 63, 69, 71, 78, 90, 98,
100, 109, 116–119, 152, 458, 159, 169, 189, 208, 254,
273, 277, 279–281, 283, 292–294, 301, 336, 337,
358, 362

Petrović Njegoš Petar I, vladika (Sveti Petar Cetinjski)
107, 176, 197, 273, 287, 288, 290–292, 358, 362

Petrović Njegoš Petar II, vladika 12, 13, 16, 17, 29,
67, 103–127, 132, 133, 135, 141, 143, 155, 156, 159,
170, 171, 183, 188, 248, 250, 267, 269, 272–275,
284, 285, 288–292, 299, 310, 339, 340, 347, 353,
357, 358, 362, 366, 374

Petrović Njegoš Sava, vladika 286

Petrović Njegoš Vasilije, vladika 246, 286

Petrović Njegoš Zorka (udata Karađorđević), knjaginja
57, 60, 61, 116, 120, 353, 356, 358

Pilar Ivo, publicista 83

Plamenac Arsenije, vladika 274

Plamenac Jovan, političar 45–47, 78, 355

Plamenac Rade Turov, političar i publicista 26, 355

Popović Krsto, general 304, 356

Popović Vladimir, političar i diplomata 123, 373

Porfirogenit Konstantin (Porphyrogenetos), car 258

Purišić Kemal, političar 216

R

Rade, vladika – vidi Petrović Njegoš Petar II.

Radonjić Radovan, politikolog 308, 370, 381

Radonjići, porodica (crnogorski guvernaduri) 274

Radović (Risto) Amfilohije, vladika 163–165, 168–170, 172–174, 178, 179, 186, 188, 190–192, 195, 196, 315, 353, 359, 360

Ramet Sabrina P., istoričar 145, 146, 167, 200, 320, 371

Ranisavljević Nebojša, zločinac 213

Rastoder Rifat, političar 219, 321, 355

Rastoder Šerbo, istoričar 45, 47, 73, 108, 162, 222, 225, 242, 250–252, 258, 265, 267, 270, 286, 289, 294, 296–298, 300–304, 308, 311, 314, 317–319, 321, 326, 328, 346–348, 355, 363, 371

Rašica Marko, umjetnik 111

Ražnatović Željko (Arkan), komandant paramilitarne grupe 172, 173

Redža (Rexha) Osman, političar 226

Roberts Elizabeta (Elizabeth), istoričar 252, 253, 255, 260–262, 265, 266, 268, 271, 273, 275, 276, 285, 287, 288, 290, 291, 300, 303, 304, 309–311, 314, 316–318, 326, 328–330, 347, 348, 371

Rotković Radoslav, istoričar i političar 256, 257, 329, 355

Rovinski Pavel Apolonovič, etnolog 25, 26, 246, 277, 371

S

Sijarić Ćamil, pisac 133

Smit Antoni D. (Anthony D. Smith), istoričar 26, 27, 33, 34, 37–39, 103, 201, 371

Soroš Džordž (Soros George), bankar i filantrop 315

Staljin (Stalin) Josif Visarionovič, političar 80

Stamatović Aleksandar, istoričar 158, 159, 249, 303, 356, 372

Stanić Vojo, slikar 311

Stanojević Gligor, istoričar 133

Stijović Risto, slikar 133

Strugar Savo, publicista 96, 97

Sveti Gorazd Češki – vidi Pavlik Matfej

Sveti Jovan Vladimir 190

Sveti Petar Cetinjski – vidi Petrović Njegoš Petar I.

Sveti Sava – vidi Nemanjić Sava

Sveti Stefan Piperski 121

Š

Šafarik Pavel Jozef (Šafařík Pavel Josef) 257

Šahman Rasim, političar 210

Šarkinović Hamdija, predsjednik Matice Bošnjaka Crne Gore 221

Šćepan Mali („lažni car“), gospodar Crne Gore 274, 286

Šćepanović Novica, publicista 66, 67, 356

Škerović Nikola, istoričar 60, 63, 356

Šobajić Simo, publicista 31, 358

Štedimlija Savić Marković, publicista 56, 72, 75–84, 86–89, 93, 153, 302, 355–357

Šuflaj (Šufflay) Milan, istoričar 83, 264, 265, 356, 357, 363

T

Tito Josip Broz, političar 130, 304, 169

Tomanović Lazar, političar 29, 30, 41, 62, 110, 189, 357

Trifunović Lazar, istoričar umjetnosti 105, 108, 109, 111, 113, 124, 128, 129, 131, 136, 137, 171, 357

Tuđman Franjo, političar 238

U

Ugljanin Sulejman, političar 215

V

Vaclík Jan (Vaclík Jan), političar i publicista 277

Vahtel Endrju (Wachtel Andrew B.), istoričar 105, 132, 171, 289

Veber von Veбенau Viktor (Weber von Webenau Viktor), austrijski vojni guverner u Crnoj Gori 110

Velimirović Nikolaj, vladika 118, 119

Vesković Rifat, političar 210, 215

Vilson Vudro (Wilson Woodrow), političar 45, 47, 355

Vučinić Stevo, predstavnik CPC 186, 187, 358

Vujanović Filip, političar 179, 215

Vujović Dimitrije D., istoričar 73, 295, 358, 373, 374

Vukićević Milan, publicista 31, 57, 60, 61, 353, 356, 358

Vukmanović Tempo Svetozar, političar 133

Vukotić Dušan, filmski reditelj 133, 311

Vuković Gavro, političar 62

Vuksan Dušan, istoričar 57, 63, 105, 111, 112, 114–116, 118–120, 122, 358

Z

Zeković Sreten, političar i pisac 153, 170, 358

Zeković Uroš, prevodilac 252

Zukorlić Muamer, reis 209

Ž

Živković Dragoje, istoričar 170, 247, 265, 275, 374

Živojinović Dragoljub, istoričar 295, 374

Dr František Šistek (1977)

Gimnaziju je pohađao u Pragu i San Dijegu (Kalifornija). Završio je međunarodne teritorijalne studije na Fakultetu socijalnih nauka Karlovoga univerziteta u Pragu (1999) s tezom *Likvidacija crnogorske države 1918*. Diplomirao je modernu istoriju srednje i jugoistočne Evrope na Srednjoevropskom univer-

zitetu u Budimpešti, đe je 2001. godine odbranio magistarski rad *Obnova suverene Crne Gore u planovima crnogorske političke reprezentacije u egzilu, 1916–1922*. Od 2001. do 2003. radio je kao politički analitičar za područje Srbije i Crne Gore u firmi Europe Analyse u Parizu. Doktorat iz kulturne i socijalne antropologije stekao je 2007. na Fakultetu humanitarnih nauka Karlovoga univerziteta u Pragu, đe je odbranio disertaciju *Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima, 1830–2006*. U okviru postdoktorskih istraživačkih projekata, posvetio se izučavanju diskursa o crnogorskom identitetu u prvoj polovini 20. vijeka (kao dobitnik stipendije Centra za dalja istraživanja u Sofiji) i vjerskog rivalstva između CPC i SPC u Crnoj Gori (kao stipendista Katedre za religiju Univerziteta u Segedinu).

Od 2006. zapošljen je kao naučni radnik u Institutu za istoriju Akademije nauka Češke Republike (odjeljenje za istoriju 19. vijeka). Od 2010. predaje modernu istoriju Balkana na Fakultetu socijalnih nauka Karlovaškog univerziteta u Pragu u okviru češkoga i engleskoga nastavnog programa. U stručnom časopisu *Slovanský přehled* (osnovan 1898. godine) obavlja dužnost redaktora za područje jugoistočne Evrope. U svom naučnom radu fokusira se pretežno na reprezentacije i stereotipe „drugog“, problematiku tradicionalnoga društva i modernizacije, nacionalizam, kolektivne identitete i interpretacije balkanske istorije.

Publikovao je preko 40 naučnih radova u stručnim časopisima, zbornicima i kolektivnim monografijama, preko 50 prikaza balkanističke literature, prvi pregled crnogorske istorije na češkom jeziku *Černá Hora (stručná historie státu)*, Praha: Libri, 2007. i prerađenu verziju doktorske dizertacije (*Naša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 2009, odnosno *Junáci, horalé a lenoši. Obraz Černé Hory a ČernoHORCŮ v české společnosti, 1830–2006*, Praha: Historický ústav, 2011). 2011. dobio je Premiju Otto Wichterle, nagradu Akademije nauka Češke republike za mlade naučnike do 35 godina.

Bio je jedan od osnivača (1999) i predsjednik Društva prijatelja Crne Gore u Češkoj. Prije referenduma o nezavisnosti aktivno je sarađivao s udruženjima crnogorske dijasporu u Evropi. Od druge polovine 90-ih sve do danas, o istoriji i aktuelnim događajima u Crnoj Gori i drugim balkanskim zemljama redovno piše i govori za češke i južnoslovenske medije.

Sadržaj

Uvod	5
------------	---

NARATIVI O ISTORIJI, IDENTITETU I TEMPORALNOSTI U CRNOJ GORI, 1905–1945.	21
--	-----------

Pansrpsko „zlatno doba“ i crnogorsko „junačko doba“: Narativi o istoriji i identitetu prije Prvog svjetskog rata	23
--	----

Pukotine i kontinuiteti: diskurs crnogorskih lojalista u izgnanstvu nakon 1918.	43
--	----

Preispitivanje identiteta, rekonstruisanje prošlosti: Diskurs projugoslovenskih intelektualaca u periodu između dva rata.	56
--	----

Temelji crnogorskog nacionalizma: Sekula Drljević i Savić Marković Štedimlija	72
--	----

Stavljanje tačke: Komunistički model istoričnosti i identiteta	89
--	----

Zaključak	99
-----------------	----

NJEGOŠEVA GROBNICA NA LOVČENU Promjene i reinterpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih političkih, ideoloških i nacionalnih projekata, 1845–2010.	103
--	------------

Nastanak i prvobitna simbolika Njegoševe grobnice u „dugom“ 19. vijeku	106
--	-----

Oštećenje kapele u Prvom svjetskom ratu od austrougarske vojske.	110
Rekonstrukcija i reinterpretacija grobnice za vladavine jugoslovenskog kralja Aleksandra u dvadesetim godinama 20. vijeka.	112
Između Njujorka i Titograda: novi projekat mauzoleja iz pedesetih godina 20. vijeka.	122
Kapela ili mauzolej? Od estetskih debata do političkih i nacionalnih kontroverzi šezdesetih i sedamdesetih godina 20. vijeka.	125
Nakon raspada Jugoslavije: obnovljene kontroverze i njihovo slabljenje.	140

KLERIKALIZACIJA NACIONALIZMA

Tumačenje vjerskog rivalstva između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve, 1989–2010.	145
Suprotstavljeni istorijski i identitetski narativi.	149
Pansrpski i pracrnogorski srednji vijek: između Svetog Save i Svetog Ivana Crnojevića.	150
Nevidljiva partijaršija ili nezavisna crkva: spor oko autokefalnosti.	155
Uvod u podjele: politička polarizacija i nacionalizacija antirežimske opozicije nakon 1989..	163
Od božićnih vatri do plemenskih skupova: trajektorija vjerskog konflikta.	169
„Risto Sotona“ i „raspop Miraš“: trajno zamrznuti konflikt.	177
O mravima i slonovima: borba za svetišta.	182

„Čišćenje“ istorijskog nasljeđa	186
Zaključak	194
NACIONALNE MANJINE U CRNOJ GORI NAKON RASPADA JUGOSLAVIJE (1991–2003.)	203
Bošnjaci - Muslimani	206
Albanci	223
Hrvati	232
Romi	238
Ostali	240
Manjine Crne Gore i polarizovana većina	241
INTERPRETACIJE ISTORIJE CRNE GORE NA PRAGU 21. VIJEKA	245
Pregledi istorije Crne Gore s početka 21. vijeka . . .	248
Etnogeneze i srednji vijek	255
Osmanska vlast i formiranje moderne države	269
Likovi vladara iz dinastije Petrović-Njegoš	284
Crna Gora u okviru jugoslovenske države	294
Od raspada SFRJ do proglašavanja nezavisnosti (1991–2006)	313
Zaključak	327
SUMMARY	335
Narratives of Identity: Selected Studies in Montenegrin History	335

Regimes of Historicity, Identity and Temporality in Montenegro, 1905–1945	335
The Tomb of Njegoš on Mount Lovćen: Transformations and Re-Interpretations of a „lieu de mémoire“ in the Context of Successive Political, Ideological and Nation-Building Projects, 1845–2010	339
Clericalization of Nationalism. Interpreting the Religious Rivalry Between Serbian and Montenegrin Orthodox Churches, 1989–2009	340
National Minorities in Montenegro after the break-up of Yugoslavia	343
Interpreting the History of Montenegro at the Threshold of the 21st Century	346
Bibliografija	351
Izvori	351
Članci iz periodike, internetski izvori	358
Stručna/Sekundarna literatura	362
Registar ličnih imena	375
Bilješka o autoru	387

František Šístek: NARATIVI O IDENTITETU – izabrane studije o crnogorskoj istoriji / Biblioteka: Kultura i istorija / Izdavač: Matica crnogorska / Za izdavača: Dragan Radulović / Urednik: Novica Samardžić / Prijevod: Adin Ljuca (s češkog: uvod, poglavlja 2 i 5) i Jelena Samardžić Kotri (s engleskog: poglavlja 1, 3 i 4) / Lektura i korektura: Aleksandar Radoman / Dizajn i priprema: Dejan Stanić / Štampa: Grafo Bale / Tiraž: 700

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-84013-79-0
COBISS.CG-ID 26532880